PRAYAAS

अनुक्रमणिका

1. भारतीय संविधानाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी 2
2.भारतीय संविधान (THE INDIAN 6
3: लोकशाही म्हणून भारत 13
4: भारतीय संविधानाची उद्देशिका....................................15
5. नागरिकत्व....................................17
मूलभूत हक्क 21
7. राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे 32
8. मूलभूत कर्तव्ये 36
9. घटनादुरुस्ती 38
10. मूलभूत संरचना तत्त्व 40
11. भारतातील संघराज्यवाद 42
12. केंद्र-राज्य संबंध 46
13. केंद्रीय कार्यकारी मंडळ 48
14. संसद 56
15. न्यायव्यवस्था....................................66
16. सत्ता विभाजनाची संकल्पना आणि कार्यात्मक आच्छादन 75
17. स्थानिक स्वराज्य संस्था 77
18. घटनात्मक आणि वैधानिक संस्था 85
19. निवडणूक व्यवस्था 90
निवडणूक कायदे 92
20. राजकीय पक्ष, दबाव गट आणि प्रसारमाध्यमे 95

PRAYAAS

1. भारतीय संविधानाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

ब्रिटिश राजवटीतील घटनात्मक आणि प्रशासकीय विकास

कंपनी राजवट (१७७३–१८५८)	ब्रिटिश राजसत्तेची (Crown) राजवट (१८५८–१९४७)
"नियमन कायदा, १७७३" (Regulating Act) • ईस्ट इंडिया कंपनीचे नियंत्रण करण्यासाठी पहिले पाऊल → केंद्रीकरणाची सुरुवात • बंगालचा गव्हर्नर हा **बंगालचा गव्हर्नर-जनरल** बनला + ४-सदस्यीय परिषद • बॉम्बे आणि मद्रास प्रेसिडेन्सी बंगालच्या अधीन करण्यात आल्या • कलकत्ता येथे सुप्रीम कोर्टाची स्थापना (१७७४) • कंपनीच्या अधिकाऱ्यांना खाजगी व्यापार आणि लाच घेण्यास मनाई	**"भारत सरकार कायदा, १८५८"** • कंपनी राजवट संपुष्टात → सत्ता ब्रिटिश राजसत्तेकडे (Crown) हस्तांतरित • गव्हर्नर-जनरल आता **भारताचा व्हाइसरॉय** बनला • 'सेक्रेटरी ऑफ स्टेट फॉर इंडिया' (भारतमंत्री) पद निर्माण (ब्रिटिश कॅबिनेट सदस्य) • सल्लागार संस्था म्हणून 'इंडिया कौन्सिल' (१५ सदस्य) स्थापन • दुहेरी शासन व्यवस्था संपुष्टात
"पिट्स इंडिया ॲक्ट, १७८४" • व्यापारी आणि राजकीय कार्ये विभक्त केली • **बोर्ड ऑफ कंट्रोल** (नियंत्रण मंडळ) ची निर्मिती → ब्रिटिश सरकारचे राजकीय नियंत्रण • कोर्ट ऑफ डायरेक्टर्सकडे व्यापारी भूमिका कायम • **दुहेरी शासन** (Double Government) पद्धत सुरू • कंपनीच्या क्षेत्राला '**भारतातील ब्रिटिश मालमत्ता**' म्हटले गेले	**"इंडियन कौन्सिल्स ॲक्ट, १८६१"** • भारतीयांना कायदेमंडळात अशासकीय सदस्य म्हणून नामनिर्देशित केले • बॉम्बे आणि मद्रासचे कायदे करण्याचे अधिकार पुनर्संचयित केल • इतर प्रांतांमध्ये विधान परिषदांना परवानगी • खातेवाटप पद्धतीला (Portfolio system) औपचारिक मान्यता • व्हाइसरॉयला वटहुकूम (Ordinance) काढण्याचे अधिकार (६ महिने)
"चार्टर ॲक्ट, १७९३" • गव्हर्नर-जनरलचे परिषदेवरील विशेष अधिकार (Overriding power) चालू राहिले • बॉम्बे आणि मद्रासवरील केंद्रीय नियंत्रण मजबूत केले • कंपनीची व्यापार मक्तेदारी २० वर्षांसाठी वाढवली • कमांडर-इन-चीफला परिषदेतून वगळले • बोर्ड ऑफ कंट्रोलचे वेतन भारतीय महसुलातून दिले जाऊ लागले	**"इंडियन कौन्सिल्स ॲक्ट, १८९२"** • परिषदांमध्ये अशासकीय सदस्यांची संख्या वाढवली • अर्थसंकल्पावर चर्चा आणि प्रश्न विचारण्याची परवानगी (मतदान नाही) • स्थानिक स्वराज्य संस्थांमार्फत अप्रत्यक्ष प्रतिनिधित्व • निवडणूक तत्त्वाची सुरुवात • तरीही शासकीय सदस्यांचे बहुमत कायम
"चार्टर ॲक्ट, १८१३"	**"इंडियन कौन्सिल्स ॲक्ट, १९०९ (मोर्ले-मिंटो सुधारणा)"** • विधान परिषदांचा लक्षणीय विस्तार

• चहा आणि चीनचा व्यापार वगळता कंपनीची मक्तेदारी संपुष्टात • भारतावर ब्रिटिश राजसत्तेचे सार्वभौमत्व प्रस्थापित • ख्रिश्चन मिशनऱ्यांना प्रवेशाची परवानगी • पाश्चात्य शिक्षणाच्या प्रसाराला प्रोत्साहन • स्थानिक सरकारांना कर आकारण्याचे अधिकार	• प्रांतांमध्ये अशासकीय बहुमत (केंद्रात नाही) • भारतीयांचा कार्यकारी परिषदांमध्ये समावेश • मुस्लिकांसाठी **स्वतंत्र मतदारसंघ** सुरू • विद्यापीठे आणि वाणिज्य क्षेत्रासाठी विशेष प्रतिनिधित्व
"चार्टर ॲक्ट, १८३३" • बंगालचा गव्हर्नर-जनरल → **भारताचा गव्हर्नर-जनरल** बनला • कायदेविषयक अधिकारांचे केंद्रीकरण → बॉम्बे आणि मद्रासने कायदे करण्याचे अधिकार गमावले • कंपनीच्या सर्व व्यापारी क्रियाकलापांना पूर्णविराम • कायद्यांना 'रेग्युलेशन्स' ऐवजी **'ॲक्ट्स' (अधिनियम)** म्हटले जाऊ लागले • खुल्या नागरी सेवांचा प्रस्ताव (अंमलबजावणी झाली नाही)	**"भारत सरकार कायदा, १९१९"** • केंद्रीय आणि प्रांतीय विषयांची विभागणी • प्रांतीय स्तरावर **द्वैध शासन (Dyarchy)** सुरू • केंद्रीय स्तरावर **द्विगृही कायदेमंडळ** (Bicameralism) निर्माण • स्वतंत्र मतदारसंघांचा विस्तार • लोकसेवा आयोग आणि वैधानिक आयोगाची तरतूद
"चार्टर ॲक्ट, १८५३" • कायदेविषयक आणि कार्यकारी कार्ये विभक्त • विधान परिषद एक 'मिनी-संसद' बनली • नागरी सेवांसाठी खुली स्पर्धा परीक्षा सुरू • कंपनी राजवटीसाठी कोणताही निश्चित कार्यकाळ नाही • केंद्रीय विधान परिषदेत प्रांतीय प्रतिनिधित्व	**"भारत सरकार कायदा, १९३५"** • प्रांतीय स्वायत्तता → प्रांतांमधील द्वैध शासन रद्द • **संघसूची, राज्यसूची आणि समवर्ती सूची** सादर • केंद्रात द्वैध शासन प्रस्तावित (अंमलबजावणी झाली नाही) • **आरबीआय (RBI), फेडरल कोर्ट आणि लोकसेवा आयोगांची** स्थापना • मताधिकार लोकसंख्येच्या ~१४% पर्यंत विस्तारित
	"भारतीय स्वातंत्र्य कायदा, १९४७" • १५ ऑगस्ट १९४७ पासून ब्रिटिश राजवट संपुष्टात • भारत आणि पाकिस्तान हे दोन सार्वभौम देश (Dominions) निर्माण • संविधान सभा पूर्णपणे सार्वभौम बनल्या • संस्थानांवरील ब्रिटिश सर्वोपरित्व (Paramountcy) संपुष्टात • **अंतरिम संविधान म्हणून भारत सरकार कायदा, १९३५** लागू

ब्रिटिश राजवटीचा घटनात्मक वारसा

प्रशासकीय वारसा	संघराज्यीय वारसा

• मजबूत **केंद्रीकृत नोकरशाही** → ICS चे IAS म्हणून सातत्य • जिल्हा प्रशासन मॉडेल (जिल्हाधिकारी-दंडाधिकारी) कायम ठेवले • कार्यकाळाच्या सुरक्षिततेसह **कायमस्वरूपी कार्यकारी मंडळ** • **नियम-आधारित प्रशासन** → प्रक्रिया, फाईल्स, पदश्रेणी • **लोकसेवा आणि तटस्थतेची** संकल्पना संस्थात्मक केली	• १९३५ च्या कायद्यातून घेतलेली **अर्ध-संघराज्यीय रचना** (Quasi-federal structure) • **अधिकारांची विभागणी** → संघ, राज्य आणि समवर्ती सूची • **शेषाधिकारांसह** (Residuary powers) मजबूत केंद्र • केंद्राचा प्रतिनिधी म्हणून **राज्यपाल** हे पद • वसाहतवादी नियंत्रण यंत्रणेपासून प्रेरित आणीबाणीच्या तरतुदी
कायदेविषयक वारसा • १९१९ आणि १९३५ च्या कायद्यांनुसार केंद्रात **द्विगृही पद्धत** स्वीकारली • **संसदीय कार्यपद्धती** → प्रश्नकाळ, अर्थसंकल्प, प्रस्ताव • विधिमंडळाचे कायदा करण्याचे सर्वोच्च अधिकार औपचारिक केले • **वटहुकूम** (Ordinances) ही संकल्पना कायम ठेवली • संहिताबद्ध कायदे आणि अधिनियमांची प्रणाली चालू ठेवली	**न्यायिक वारसा** • **स्वतंत्र न्यायव्यवस्थेची** रचना कायम • सर्वोच्च न्यायालय हे **फेडरल कोर्ट (१९३७)** पासून प्रेरित • वसाहतवादी न्यायालयांतून **न्यायिक पुनरावलोकनाचा** (Judicial Review) विकास • श्रेणीबद्ध न्यायालयीन प्रणाली → उच्च न्यायालये आणि कनिष्ठ न्यायालये • 'कॉमन लॉ' तत्त्वे आणि पूर्वोदाहरणे (Precedents) पाळली जातात

भारताची संविधान सभा: निर्मिती आणि रचना

निर्मिती • **कॅबिनेट मिशन प्लॅन, १९४६** अंतर्गत प्रस्तावित • **जुलै १९४६** मध्ये स्थापना → पहिली बैठक **९ डिसेंबर १९४६** रोजी • **प्रातिनिधिक, अप्रत्यक्षपणे निवडून आलेली संस्था** म्हणून स्थापना • भारताचे संविधान तयार करण्याचे काम सोपवले • स्वातंत्र्यानंतर (१९४७) **पूर्णपणे सार्वभौम** बनली	**रचना** • एकूण सदस्य: **३८९** • ब्रिटिश भारतीय प्रांत: **२९६** • संस्थाने: **९३** • सदस्य **प्रांतीय विधानसभांद्वारे** निवडले गेले • निवडणुका **जातीय प्रतिनिधित्वावर** आधारित होत्या • लोकसंख्येच्या प्रमाणात जागांचे वाटप • फाळणीनंतर → सदस्यसंख्या **२९९** पर्यंत कमी झाली
प्रतिनिधित्वाची वैशिष्ट्ये • काँग्रेसचे वर्चस्व; मुस्लिम लीगने नंतर माघार घेतली • **सामाजिक विविधतेचा समावेश** → महिला, अल्पसंख्याक, एससी (SC) • **प्रख्यात नेते, कायदेतज्ज्ञ, प्रशासक** यांचे प्रतिनिधित्व	**कामकाजाचे स्वरूप** • **कायदेमंडळ + संविधान निर्मिती संस्था** म्हणून कार्य केले • सर्वसम्मतीने निर्णय घेण्याची पद्धत स्वीकारली • ब्रिटिश संसदेपासून स्वतंत्रपणे कार्य केले

• **थेट निवडलेली नाही, तरीही व्यापक प्रतिनिधित्व** होते • समित्या आणि चर्चांद्वारे कामकाज चालले	

भारतीय संविधान सभेतील प्रतिनिधित्वाचे स्वरूप

जातीय आणि सामाजिक प्रतिनिधित्व	**राजकीय प्रतिनिधित्व**
• **जातीय प्रतिनिधित्व** दिले गेले (मुस्लिम, शीख इ.) • मुस्लिम लीगने सुरुवातीला भाग घेतला, नंतर माघार घेतली • **एससी (SC), एसटी (ST) आणि अल्पसंख्याकांची** पुरेशी उपस्थिती • **१५ महिला सदस्यांनी** लिंग प्रतिनिधित्वाची खात्री केली • मर्यादा असूनही संतुलित सामाजिक रचना	• **भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे** वर्चस्व • विविध विचारसरणीच्या लोकांची उपस्थिती • राष्ट्रीय आणि प्रांतीय राजकारणातील नेत्यांचा समावेश • सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकाराचा अभाव • तरीही त्या काळातील राजकीय वास्तव प्रतिबिंबित केले

संविधान सभेचे प्रतिनिधिक स्वरूप

- **"थेट निवडलेली नाही, तरीही भारतीय समाजाचे व्यापक प्रतिनिधित्व करणारी"**
- **प्रादेशिक, जातीय आणि वैचारिक विविधता** प्रतिबिंबित केली
- नेते, कायदेतज्ज्ञ, प्रशासक आणि समाजसुधारकांचा समावेश
- **खुल्या चर्चा आणि सार्वजनिक छाननीद्वारे** वैधता प्राप्त केली
- स्वातंत्र्यानंतर (१९४७) **नैतिक आणि राजकीय अधिकाराचा** वापर केला

टीकात्मक मूल्यांकन: प्रतिनिधित्वाचे स्वरूप

- **अप्रत्यक्ष निवडणुकीमुळे** (प्रौढ मताधिकाराचा अभाव) लोकशाही वैधता काही प्रमाणात कमी झाली
- **जातीय प्रतिनिधित्व** हे संविधानाच्या नंतरच्या धर्मनिरपेक्षतेच्या वचनबद्धतेशी विसंगत होते
- **काँग्रेसच्या वर्चस्वामुळे** राजकीय विरोधाचे प्रमाणबद्ध प्रतिनिधित्व मर्यादित झाले
- **संस्थानांच्या नामनिर्देशनामुळे** त्यांच्या प्रतिनिधींची लोकप्रिय जबाबदारी कमी झाली
- **"तरीही विविधता, तज्ज्ञ सदस्य आणि खुल्या चर्चांद्वारे सर्वसमावेशकता आणि सखोल विचारमंथन सुनिश्चित केले"**

भारतीय संविधान सभा: टीका आणि समर्थन

टीका	**समर्थन**
• **अप्रत्यक्षपणे निवडलेली संस्था** (Indirectly elected body) → सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकाराचा अभाव • **काँग्रेसच्या वर्चस्वामुळे** (Congress dominance) राजकीय संतुलनावर प्रश्नचिन्ह • **जातवार प्रतिनिधित्व** (Communal representation) हे नंतरच्या धर्मनिरपेक्ष आदर्शांशी विसंगत • **संस्थानांच्या नामनिर्देशित प्रतिनिधींना** (Princely States' nominees) लोकांचा पाठिंबा/जनादेश नव्हता	• वसाहतवादी अडचणी असूनही निवडणुका **सर्वोत्तम शक्य लोकशाही पद्धतीने** (best feasible democratic method) घेण्यात आल्या • काँग्रेसने त्यावेळच्या **प्रबळ राष्ट्रीय सहमतीचे** (dominant nationalist consensus) प्रतिनिधित्व केले • जातीय आधार ही **ऐतिहासिक गरज** (historical necessity) होती, जी नंतर जाणीवपूर्वक नाकारली गेली • उत्कृष्ट मसुदा (quality drafting) सुनिश्चित करण्यासाठी **तज्ज्ञ, न्यायशास्त्रज्ञ आणि**

• संविधान तयार करण्यासाठी **खूप वेळ लागला (१९४६-४९)**	**प्रशासकांचा** (experts, jurists, and administrators) समावेश होता • दीर्घ विचारमंथनामुळे (Lengthy deliberation) **सविस्तर, लवचिक आणि टिकाऊ संविधान** (detailed, flexible, and durable Constitution) सुनिश्चित झाले

****

2.भारतीय संविधान (THE INDIAN CONSTITUTION)

प्रस्तावना

संविधान हा देशाचा मूलभूत व सर्वोच्च कायदा आहे, जो राज्यकारभाराची चौकट आखतो, नागरिकांचे हक्क आणि दायित्वे (कर्तव्ये) निश्चित करतो आणि राष्ट्राचे तत्त्वज्ञान तसेच दूरदृष्टी प्रतिबिंबित करतो.

भारतीय संविधानाचे तत्त्वज्ञान (Philosophy of the Indian Constitution)

- **लोकप्रिय सार्वभौमत्व (Popular sovereignty)** → अधिकार लोकांकडून प्रवाहित होतात → "आम्ही, भारताचे लोक" यामध्ये प्रतिबिंबित
- **लोकशाही नीतिमत्ता (Democratic ethos)** → राजकीय समानता + सहभाग → सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार (अनुच्छेद ३२६)
- **उदारमतवादी मूल्ये (Liberal values)** → वैयक्तिक स्वातंत्र्याचे संरक्षण → मूलभूत हक्क (अनुच्छेद १४-२१)
- **सामाजिक न्याय अभिमुखता (Social justice orientation)** → असमानता कमी करणे → राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे (अनुच्छेद ३८, ३९, ४६)
- **धर्मनिरपेक्षता (Secularism)** → सर्व धर्मांबद्दल समान आदर → अनुच्छेद २५-२८, कोणतेही राज्य धर्म नाही
- **एकतेसह संघराज्य (Federalism with unity)** → मजबूत संघराज्यात विविधतेचा समन्वय → सातवी अनुसूची
- **कायद्याचे राज्य (Rule of law)** → संविधानाचे सर्वोच्च स्थान → कायद्यासमोर समानता (अनुच्छेद १४)
- **घटनात्मक नैतिकता (Constitutional morality)** → घटनात्मक मर्यादेत अधिकाराचा वापर → नियंत्रण आणि संतुलन (Checks & balances)
- **परिवर्तनकारी दृष्टिकोन (Transformative vision)** → समाजाला बदलणे, आहे तशी स्थिती न ठेवणे → अस्पृश्यता निवारण (अनुच्छेद १७)

भारतीय संविधानाची प्रमुख वैशिष्ट्ये

संविधानात्मक वैशिष्ट्यांची उत्क्रांती/विकास

सकारात्मक विकास/बदल (Positive Developments)	**नकारात्मक विकास/बाबी (Negative Developments)**
• **मूलभूत हक्कांचा विस्तार** → अनुच्छेद २१ चा विस्तार → मेनका गांधी प्रकरण • **मूलभूत संरचनेचा सिद्धांत** → घटनादुरुस्ती अधिकारांवर मर्यादा → केशवानंद भारती प्रकरण • **संघराज्यात्मक बळकटीकरण** → वित्तीय सहकार्य → जीएसटी परिषद (१०१वी घटनादुरुस्ती) • **न्यायालयीन स्वातंत्र्य** → नियुक्ती संरक्षण → दुसरे न्यायाधीश प्रकरण • **विकेंद्रीकरण** → तळागाळातील लोकशाही → ७३वी–७४वी घटनादुरुस्ती • **निवडणूक प्रक्रियेची सखोलता** → शांततापूर्ण सत्तांतर → १९७७ ची सार्वत्रिक निवडणूक • **पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व** → नागरिक पर्यवेक्षण → माहिती अधिकार अधिनियम, २००५ • भारतीय संविधानाच्या तत्त्वज्ञानानुसार 'सामाजिक न्याय	• **सत्तेचे केंद्रीकरण** (Centralisation of power) → राष्ट्रपती राजवटीचा गैरवापर → बोम्मई प्रकरणापूर्वीचा अनुच्छेद ३५६ • **वारंवार घटनादुरुस्त्या** (Frequent amendments) → संवैधानिक सौम्यीकरणाची भीती → ४२वी घटनादुरुस्ती, १९७६ • **कार्यकारी मंडळाचे वर्चस्व** (Executive dominance) → वटहुकूमांचा अतिवापर → अनुच्छेद १२३ चा वारंवार वापर • **न्यायालयीन अतिरेक/हस्तक्षेप** (Judicial overreach) → धोरण क्षेत्रात अतिक्रमण → NJAC निर्णय (२०१५) • **संघराज्यात्मक असंतुलन** (Federal imbalance) → राज्यांवर वित्तीय ताण → केंद्र पुरस्कृत योजना • **हक्कांवर निर्बंध** (Rights curtailment) → आणीबाणीच्या काळात निलंबन → एडीएम जबलपूर प्रकरण • **संस्थात्मक ताण** (Institutional stress) → स्वायत्ततेच्या चिंता → निवडणूक आयोगाचे वाद

भारतीय संविधान एक 'जिवंत दस्तऐवज' (Indian Constitution as a Living Document)

भारतीय संविधानाच्या स्वीकृतीच्या ७५ व्या वर्धापन दिनानिमित्त, **राष्ट्रपती द्रौपदी मुर्मू** यांनी भारतीय संसदेच्या संयुक्त अधिवेशनाला संबोधित केले. यावेळी, त्यांनी संविधानाला '**जिवंत आणि प्रगतीशील दस्तऐवज**' असे संबोधले, ज्यामुळे सामाजिक न्याय आणि सर्वसमावेशक विकास साधता आला आहे.

अर्थ

- **गतिशील चौकट (Dynamic framework)** → बदलत्या सामाजिक गरजांशी जुळवून घेते
- **घटनात्मक स्थिरता आणि लवचिकता** (constitutional stability with flexibility) यांचा समन्वय साधते.

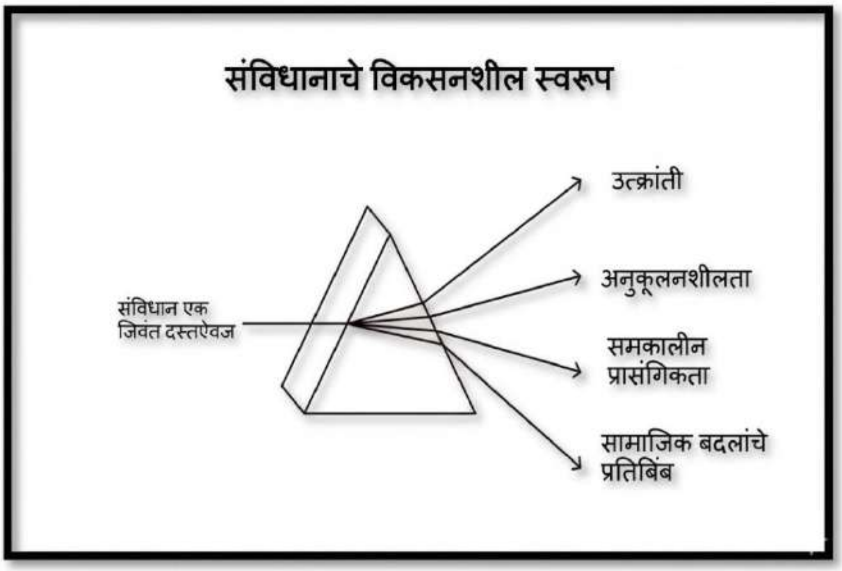

भारतीय संविधानाला 'जिवंत दस्तऐवज' बनवणारे घटक

- **दुरुस्ती करण्याची शक्ती (अनुच्छेद ३६८)** → औपचारिक घटनात्मक बदल शक्य करते → उदा. जमीन सुधारणा, जीएसटी, आरक्षण
- **न्यायिक अर्थनिर्वचन** → सध्याच्या गरजांनुसार संवैधानिक अर्थाला जुळवून घेते → सामाजिक-आर्थिक हक्कांचा विस्तार
- **मूलभूत संरचनेचा सिद्धांत** → मूळ मूल्यांचे संरक्षण करताना दुरुस्त्या करण्याची परवानगी देतो → लोकशाही, संघराज्य कायम
- **विस्तृत अनुच्छेद २१** → "जीवन" चा अर्थ प्रतिष्ठा, गोपनीयता, उपजीविका असा लावला जातो → हक्क समाजासोबत वाढतात
- **लोकशाही संकेत** → कार्यपद्धती मजकुरापलीकडे विकसित होतात → पंतप्रधानांची भूमिका, मंत्रिमंडळाची जबाबदारी बळकट
- **मार्गदर्शक तत्त्वांचा वापर** → कल्याणकारी कायद्यांना मार्गदर्शन → कामगार कायदे, सामाजिक न्याय उपाययोजना
- **संघराज्याची लवचिकता** → राज्यांची पुनर्रचना, विशेष तरतुदी → विविधतेला सामावून घेते

मर्यादा

- **अतिरेकी घटनादुरुस्त्यांमुळे** घटनात्मक अस्थिरतेचा धोका
- **न्यायालयीन अतिरेकामुळे** (Judicial overreach) अधिकारांचे विभाजन कमकुवत होऊ शकते
- **दुरुस्ती अधिकाराचा राजकीय गैरवापर** (Political misuse of amendment power)
- वटहुकुमांमुळे **कार्यकारी मंडळाचे वर्चस्व** (Executive dominance through ordinances)
- प्रक्रियात्मक ताठरतेमुळे **सुधारणांना विलंब**
- संघराज्याच्या भावनेवर परिणाम करणारा **केंद्र-केंद्रित पूर्वग्रह**
- **तत्त्वे आणि प्रत्यक्ष अंमलबजावणी यांतील अंतर**

संविधानाशी संबंधित महत्त्वाच्या संकल्पना

संविधानवाद (Constitutionalism)

अर्थ • हे तत्त्व सांगते की **शासनाचे अधिकार संविधानाद्वारे मर्यादित** असतात. • हे **'कायद्याचे राज्य' (Rule of Law), 'नियंत्रण आणि संतुलन' (Checks and Balances) आणि उत्तरदायित्वावर** भर देते. • **संविधान सर्वोच्च असते** → शासक कायद्याच्या अधीन असतात, कायद्यापेक्षा श्रेष्ठ नाहीत.	**संविधानवादाचे मुख्य घटक** • **संविधानाची सर्वोच्चता (Supremacy of Constitution):** सर्व संस्था घटनात्मक मर्यादेत राहूनच कार्य करतात. • **कायद्याचे राज्य (Rule of Law):** कायद्यापुढे समानता आणि मनमानी कारभाराचा अभाव. • **सत्तेचे विभाजन (Separation of Powers):** अधिकारांचे केंद्रीकरण रोखणे. • **मूलभूत हक्क (Fundamental Rights):** व्यक्तीच्या स्वातंत्र्याचे संरक्षण. • **न्यायिक पुनरावलोकन (Judicial Review):** न्यायालये घटनात्मक मर्यादांची अंमलबजावणी करतात.
भारतीय संदर्भात संविधानवाद • लिखित आणि सर्वोच्च संविधान. • तपशीलवार मूलभूत हक्क + राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे (DPSPs). • पुनरावलोकनाचे अधिकार असलेली स्वतंत्र न्यायव्यवस्था. • एकात्मिक कल (Unitary bias) असलेली संघराज्यीय रचना. • लोकशाही आणि प्रातिनिधिक सरकार.	**संविधानवादापुढील धोके** • कार्यकारी मंडळाचे (Executive) अत्याधिक वर्चस्व. • वारंवार होणाऱ्या घटनादुरुस्त्या. • न्यायिक अतिसक्रियता (Judicial overreach). • आणीबाणीच्या तरतुदींचा गैरवापर. • कमकुवत संसदीय देखरेख (Legislative oversight).

संविधानवादावर (Constitutionalism) उत्तर लिहिताना, तुम्ही खालील "LIMITED" हे Acronym लक्षात ठेवू शकता:

- **L – Limited Government (मर्यादित शासन):** कोणतीही निरंकुश सत्ता नाही; सत्ता कायद्याने नियंत्रित असते.
- **I – Individual Rights (वैयक्तिक हक्क):** मूलभूत हक्क आणि स्वातंत्र्याचे संरक्षण.
- **M – Mechanisms of Checks and Balances (नियंत्रण आणि संतुलनाची यंत्रणा):** न्यायव्यवस्था, संसद आणि कार्यकारी मंडळाच्या भूमिका.
- **I – Independent Judiciary (स्वतंत्र न्यायव्यवस्था):** घटनात्मक मूल्ये आणि कायद्याचे राज्य टिकवून ठेवण्यासाठी.
- **T – Transparent Governance (पारदर्शक शासन):** उत्तरदायित्व, माहितीचा अधिकार (RTI), लोकशाही आदर्श.
- **E – Established Rule of Law (प्रस्थापित कायद्याचे राज्य):** कायदा सर्वोच्च आहे, शासकाची मर्जी नाही.
- **D – Doctrine of Basic Structure (मूलभूत संरचनेचा सिद्धांत):** संसद संविधानाचा मूळ गाभा (Ethos) नष्ट करू शकत नाही याची खात्री करणे.

2 संविधानिक. नैतिकता (Constitutional Morality)

अर्थ

- सामाजिक किंवा राजकीय बहुमतापेक्षा **संविधानिक मूल्यांशी कटिबद्धता**.

- हे सुनिश्चित करते की **सत्ता घटनात्मक मर्यादेतच वापरली जावी**.
- केवळ कायदेशीरतेवर नाही, तर **शासनाच्या नैतिकतेवर (Ethics of governance)** भर देते.

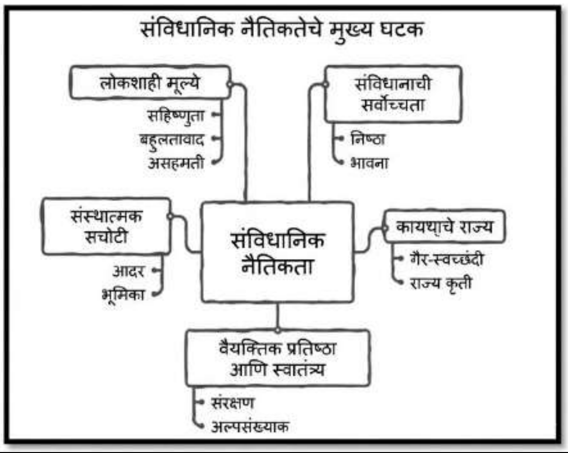

संविधानिक नैतिकतेचे कार्य

- **मजकूर + आत्मा (Text + spirit):** संविधानाचा अर्थ लावताना मार्गदर्शक ठरते → **कलम 14, 19, 21**.
- **बहुसंख्यांकवादावर अंकुश (Checks on majoritarianism):** लोकप्रिय इच्छेविरुद्ध हक्कांचे संरक्षण → **कलम 13, 25, 29**.
- **न्यायिक अंमलबजावणी:** न्यायालये घटनात्मक नैतिकता जपतात → **कलम 32, 226**.
- **शासकीय पद्धती:** निर्णय घटनात्मक मूल्यांनुसार घेतले जातात → **कलम 74, 75, 163**.
- **सामाजिक परिवर्तन:** प्रतिगामी परंपरांना आव्हान → **कलम 15, 17, 38**.

भारतीय संदर्भात महत्त्व (Importance in Indian Context):

- अंमलबजावणी आणि विविधतेने चिन्हांकित समाज.
- निवडून आलेल्या बहुमताद्वारे सत्तेचा गैरवापर रोखते.
- केवळ निवडणुकांपलीकडे जाऊन 'संविधानिक लोकशाही' बळकट करते.
- कायदा आणि न्याय यामधील दरी कमी करते.

आव्हाने (Challenges):

- राजकीय लोकानुनय (Populism) विरुद्ध घटनात्मक मर्यादा.
- कार्यकारी मंडळाकडून संस्थात्मक निकषांकडे (Norms) होणारे दुर्लक्ष.
- सोयीस्कर घटनात्मक अर्थ लावणे.
- तळागाळात कमकुवत असलेली 'संविधानिक संस्कृती'.

भारतीय संविधानावरील टीका (Criticisms of the Indian Constitution)

टीका (Criticism)	बचाव / समर्थन (Defence / Justification)
उसने घेतलेले संविधान (Borrowed Constitution) (सामान्य टीकाकार)	"आंधळेपणाने केलेली नक्कल नाही, तर **योग्य बदल करून घेतलेला स्वीकार** आहे." – डॉ. बी. आर. आंबेडकर
१९३५ च्या कायद्याची कार्बन कॉपी (एन. श्रीनिवासन, सर आयव्हर जेनिंग्स)	केवळ प्रशासकीय तपशील घेतले आहेत; **लोकशाही तत्त्वे ही मूळ (Original)** होती. – **आंबेडकर**

अभारतीय / पाश्चात्य (के. हनुमंतैया, लोकनाथ मिश्रा)	प्राचीन शासनव्यवस्थेची नाही, तर **"आधुनिक भारताच्या गरजा"** प्रतिबिंबित केल्या.
गांधीवादी नाही (Un-Gandhian) (के. हनुमंतैया, टी. प्रकाशम)	गांधीवादी आदर्श नंतर **DPSPs आणि पंचायतींच्या** माध्यमातून साकार झाले.
हत्तीसारखा अवाढव्य आकार (Elephantine size) (सर आयव्हर जेनिंग्स, एच.व्ही. कामत)	भारताची **विविधता आणि संकेतांचा (Conventions) अभाव** असल्यामुळे तपशीलवार मजकूर आवश्यक होता. [43]
वकिलांचे नंदनवन (Lawyer's paradise) (सर आयव्हर जेनिंग्स, पी.आर. देशमुख)	हक्कांचे संरक्षण आणि सत्तेला मर्यादित करण्यासाठी **अचूकता (Precision) आवश्यक** होती.

PRAYAAS

आपल्याला 'संविधान २.०' ची गरज आहे का?

बाजूने युक्तिवाद (संविधान २.० ची गरज)	विरोधात युक्तिवाद (गरज का नाही)
• १९५० पासून झालेला प्रचंड **सामाजिक आणि आर्थिक बदल**. • **नवीन आव्हाने** → डिजिटल हक्क, AI, डेटा संरक्षण. • वारंवार होणाऱ्या दुरुस्त्या या संरचनात्मक ताण दर्शवतात. • संघराज्य रचनेत **केंद्र-राज्य तणाव** कायम. • अति-केंद्रीकरणामुळे (Over-centralisation) सहकारी संघराज्यवादावर परिणाम. • गुंतागुंतीचा आणि **अति-तपशीलवार घटनात्मक मजकूर**. • **हवामान बदल आणि पर्यावरण** यावर अपुरा घटनात्मक प्रतिसाद.	• संविधान हा आधीच एक **जिवंत आणि लवचिक (Living and adaptable) दस्तावेज** आहे. • **कलम ३६८** दुरुस्तीसाठी पुरेसी लवचिकता प्रदान करते. • काळानुसार न्यायालयीन व्याख्या (Judicial interpretation) अर्थ विकसित करते. • **'मूलभूत संरचनेचा सिद्धांत' (Basic Structure Doctrine)** घटनात्मक मोडकळीस प्रतिबंध करतो. • मसुदा नव्याने तयार करताना राजकीय गैरवापराचा धोका. • लोकशाहीसाठी स्थिरता आणि सातत्य आवश्यक. • **"अंमलबजावणीतील त्रुटी आहे, संविधानात नाही."**

संतुलित दृष्टिकोन (Way Forward – Balanced View):

- **"निवडक, गरजेनुसार दुरुस्त्या"** करण्यास प्राधान्य द्यावे.
- संविधानिक नैतिकता आणि संकेत (Conventions) बळकट करावेत.
- संस्थात्मक उत्तरदायित्व आणि शासन सुधारणे.
- मसुदा पुन्हा न लिहिता संघराज्यीय सहकार्य वाढवणे.
- बदलावर नाही, तर **"प्रभावी अंमलबजावणीवर लक्ष केंद्रित"** करावे.

भारतीय संविधानाची इतर प्रमुख देशांच्या संविधानिक योजनांशी तुलनात्मक मीमांसा

पैलू (Aspect)	भारत (India)	अमेरिका (USA)	यूके (UK)	फ्रान्स (France)	जपान (Japan)
संविधानाचे स्वरूप	लिखित, तपशीलवार	लिखित, संक्षिप्त	अलिखित	लिखित	लिखित
सार्वभौमत्वाचा स्रोत	जनता (People)	जनता	संसद	जनता	जनता
सरकारचा प्रकार	संसदीय (Parliamentary)	अध्यक्षीय (Presidential)	संसदीय	अर्ध-अध्यक्षीय	संसदीय
संघराज्य रचना	एकात्मिक कल असलेले संघराज्य	ताठर संघराज्य (Rigid federal)	एकात्मिक (Unitary)	एकात्मिक	एकात्मिक
सत्तेचे विभाजन	लवचिक	कडक (Strict)	लवचिक	अंशतः	लवचिक
न्यायिक पुनरावलोकन	होय (स्पष्ट)	होय (न्यायालयाने विकसित केलेले)	नाही (संसदीय सर्वोच्चता)	मर्यादित (संविधानिक परिषद)	होय

मूलभूत हक्क	न्यायप्रविष्ट (Justiciable) हक्क	बिल ऑफ राइट्स (Bill of Rights)	संहिताबद्ध हक्क नाहीत	हक्क + कर्तव्ये	"शांततावादी, हक्क-केंद्री"
दुरुस्ती प्रक्रिया	ताठरता आणि लवचिकता यांचे मिश्रण	अत्यंत ताठर (Very rigid)	संसदीय सर्वोच्चता	तुलनेने ताठर	ताठर
आणीबाणीच्या तरतुदी	तपशीलवार	घटनात्मक आणीबाणी नाही	संसद सर्वोच्च	मजबूत कार्यकारी मंडळ	मर्यादित
न्यायव्यवस्थेची भूमिका	शक्तिशाली आणि स्वतंत्र	अत्यंत शक्तिशाली	संसदेच्या अधीन	मर्यादित पुनरावलोकन	स्वतंत्र

****

३: लोकशाही म्हणून भारत

भारताने लोकशाही का स्वीकारली

- **स्वातंत्र्य संग्रामाचा वारसा** → मोठ्या प्रमाणात सहभाग, राष्ट्रीय चळवळीची संस्कृती
- **सभ्यतेतील बहुलवाद (Civilisational pluralism)** → विविधतेसाठी सर्वसमावेशक प्रणालीची गरज
- **नेतृत्वाची दूरदृष्टी** → नेहरू, आंबेडकर यांनी घटनात्मक लोकशाहीला अनुकूलता दर्शविली
- **वसाहतवादी अनुभव** → हुकूमशाही राजवटीस नकार
- **सामाजिक न्यायाचे उद्दिष्ट** → समानता आणि प्रतिनिधित्वासाठी लोकशाही हे साधन

भारतीय लोकशाहीपुढील सुरुवातीची आव्हाने

- **निरक्षरता आणि दारिद्र्य** → कमकुवत राजकीय जाणीव → मर्यादित नागरिक समज → **१९५१ च्या जनगणनेनुसार निरक्षरतेचे प्रमाण फक्त १८.३३%** → माहितीपूर्ण मतदानावर शंका
- **फाळणीचा आघात (१९४७)** → मोठ्या प्रमाणात हिंसाचार आणि विस्थापन → निर्वासितांच्या पुनर्वसनाचा ताण → जातीय ध्रुवीकरण → लोकशाही स्थिरतेला धोका
- **संस्थानिकांचे विलीनीकरण** → ५६०+ संस्थाने → विविध कायदे आणि निष्ठा → राजकीय विभाजनाचा धोका → राष्ट्रीय लोकशाहीसाठी आव्हान
- **सामाजिक फूट (जात, धर्म, भाषा)** → खोलवर रुजलेली असमानता → उच्चभ्रूंच्या वर्चस्वाची भीती → बहुसंख्याकवादाचा धोका
- **आर्थिक मागासलेपण** → कमी औद्योगिक आधार → बेरोजगारी आणि असमानता → लोकशाहीला चैनीची बाब मानले जाणे
- **लोकशाही परंपरांचा अभाव** → वसाहतवादी हुकूमशाही शासन → स्व-शासनाच्या अनुभवाची कमतरता → संस्थात्मक पोकळी
- **सुरक्षिततेची आव्हाने** → सीमा विवाद, बंडखोरी → मजबूत केंद्रीय सत्तेसाठी दबाव → लोकशाही स्वातंत्र्याशी तणाव

भारतीय लोकशाहीची वाटचाल (उत्क्रांती)

- **१९५० ते ६० चे दशक (पायाभरणी)** → संविधान + सार्वत्रिक मताधिकार → संस्था निर्मिती → लोकशाहीला वैधता
- **१९७० चे दशक (तणावाचा टप्पा)** → केंद्रीकरण → आणीबाणी (१९७५–७७) → अधिकारांचे निलंबन → लोकशाहीची परीक्षा
- **१९७७ नंतर (लवचिकता)** → आणीबाणी शासनाचा निवडणुकीत पराभव → अधिकारांची पुनर्स्थापना → लोकशाहीवरील विश्वास
- **१९९० चे दशक (विस्तार आणि संघराज्यात्मकता)** → युतीचे राजकारण → प्रादेशिक पक्षांचा उदय → सामाजिक आणि संघराज्यात्मक समावेश

- **२००० चे दशक (सहभागी सक्षमीकरण)** → आरटीआय (RTI), माध्यमे, नागरी समाज → उत्तरदायित्व आणि नागरिक सहभाग
- **अलीकडील टप्पा (पुनर्संरेखन)** → मजबूत कार्यकारी सत्ता + डिजिटल शासन → कार्यक्षमतेत वाढ → संस्थात्मक संतुलनावर चर्चा

भारतीय लोकशाहीची वैशिष्ट्ये

- **प्रतिनिधी संसदीय प्रणाली** → लोक प्रतिनिधी निवडतात → कार्यकारी मंडळ विधानमंडळाला जबाबदार
- **सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार (कलम ३२६)** → राजकीय समानता → विविधतेमध्येही मोठ्या प्रमाणात सहभाग
- **लिखित आणि सर्वोच्च संविधान** → घटनात्मक मर्यादेत लोकशाही शासन
- **संघराज्यात्मक रचना** → केंद्र + राज्ये → विविधतेसह एकता
- **स्वतंत्र न्यायपालिका** → न्यायिक पुनरावलोकन → अधिकार आणि कायद्याच्या राज्याचे संरक्षण
- **मूलभूत अधिकार** → नागरी आणि राजकीय स्वातंत्र्य → व्यक्तीचे आत्मसन्मान
- **मुक्त आणि निष्पक्ष निवडणुका** → निवडणूक आयोग → सरकारांना वैधता
- **बहुपक्षीय प्रणाली** → राजकीय बहुलवाद → विविध हितसंबंधांचे प्रतिनिधित्व
- **विकेंद्रीकृत लोकशाही** → पंचायती राज आणि शहरी संस्था → तळागाळातील सहभाग

भारतीय लोकशाहीतील अलीकडील घडामोडी

- **डिजिटल लोकशाही** → ई-शासन, डीबीटी (DBT), ऑनलाइन सेवा → राज्य-नागरिक संवाद वाढला
- **निवडणूक सुधारणांवर चर्चा** → ईव्हीएम-व्हीव्हीपीएटी (EVM-VVPAT), निधी पारदर्शकता → विश्वास विरुद्ध उत्तरदायित्व चिंता
- **मजबूत कार्यकारी नेतृत्व** → धोरणांची स्थिरता आणि वेग → संस्थात्मक संतुलनावर चर्चा
- **न्यायपालिकेचा आत्मविश्वास** → घटनात्मक नैतिकता आणि अधिकारांचे संरक्षण → शासनावर देखरेख
- **माध्यमे आणि सोशल मीडियाचा प्रभाव** → व्यापक राजकीय सहभाग → गैर-माहितीची आव्हाने
- **नागरी समाज नियमन** → उत्तरदायित्वावर जोर → सहभागाच्या जागेवर चर्चा
- **संघराज्यात्मक गतिशीलता** → सहकारी आणि स्पर्धात्मक संघराज्यवाद → केंद्र-राज्य तणाव

पुढील वाटचाल - भारतीय लोकशाहीसाठी मार्ग

- **लोकशाही संस्था बळकट करणे** → निवडणूक आयोग (ECI), न्यायपालिका, नियंत्रक आणि महालेखापरीक्षक (CAG) यांचे स्वातंत्र्य सुनिश्चित करणे → कार्यकारी प्रभाव कमी करणे → संस्थात्मक विश्वासार्हता पुनर्संचयित करणे
- **व्यापक निवडणूक सुधारणा** → राजकीय निधीचे नियमन, गुन्हेगारीकरण कमी करणे → समान संधी निर्माण करणे → स्वच्छ आणि निष्पक्ष निवडणुका
- **सहकारी संघराज्यवाद अधिक दृढ करणे** → नियमित केंद्र-राज्य सल्लामसलत, राजकोषीय न्यायसंगतता → तणाव कमी करणे → सर्वसमावेशक शासन
- **घटनात्मक नैतिकतेला प्रोत्साहन देणे** → मतभेद, अल्पसंख्याकांचे हक्क, कायद्याचे राज्य यांचा आदर करणे → बहुसंख्याकवादाच्या पलीकडे जाणे
- **संसदीय लोकशाहीला पुनरुज्जीवित करणे** → मजबूत समिती प्रणाली, दर्जेदार चर्चासत्रे → कार्यकारी उत्तरदायित्व
- **स्थानिक स्वराज्य संस्थांना सक्षम करणे** → राजकोषीय आणि प्रशासकीय हस्तांतरण → तळागाळातील लोकशाही बळकट करणे
- **जबाबदार डिजिटल लोकशाही** → अपप्रचार (Misinformation) मुकाबला करणे, डिजिटल साक्षरतेला प्रोत्साहन देणे → माहितीपूर्ण सहभाग
- **सक्रिय नागरी समाज आणि माध्यमे** → उत्तरदायित्वासह 'वॉचडॉग' भूमिका → लोकशाहीची लवचिकता

****

4: भारतीय संविधानाची उद्देशिका (Preamble)

अर्थ

- उद्देशिका हा भारतीय संविधानाचा **प्रस्तावनात्मक आणि घोषित करणारा भाग** आहे, जी तिचे तत्त्वज्ञान, उद्दिष्ट्ये आणि मार्गदर्शक तत्त्वे मूर्त स्वरूपात आणते.
- "संविधानाचे ओळखपत्र" (Identity Card of the Constitution) म्हणून संबोधले → एन. ए. पालखीवाला
- "संविधानाची कुंडली" (Horoscope of the Constitution) म्हणून संबोधले → के. एम. मुन्शी
- 'उद्देश ठरावा'वर (Objectives Resolution) आधारित (१९४६) → जवाहरलाल नेहरू यांनी मांडला

उद्देशिकेतील प्रमुख शब्द

प्रमुख शब्द	अर्थ
आम्ही, भारताचे लोक	संविधान भारताच्या नागरिकांकडून आपला अधिकार प्राप्त करते हे दर्शवते.
सार्वभौम	भारत स्वतंत्र आहे आणि स्वतःचे शासन करण्यासाठी मुक्त आहे, कोणत्याही बाह्य सत्तेच्या अधीन नाही.
समाजवादी	सामाजिक आणि आर्थिक समानतेची बांधिलकी, संपत्ती आणि संधींमधील असमानता कमी करणे.
धर्मनिरपेक्ष	राज्य धर्माच्या बाबतीत तटस्थता राखते आणि सर्व धर्मांना समान मानते.
लोकशाही	शासन लोकांच्या इच्छेवर आधारित आहे, जे मुक्त आणि निष्पक्ष निवडणुकांद्वारे व्यक्त केले जाते.
गणराज्य	राज्याचा प्रमुख लोकांकडून निवडला जातो, तो वंशपरंपरागत राजा नसतो.
न्याय	सर्व नागरिकांसाठी सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय क्षेत्रांमध्ये निष्पक्षता सुनिश्चित करते.
स्वातंत्र्य	विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा आणि उपासना यांसारख्या वैयक्तिक स्वातंत्र्यांची हमी देते.
समानता	सर्व नागरिकांना समान दर्जा आणि संधी प्रदान करते, भेदभावास मनाई करते.
बंधुता (Fraternity)	लोकांमध्ये बंधुभाव आणि एकीची भावना वाढवते, राष्ट्रीय एकात्मतेला प्रोत्साहन देते.

उद्देशिकेचे महत्त्व

चर्चा: उद्देशिका संविधानाचा भाग आहे की नाही ?

उद्देशिका संविधानाचा भाग नाही - युक्तिवाद	उद्देशिका संविधानाचा भाग - युक्तिवाद
• **अंमलबजावणीयोग्य नाही** → कोणतेही अधिकार किंवा कर्तव्ये नाहीत → केवळ घोषित स्वरूपाची • **प्रस्तावनात्मक स्वरूप** → केवळ प्रास्ताविक टीप म्हणून पाहिले जाते → सर आयव्हर जेनिंग्ज • **मूळ उद्देशाचा युक्तिवाद** → उद्दिष्टांचा सारांश → अनुच्छेदांपूर्वी ठेवलेली • **दुरुस्ती न करण्यायोग्य मत (सुरुवातीला)** → संविधानाच्या बाहेर होती → बेरुबारी युनियन खटला (१९६०) • **स्वतंत्र कायदेशीर शक्ती नाही** → स्वतःहून कायदे अवैध करू शकत नाही	• **अर्थ लावण्यामध्ये अविभाज्य** → घटनात्मक तत्त्वज्ञान प्रतिबिंबित करते → **केशवानंद भारती खटला (१९७३)** • **मूलभूत संरचनेचा भाग** → न्याय, स्वातंत्र्य, समानता, बंधुता → घटनात्मक गाभा • **दुरुस्ती करण्याची क्षमता मान्य** → संसदेने बदल केला → **४२ वी घटनादुरुस्ती अधिनियम, १९७६** • **न्यायिक वापर** → अधिकार-आधारित अर्थाला समर्थन देते → **मेनका गांधी खटला (१९७८)** • **नैतिक-घटनात्मक अधिकार** → न्यायप्रविष्ट नसतानाही शासनाला मार्गदर्शन करते

चर्चेचे निराकरण: उद्देशिका संविधानाचा भाग आहे की नाही?

- **बेरुबारी युनियन खटला (१९६०)** → उद्देशिका संविधानाचा **भाग नाही** → फक्त एक गुरुकिल्ली → अर्थ लावण्यास मदत करते, कायदेशीर शक्ती नाही
- **केशवानंद भारती खटला (१९७३)** → पूर्वीचे मत **रद्द केले** → उद्देशिका संविधानाचा **भाग आहे** → **मूलभूत संरचनेचे** मूर्त रूप आहे
- **मिनर्वा मिल्स खटला (१९८०)** → उद्देशिका **मूलभूत संरचनेचा** भाग आहे → मूलभूत अधिकार (FRs) आणि राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे (DPSPs) यांच्यातील संतुलनाला मार्गदर्शन करते
- **एलआयसी ऑफ इंडिया खटला (१९९५)** → उद्देशिका **संविधानाचा अविभाज्य भाग** आहे → घटनात्मक भावनेला समजून घेण्याची गुरुकिल्ली आहे

भारतीय संविधानाच्या उद्देशिकेवरील टीका

- **अस्पष्ट शब्दावली (Vague terminology)** → समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, समानता यांसारख्या शब्दांना निश्चित व्याख्येचा अभाव → अर्थ लावण्यात संदिग्धता
- **अंमलबजावणी न करता येणारे स्वरूप (Non-enforceable nature)** → न्यायप्रविष्ट नाही → न्यायालये उद्देशिकेतील आदर्शांची थेट अंमलबजावणी करू शकत नाहीत
- **विलंबित समावेशावर प्रश्नचिन्ह (Late additions questioned)** → ४२ व्या घटनादुरुस्तीने (१९७६) आणीबाणीच्या काळात समाजवादी आणि धर्मनिरपेक्ष हे शब्द जोडले → राजकीय हेतूवरील वादविवाद

- **अवास्तव आदर्श (Unrealistic ideals)** → समानता आणि बंधुता विरुद्ध सामाजिक वास्तव → जात, धर्म, आर्थिक असमानता कायम
- **न्यायपालिकेवर जास्त अवलंबित्व (Judicial over-reliance)** → केशवानंद भारती (१९७३) प्रकरणाद्वारे अर्थाचा विस्तार → व्यक्तिनिष्ठतेचा धोका
- **समाजवाद वाद (Socialism controversy)** → आर्थिक उदारीकरण (१९९१) विरुद्ध घटनात्मक समाजवाद → उपयुक्ततेवर प्रश्नचिन्ह
- **धर्मनिरपेक्षता वाद (Secularism debate)** → समान आदर विरुद्ध तुष्टीकरणाची धारणा → शब्दाचे राजकारण

  (Politicisation of the term)

****

5. नागरिकत्व

प्रस्तावना

घटनात्मक तरतुदी	भारतीय नागरिकत्वाचे स्वरूप (Nature of Indian Citizenship)
• **भाग II (कलम 5-11)** → संविधानाच्या प्रारंभीच्या नागरिकत्वाशी संबंधित आहे • **कलम 5-8** → संविधानाच्या वेळी (1950) नागरिकत्व • **कलम 9** → स्वेच्छेने विदेशी नागरिकत्व स्वीकारणे → भारतीय नागरिकत्व रद्द • **कलम 10** → नागरिकत्वाचा सातत्य • **कलम 11** → संसदेला नागरिकत्वाचे नियमन करण्याचा अधिकार	• **एकल नागरिकत्व (Single citizenship)** → फक्त भारतीय नागरिकत्व → ऐक्याला प्रोत्साहन देते • **दुहेरी/राज्य नागरिकत्व नाही** → USA च्या विपरीत • **नागरिकत्व कायदा लवचिक** → संसदीय कायद्याद्वारे शासित

नागरिकत्व कायदा, 1955

नागरिकत्वाचे मार्ग	भारतीय नागरिकत्वाचा लोप (Loss of Indian Citizenship)
• **जन्मसिद्ध (By birth)** → प्रादेशिक + पालकत्वाच्या अटी • **वंशपरंपरागत (By descent)** → पालकांद्वारे नागरिकत्व • **नोंदणीद्वारे (By registration)** → भारतीय वंशाचे लोक • **स्वीकृतीद्वारे (By naturalisation)** → दीर्घकाळ वास्तव्य + अटी • **प्रदेशाच्या समावेशाने (By incorporation of territory)** → नवीन क्षेत्रांचे विलीनीकरण	• **त्याग (Renunciation)**: स्वेच्छेने भारतीय नागरिकत्व सोडणे. • **समाप्ती (Termination)**: विदेशी नागरिकत्व स्वीकारणे (एकल नागरिकत्वाचे तत्त्व). • **वंचितता (Deprivation)**: फसवणूक, राजनिष्ठा नसणे (disloyalty) किंवा विशिष्ट उल्लंघनांसाठी सरकारी आदेशाद्वारे.

नागरिकत्व सुधारणा कायदा (Citizenship Amendment Act - CAA), 2019

काय आहे? (What)	नागरिकत्व सुधारणा कायदा (CAA), 2019 शी संबंधित चिंता/मुद्दे
• **मुख्य तरतूद (Core provision)** → निर्दिष्ट बेकायदेशीर स्थलांतरितांना नागरिकत्व प्रदान करणे → विशेष सवलतीचा मार्ग. • **पात्र गट (Eligible groups)** → हिंदू, शीख, बौद्ध, जैन, पारशी, ख्रिश्चन → अफगाणिस्तान, बांगलादेश, पाकिस्तानमधून आलेले → मुस्लिमांना वगळण्यात आले आहे. • **छळाचा आधार (Persecution basis)** → धार्मिक छळ गृहित धरला जातो → 31 Dec 2014 रोजी किंवा त्यापूर्वी प्रवेश. • **प्रादेशिक सवलती/अपवाद (Territorial exemptions)** → सहाव्या अनुसूचीतील (Sixth Schedule) क्षेत्रे + ILP (इनर लाइन परमिट) प्रदेश → लोकसंख्याशास्त्रीय संरक्षण. • **कायदेशीर दिलासा (Legal relief)** → पासपोर्ट कायदा, 1920 आणि परदेशी नागरिक कायदा, 1946 (Foreigners Act, 1946) च्या दंडांतून सूट. • **वास्तव्याचा कालावधी कमी केला (Reduced residency)** → समाविष्ट स्थलांतरितांसाठी नैसर्गिकरित्या नागरिकत्व (naturalisation) मिळवण्याचा कालावधी 11 → 5 वर्षे केला. • **OCI मधील बदल (OCI changes)** → भारताचे परदेशी नागरिकत्व (Overseas Citizenship of India) नोंदणी रद्द करण्यासाठी केंद्र सरकारला 5 नवीन आधार (उदा. फसवणूक, निष्ठा नसणे) जोडले आहेत.	• **धर्मनिरपेक्षतेची चिंता (Secularism concern)** → धर्मावर आधारित पात्रता → मुस्लिमांना वगळणे → कलम 14 (समानता) अंतर्गत प्रश्नचिन्ह. • **भेदभावाचा मुद्दा (Discrimination issue)** → छळ झालेल्या मुस्लिम अल्पसंख्याकांना वगळले (अहमदिया, रोहिंग्या) → असमान संरक्षण → कलम 15 वर वाद/चर्चा. • **संघीय तणाव (Federal tensions)** → ईशान्येकडील विरोध → लोकसंख्याशास्त्रीय आणि सांस्कृतिक भीती → आसामचा अनुभव + प्रादेशिक संवेदनशीलता. • **CAA–NRC संबंध (CAA–NRC linkage)** → CAA संरक्षण निवडक स्वरूपाचे आहे → मुस्लिमांसाठी NRC मधून वगळले जाण्याचा धोका → राज्यविहीन (statelessness) होण्याची भीती. • **आंतरराष्ट्रीय टीका (International criticism)** → UN आणि मानवाधिकार गटांकडून भेदभावावर आक्षेप → भारताच्या बहुलवादी प्रतिमेवर परिणाम. • **अंमलबजावणीतील संदिग्धता (Implementation ambiguity)** → छळाचा पुरावा आणि 2014-पूर्व प्रवेशाबाबत अस्पष्टता → नोकरशाहीची मर्जी (discretion) आणि छळाचा धोका. • **राजकीय ध्रुवीकरण (Political polarisation)** → निवडणुकीसाठी जमवाजमव (mobilisation) → सामाजिक एकोपा कमकुवत → घटनात्मक मूल्यांवर प्रश्नचिन्हे.

ओवरसीज सिटिझनशिप ऑफ इंडिया (OCI)

OCI म्हणजे काय?	पात्रता (Eligibility)
• **अर्ध-नागरिकत्व दर्जा (Quasi-citizenship status)** → आजीवन व्हिसा + मर्यादित अधिकार. • **सुरुवात (Introduced via)** → नागरिकत्व (सुधारणा) कायदा, 2005 द्वारे → नागरिकत्व कायदा, 1955 (Citizenship Act, 1955) अंतर्गत.	• **भारतीय वंशाचे परदेशी नागरिक (Foreign nationals of Indian origin)** → माजी भारतीय नागरिक. • भारतीय नागरिकांची **मुले आणि नातवंडे (Children & grandchildren)**. • भारतीय नागरिक / OCI धारकाचा **जोडीदार (Spouse)** → विवाह कालावधी ≥ 2 वर्षे.

• **दुहेरी नागरिकत्व नाही (Not dual citizenship)** → भारतीय राज्यघटना केवळ एकल नागरिकत्वास (single citizenship) परवानगी देते.	• **वगळण्यात आलेले (Excludes)** → पाकिस्तान आणि बांगलादेश वंशाचे नागरिक.

अधिकार आणि विशेषाधिकार (Rights & Privileges)

- **आजीवन मल्टिपल-एंट्री व्हिसा (Lifelong multiple-entry visa)** → FRRO कडे नोंदणी करण्याची आवश्यकता नाही.
- **अनिवासी भारतीयांशी समानता (Parity with NRIs)** → शिक्षण, आर्थिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रांमध्ये.
- **मालमत्ता अधिकार (Property rights)** → शेतजमीन (agricultural land) वगळता.
- **राजकीय अधिकार नाहीत (No political rights)** → मतदान नाही, निवडणूक लढवता येत नाही, घटनात्मक पदे नाहीत.

ओवरसीज सिटिझनशिप ऑफ इंडिया (OCI)

OCI म्हणजे काय? (What is OCI)

- **अर्ध-नागरिकत्व दर्जा (Quasi-citizenship status)** → आजीवन व्हिसा + मर्यादित अधिकार.
- **सुरुवात (Introduced via)** → नागरिकत्व (सुधारणा) कायदा, 2005 द्वारे → नागरिकत्व कायदा, 1955 (Citizenship Act, 1955) अंतर्गत.
- **दुहेरी नागरिकत्व नाही (Not dual citizenship)** → भारतीय राज्यघटना केवळ एकल नागरिकत्वास (single citizenship) परवानगी देते.

पात्रता (Eligibility)

- **भारतीय वंशाचे परदेशी नागरिक (Foreign nationals of Indian origin)** → माजी भारतीय नागरिक.
- भारतीय नागरिकांची **मुले आणि नातवंडे (Children & grandchildren)**.
- भारतीय नागरिक / OCI धारकाचा **जोडीदार (Spouse)** → विवाह कालावधी ≥ 2 वर्षे.
- **वगळण्यात आलेले (Excludes)** → पाकिस्तान आणि बांगलादेश वंशाचे नागरिक.

अधिकार आणि विशेषाधिकार (Rights & Privileges)

- **आजीवन मल्टिपल-एंट्री व्हिसा (Lifelong multiple-entry visa)** → FRRO कडे नोंदणी करण्याची आवश्यकता नाही.
- **अनिवासी भारतीयांशी समानता (Parity with NRIs)** → शिक्षण, आर्थिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रांमध्ये.
- **मालमत्ता अधिकार (Property rights)** → शेतजमीन (agricultural land) वगळता.
- **राजकीय अधिकार नाहीत (No political rights)** → मतदान नाही, निवडणूक लढवता येत नाही, घटनात्मक पदे नाहीत.

OCI नोंदणी रद्द करण्याचे आधार (Grounds for Cancellation of OCI Registration)

- **फसवणूक / चुकीचे सादरीकरण (Fraud / Misrepresentation)** → खोटी माहिती देऊन किंवा माहिती लपवून OCI मिळवणे.
- **राज्यघटनेविषयी अनादर (Disaffection towards Constitution)** → भारताच्या सार्वभौमत्व आणि एकात्मतेविरुद्ध शत्रुत्व दर्शवणारी कृती.
- **शत्रूला सहकार्य (Enemy collaboration)** → युद्ध/संघर्षाच्या काळात शत्रूला मदत करणे किंवा संवाद साधणे.
- **राष्ट्रीय सुरक्षा / सार्वजनिक हित (National security / public interest)** → सार्वभौमत्व किंवा सुरक्षेला बाधक ठरणारी कृती.
- **गुन्हेगारी दोषसिद्धी (Criminal conviction)** → OCI नोंदणीच्या 5 वर्षांच्या आत ≥ 2 वर्षांची कारावासाची शिक्षा.

नॅशनल रजिस्टर ऑफ सिटिझन्स / राष्ट्रीय नागरिक नोंदणी (NRC)

काय आहे? (What) • **भारतीय नागरिकांचे अधिकृत नोंदणी पुस्तक (Official register of Indian citizens)** → कायदेशीर नागरिकांची ओळख पटवते. • **तयारी (Prepared under)** → नागरिकत्व कायदा, 1955 (Citizenship Act, 1955) आणि नागरिकत्व नियम. • **अंमलबजावणी (Implemented)** → केवळ आसाममध्ये पूर्णपणे अंमलात आणले गेले → आसाम करार (Assam Accord), 1985.	**गरज (Need)** • **बेकायदेशीर स्थलांतरितांची ओळख (Identify illegal migrants)** → लोकसंख्याशास्त्रीय आणि सुरक्षा विषयक चिंता → आसामच्या संदर्भात. • **स्थानिक हक्कांचे संरक्षण (Protect indigenous rights)** → सांस्कृतिक आणि भाषिक ओळख → ईशान्येकडील राज्ये. • **धोरणात्मक स्पष्टता (Policy clarity)** → लक्ष्यित कल्याणकारी योजना आणि नागरिकत्व प्रशासन. • **सीमा व्यवस्थापन (Border management)** → स्थलांतर नियंत्रण आणि राष्ट्रीय सुरक्षा.
आव्हाने (Challenges) • **कागदपत्रांचे ओझे (Documentation burden)** → गरीब आणि उपेक्षितांकडे पुराव्यांचा अभाव → यादीतून वगळले जाण्याचा धोका. • **प्रशासकीय गुंतागुंत (Administrative complexity)** → चुका, विलंब, जास्त खर्च → आसाम NRC चा अनुभव. • **राज्यविहीन होण्याची भीती (Statelessness fear)** → वगळलेल्या व्यक्तींकडे उपायांचा अभाव → मानवतावादी चिंता. • **कायदेशीर अनिश्चितता (Legal uncertainty)** → न्यायाधिकरण (Tribunals) आणि अपील यंत्रणेवर कामाचा अतिरिक्त ताण. • **CAA शी जोडले जाण्याची चिंता (CAA linkage anxiety)** → निवडक संरक्षण → समानतेविषयी चिंता. • **संघीय विरोध (Federal opposition)** → राजकीय एकमताचा अभाव.	**पुढील मार्ग (Way Forward)** • **स्पष्ट कायदेशीर चौकट (Clear legal framework)** → अंमलबजावणीपूर्वी देशव्यापी स्पष्टता असावी. • **भक्कम तक्रार निवारण (Robust grievance redressal)** → सुलभ आणि कालबद्ध अपील सुविधा. • **मानवतावादी उपाय (Humanitarian safeguards)** → राज्यविहीनता (statelessness) रोखणे → आंतरराष्ट्रीय निकष पाळणे. • **धर्मापासून फारकत (Decouple from religion)** → धर्मनिरपेक्ष नागरिकत्वाची तत्त्वे जपणे. • **टप्प्याटप्प्याने आणि प्रायोगिक दृष्टीकोन (Phased & pilot-based approach)** → आसामच्या अनुभवातून शिकणे. • **संघीय सल्लामसलत (Federal consultation)** → सहकार्यावर आधारित निर्णय प्रक्रिया.

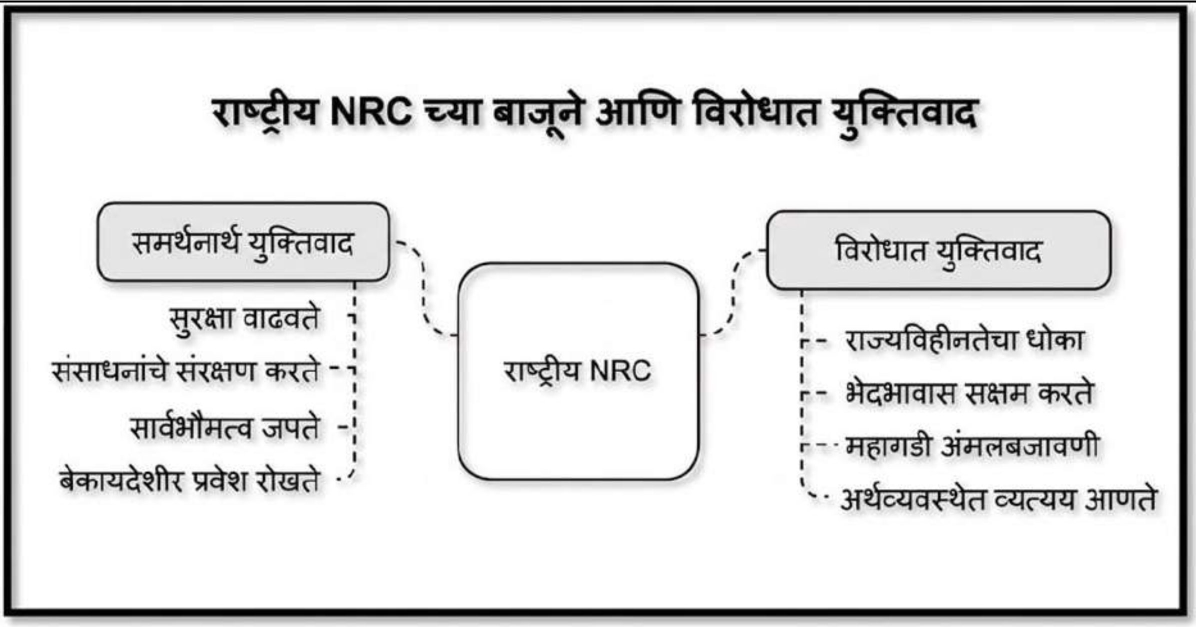

****

मूलभूत हक्क (Fundamental Rights)

मूलभूत हक्कांचे महत्त्व (Importance of Fundamental Rights)

- **वैयक्तिक स्वातंत्र्याचे संरक्षण (Protection of individual liberty)** → राज्याच्या मनमानी कृतीपासून नागरिकांचे संरक्षण करते → कलम 19, कलम 21 (Art. 19, Art. 21).
- **लोकशाहीचा पाया (Foundation of democracy)** → भाषण, संघ (संघटना) आणि संचाराचे स्वातंत्र्य → रोमेश थापर खटला (Romesh Thappar case).
- **कायद्याचे राज्य सुनिश्चित करणे (Rule of law ensured)** → कायद्यापुढे समानता (equality before law) → कलम 14 (Art. 14).
- **राज्याच्या सत्तेवर अंकुश (Check on state power)** → कायदेमंडळ आणि कार्यकारी मंडळावर मर्यादा घालते → न्यायिक पुनर्विलोकन (Judicial Review), कलम 32 (Art. 32).
- **सामाजिक परिवर्तन (Social transformation)** → अस्पृश्यता आणि शोषणाचे उच्चाटन → कलम 17, 23 (Arts. 17, 23).
- **न्यायिक अंमलबजावणी (Judicial enforceability)** → हे हक्क न्यायप्रविष्ट (justiciable) आहेत → डॉ. आंबेडकरांनी कलम 32 ला "हृदय आणि आत्मा" (heart and soul) म्हटले आहे.
- **अल्पसंख्याक आणि दुर्बल घटकांचे संरक्षण (Minority & vulnerable protection)** → सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक हक्क → कलम 29–30 (Art. 29–30).
- **स्वातंत्र्य आणि सुव्यवस्था यांचा समतोल (Balance liberty & order)** → वाजवी निर्बंधांसह हक्क (rights with reasonable restrictions) → कलम 19(2)–(6) (Art. 19(2)–(6)).

समानतेचा हक्क (Right to Equality)

आढावा (Overview)

कलम (Article)	मर्यादा / तरतुदी (Limitation / Provisions)
कलम 14 (Article 14) → कायद्यापुढे समानता + कायद्याचे समान संरक्षण → मनमानीपणास प्रतिबंध (prohibits arbitrariness) → उन्नाव बलात्कार खटला (Unnao Rape Case).	**वाजवी वर्गीकरण (Reasonable classification)** → बोधगम्य फरक (intelligible differentia) + तर्कसंगत संबंध (rational nexus) → वैध राज्य कृती → State of West Bengal v. Anwar Ali Sarkar खटला.
कलम 15 (Article 15) → धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्मस्थान यांवरून भेदभाव नाही → सामाजिक समानता (social equality).	**संरक्षणात्मक भेदभाव (Protective discrimination)** → महिला, SC/ST, OBC साठी विशेष तरतुदी → कलम 15(3), 15(4), 15(6).
कलम 16 (Article 16) → सार्वजनिक रोजगारामध्ये संधीची समानता	**सकारात्मक कृती (Affirmative actions)** → पदोन्नतीमध्ये आरक्षण → संरक्षणासह SC/ST → M. Nagaraj case.
कलम 17 (Article 17) → अस्पृश्यता निवारण (abolition of untouchability) → शिक्षापात्र गुन्हा → नागरी हक्क संरक्षण कायदा (Protection of Civil Rights Act).	
कलम 18 (Article 18) → पदव्यांची समाप्ती (abolition of titles) → सामाजिक समानता सुनिश्चित करते.	**अपवाद (Exception)** → लष्करी आणि शैक्षणिक पदव्या (military & academic titles).

PRAYAAS

आरक्षण आणि सकारात्मक कृती (Reservation and Affirmative Action)

आरक्षणाची गरज / सकारात्मक कृती (Need for Reservation / Affirmative Action)	आरक्षणाशी संबंधित मुद्दे / चिंता (Issues / Concerns with Reservation)
• **ऐतिहासिक अन्याय (Historical injustice)** → जातीवर आधारित वगळणूक आणि भेदभाव → SC/ST चे सीमांतीकरण → Arts. 15(4), 16(4). • **सामाजिक विषमता (Social inequality)** → शिक्षण आणि नोकऱ्यांमध्ये असमान प्रवेश → समान संधीचे क्षेत्र (level-playing field) → इंद्रा साहनी खटला (1992). • **राजकीय सक्षमीकरण (Political empowerment)** → प्रशासनात समावेश → राखीव जागा → Arts. 330–332. • **वास्तविक समानता (Substantive equality)** → केवळ स्वरूपात नाही तर निष्पत्तीमध्ये समानता (equality in outcomes) → Art. 14 (वाजवी वर्गीकरण - reasonable classification). • **राष्ट्र उभारणी (Nation-building)** → वंचित घटकांचे एकत्रीकरण → सामाजिक स्थिरता आणि न्याय.	• **क्रिमी लेयर समस्या (Creamy layer problem)** → उच्चवर्गीयांकडून लाभांवर कब्जा → सर्वाधिक मागासवर्गीयांना वगळणे → इंद्रा साहनी (क्रिमी लेयर). • **गुणवत्ता विरुद्ध समता वाद (Merit vs equity debate)** → कार्यक्षमतेचे कथित नुकसान → संस्थात्मक कामगिरीबद्दल चिंता. • **राजकीय गैरवापर (Political misuse)** → व्होट-बँक राजकारण → आकडेवारी/डेटा शिवाय मागण्या → मराठा आरक्षण मुद्दा. • **कोटा विस्ताराचा दबाव (Quota expansion pressure)** → 50% मर्यादेचे उल्लंघन → घटनात्मक तणाव → इंद्रा साहनी मर्यादा (ceiling). • **अपुरी आकडेवारी (Inadequate data)** → कालबाह्य जात जनगणना → पुराव्यावर आधारित धोरणाचा अभाव (weak evidence-based policy). • **आंतर-पिढ्यांचे अवलंबित्व (Inter-generational dependence)** → गतिशीलतेसाठी कमी प्रोत्साहन (reduced incentive for mobility) → धोरणात्मक स्थिरता. • **शहरी-ग्रामीण असंतुलन (Urban–rural imbalance)** → कोटा असूनही ग्रामीण गरिबांचे कमी प्रतिनिधित्व
निष्कर्ष - संतुलित दृष्टीकोन (Conclusion - Balanced View) वास्तविक समानता आणि सामाजिक न्यायासाठी आरक्षण आवश्यक आहे, परंतु घटनात्मकरित्या टिकाऊ राहण्यासाठी त्याचे वेळोवेळी पुनरावलोकन (periodic review), डेटा-आधारित लक्ष्यीकरण आणि गुणवत्तेशी समतोल राखणे आवश्यक आहे	

आरक्षणामध्ये उप-वर्गीकरण वाद (Sub-classification Debate in Reservation)

SC उप-वर्गीकरणावरील अलीकडील महत्त्वपूर्ण सर्वोच्च न्यायालयाचा खटला म्हणजे State of Punjab v Davinder Singh (August 1, 2024), जिथे सात न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने, 6-1 च्या निर्णयाने, असा निकाल दिला की राज्ये आरक्षणाच्या उद्देशासाठी अनुसूचित जातींमध्ये (SCs) उप-वर्गीकरण तयार करू शकतात, ज्याद्वारे 2004 च्या E.V. Chinnaiah निकालाला रद्दबादल ठरवण्यात आले.

उप-वर्गीकरणाची गरज (Need for Sub-classification)	उप-वर्गीकरणाशी संबंधित मुद्दे / चिंता (Issues / Concerns with Sub-classification)
• **लाभांचे असमान वितरण (Unequal benefit distribution)** → OBC/SC/ST मधील वर्चस्ववादी गट लाभांवर कब्जा करतात → सीमांत उप-गट (marginalised sub-groups) वगळलेले राहतात. • **श्रेणींतर्गत असमानता (Intra-category inequality)** → राखीव प्रवर्गांमध्ये सामाजिक आणि शैक्षणिक तफावत → वास्तविक समानतेचे ध्येय. • **लक्षित न्याय (Targeted justice)** → सर्वाधिक मागासलेल्यांना लाभ मिळवून देणे → प्रभावी सकारात्मक कृती. • **घटनात्मक पाठिंबा (Constitutional backing)** → समानता म्हणजे न्याय्यपणा, एकसारखेपणा नव्हे → Article 14 (वाजवी वर्गीकरण - reasonable classification). • **धोरणाचा अनुभव (Policy experience)** → अनेक दशकांच्या आरक्षणानंतरही विषम परिणाम → सुधारणेची गरज.	• **घटनात्मक संदिग्धता (Constitutional ambiguity)** → SC/ST ना एकजिनसी/समजातीय गट (homogenous groups) मानले जाते → E.V. Chinnaiah case (2004). • **राजकीय फेरफाराचा धोका (Political manipulation risk)** → व्होट-बँक प्रेरित वर्गीकरण → सामाजिक एकमताची झीज. • **डेटाची कमतरता (Data deficiency)** → विश्वसनीय, अद्ययावत जात डेटाचा अभाव → पुराव्याचा कमकुवत आधार. • **विखंडनाची भीती (Fragmentation fear)** → अत्यधिक उप-गट → सामूहिक वाटाघाटीची शक्ती (collective bargaining power) कमी होणे. • **अंमलबजावणीतील गुंतागुंत (Implementation complexity)** → प्रशासकीय ओझे → विवाद आणि खटले. • **परस्पर स्पर्धा (Inter-se competition)** → मागास गटांमधील संघर्ष → सामाजिक तणाव.
उप-वर्गीकरणावरील पूर्वीची न्यायिक स्थिती (Earlier Judicial Position on Sub-classification) • **इंद्रा साहनी (Indra Sawhney) (1992)** → OBCs मध्ये उप-वर्गीकरणाला परवानगी → क्रिमी लेयर तत्त्व. • **ई.व्ही. चिन्नैया (E.V. Chinnaiah) (2004)** → SC/ST ना एकजिनसी मानले → उप-वर्गीकरणास मनाई.	
निष्कर्ष - संतुलित दृष्टीकोन (Conclusion - Balanced View) उप-वर्गीकरण आरक्षणांतर्गत सखोल सामाजिक न्याय शोधते, परंतु प्रभावी आणि कायदेशीर राहण्यासाठी घटनात्मक स्पष्टता, डेटाची अखंडता आणि सामाजिक एकोपा यांचा समतोल राखणे आवश्यक आहे.	

जातनिहाय जनगणना (Caste Census)

जातनिहाय जनगणना आरक्षणांतर्गत सखोल सामाजिक न्यायासाठी आवश्यक असलेला अनुभवजन्य पाया (empirical foundation) प्रदान करते. हे सकारात्मक कृती (Affirmative Action/Reservations) साठी लाभार्थी ओळखण्यासाठी आवश्यक असलेला परिमाणवाचक डेटा (quantifiable data) पुरवते. कलम 21 (Article 21) अंतर्गत वैयक्तिक ओळखीमध्ये घुसखोरी म्हणून याला आव्हान दिले जाते. ही चाचणी उत्तीर्ण होण्यासाठी राज्याने हे "ऐच्छिक" (voluntary) आणि "सुरक्षित" (secure) असल्याचे सिद्ध करणे आवश्यक आहे.

बाजूने युक्तिवाद (Arguments in Favour)	विरोधात युक्तिवाद (Arguments Against)
• **पुराव्यावर आधारित धोरण (Evidence-based policy)** → अद्ययावत जात डेटा → लक्षित कल्याण आणि आरक्षण → कलम 15(4), 16(4) (Art. 15(4), 16(4)). • **वास्तविक समानता (Substantive equality)** → OBC/SC मधील सर्वाधिक मागासलेल्यांची ओळख पटवणे → सकारात्मक कृतीमध्ये सुधारणा → इंद्रा साहनी तर्क (Indra Sawhney logic). • **कालबाह्य डेटा दुरुस्त करणे (Correcting outdated data)** → शेवटची जात जनगणना 1931 मध्ये → सध्याची वास्तवांची माहिती नाही → धोरणातील उणिवा (policy blind spots). • **सामाजिक न्यायाचे वितरण (Social justice delivery)** → शिक्षण, नोकऱ्या, योजनांचे अधिक चांगले वाटप → सर्वसमावेशक विकास (inclusive growth). • **संघीय प्रासंगिकता (Federal relevance)** → राज्यांना स्थानिक जात डेटाची गरज → अनुरूप धोरणे → सहकारी संघराज्यवाद (cooperative federalism). • **पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व (Transparency & accountability)** → डेटा-आधारित चर्चा → राजकीय दाव्यांचे प्रमाण कमी करणे.	• **सामाजिक विखंडनाचा धोका (Social fragmentation risk)** → जातीय ओळख अधिक दृढ होणे → सामाजिक एकोपा कमकुवत. • **राजकीय गैरवापर (Political misuse)** → व्होट-बँक जमवाजमव (vote-bank mobilisation) → अल्पकालीन लोकानुनय (populism). • **प्रशासकीय गुंतागुंत (Administrative complexity)** → गणनेची आव्हाने → डेटाच्या अचूकतेबाबत चिंता. • **आर्थिक निकष बाजूला पडणे (Economic criteria sidelined)** → उत्पन्न/गरजेपेक्षा जातीला प्राधान्य → समतेचे विद्रूपीकरण. • **गोपनीयतेच्या चिंता (Privacy concerns)** → वैयक्तिक डेटा गोळा करणे → गैरवापराची भीती → माहितीच्या गोपनीयतेचा वाद. • **धोरणात्मक ताठरता (Policy rigidity)** → कोटा डेटामध्ये अडकणे (data-locked) → लवचिकता कमी होणे.

स्वातंत्र्याचा हक्क (Right to Freedom)

आढावा (Overview)

स्वातंत्र्याचा हक्क (Right to Freedom) **आढावा (Overview)** **कलम 19 (Article 19) – सहा स्वातंत्र्ये (केवळ नागरिकांसाठी)** • **भाषण आणि अभिव्यक्ती (Speech & expression)** → मुक्त वृत्तपत्रे (free press), मतभेद व्यक्त करणे (dissent) → रोमेश थापर खटला (Romesh Thappar case). • **एकत्र जमणे (Assembly)** → शांततापूर्वक, शस्त्रांशिवाय → हिंमत लाल शाह खटला (Himmat Lal Shah case). • **संघटना (Association)** → युनियन, पक्ष → दमयंती नारंगा खटला (Damyanti Naranga case). • **संचार (Movement)** → संपूर्ण भारतात → वैयक्तिक स्वातंत्र्याचा विस्तार. • **वास्तव्य (Residence)** → कोठेही स्थायिक होणे → राष्ट्रीय एकात्मता. • **व्यवसाय/व्यापार (Profession/Trade)** → उपजीविकेची निवड → State of Gujarat v. Mirzapur Moti Kureshi.	**→ वाजवी निर्बंध (Reasonable restrictions)** → सार्वभौमत्व, सुरक्षा, सार्वजनिक सुव्यवस्था, नैतिकता → कलम 19(2)–(6) (Arts. 19(2)–(6)).

कलम 20 (Article 20) – गुन्ह्यांच्या दोषसिद्धीबाबत संरक्षण (Protection in Criminal Law)

- **कार्योत्तर कायदा नाही (No ex post facto law)** → शिक्षा केवळ अस्तित्वात असलेल्या कायद्यानुसार.
- **दुहेरी शिक्षेस प्रतिबंध (Double jeopardy barred)** → एकाच गुन्ह्यासाठी दोनदा शिक्षा नाही → मकबूल हुसेन खटला (Maqbool Hussain case).
- **स्वतःविरुद्ध साक्ष देण्यास मनाई (Self-incrimination prohibited)** → आरोपीला सक्ती केली जात नाही → नंदिनी सत्पथी खटला (Nandini Satpathy case).

कलम 21 (Article 21) – जीवित आणि व्यक्तिगत स्वातंत्र्याचे संरक्षण (Protection of Life & Personal Liberty)

- **जीवन ≠ केवळ अस्तित्व (Life ≠ mere existence)** → प्रतिष्ठा आणि जीवनाची गुणवत्ता → मनेका गांधी खटला (Maneka Gandhi case).
- **योग्य प्रक्रिया (Due process)** → न्याय्य, निष्पक्ष आणि वाजवी प्रक्रिया.
- **विस्तारित हक्क (Expanded rights)** → गोपनीयता/खाजगीपणा (Puttaswamy), उपजीविका (Olga Tellis).

कलम 21A (Article 21A) – शिक्षणाचा हक्क (Right to Education)

- **मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण (Free & compulsory education)** (6–14 वर्षे) → 86 वी घटनादुरुस्ती (86th Amendment).
- **राज्याचे दायित्व (State obligation)** → सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षण.

कलम 22 (Article 22) – अटक आणि स्थानबद्धतेपासून संरक्षण (Protection against Arrest & Detention) • **अटकेविरुद्ध उपाय (Arrest safeguards)** → अटकेची कारणे जाणून घेणे, कायदेशीर सल्लागार (वकील), 24 तासांच्या आत न्यायदंडाधिकाऱ्यासमोर हजर करणे. • **प्रतिबंधात्मक स्थानबद्धता (Preventive detention)** → परवानगी आहे → स्वातंत्र्याला अपवाद → ए.के. गोपालन खटला (A.K. Gopalan case).	**लादलेल्या मर्यादा (Limits imposed)** → स्थानबद्धतेचे कायदे घटनात्मक तपासणीच्या (constitutional scrutiny) अधीन आहेत.

भारतातील स्वातंत्र्याचा हक्क बजावण्यातील समस्या (कलमे 19–22)

- **व्यापक वाजवी निर्बंध (Broad reasonable restrictions)** → सार्वजनिक सुव्यवस्था, सुरक्षा, नैतिकता → वारंवार राज्य नियंत्रण → कलम 19(2)–(6) (Art. 19(2)–(6)).
- **भाषण स्वातंत्र्यावरील मर्यादा (Free speech constraints)** → राजद्रोह (sedition), UAPA, इंटरनेट बंदी → भीतीचे वातावरण (chilling effect) → अनुराधा भसीन खटला (Anuradha Bhasin case).
- **प्रतिबंधात्मक स्थानबद्धतेचा गैरवापर (Preventive detention misuse)** → खटल्याशिवाय दीर्घकाळ स्थानबद्धता → स्वातंत्र्याचा संकोच/ऱ्हास (liberty diluted) → NSA / कलम 22 (Art. 22).
- **मनमानी अटक (Arbitrary arrests)** → पोलीस अधिकारांचा गैरवापर → प्रक्रियात्मक उल्लंघन → डी.के. बसू मार्गदर्शक तत्त्वे (D.K. Basu guidelines).
- **इंटरनेट निर्बंध (Internet restrictions)** → डिजिटल अभिव्यक्तीचे निलंबन → आर्थिक आणि नागरी परिणाम → कलम 19(1)(a),(g) (Art. 19(1)(a),(g)).
- **एकत्र जमण्यावर निर्बंध (Assembly restrictions)** → कलम 144 (Section 144), परवानगी नाकारणे → शांततापूर्ण निषेधावर मर्यादा → हिंमत लाल शाह खटला (Himmat Lal Shah case).
- **वृत्तपत्र स्वातंत्र्यावर दबाव (Press freedom pressures)** → धाडी, कायदेशीर धमक्या (legal intimidation) → स्वयं-सेन्सॉरशिपबद्दल चिंता (self-censorship concerns).
- **असमान अंमलबजावणी (Unequal enforcement)** → कायद्यांचा निवडक वापर (selective application) → समानता आणि स्वातंत्र्य यांच्यातील तणाव → कलम 14 + 19.

PRAYAAS

स्वातंत्र्याच्या हक्काचे इतर महत्त्वाचे समकालीन पैलू (Other Important Contemporary Dimensions About Right to Freedom)

शोषणाविरुद्धचा हक्क (Right against Exploitation)

आढावा (Overview)

- **कलम 23 (Article 23)** → मानवी तस्करी (human trafficking), वेठबिगारी (begar) आणि सक्तीच्या मजुरीस (forced labour) प्रतिबंध → शिक्षापात्र गुन्हा.
- **कलम 24 (Article 24)** → 14 वर्षांखालील मुलांना धोकादायक कामावर (hazardous work) ठेवण्यास मनाई.
- **व्याप्ती (Applicability)** → नागरिक आणि बिगर-नागरिक दोघांनाही लागू → राज्य आणि खाजगी व्यक्तींविरुद्ध (private individuals) अंमलबजावणीयोग्य.

मुद्दे / आव्हाने (Issues / Challenges)

- **सक्तीची मजुरी कायम (Forced labour persists)** → असंघटित क्षेत्रात वेठबिगारी (bonded labour) → कमकुवत अंमलबजावणी.
- **बालकामगार प्रथा सुरूच (Child labour continuation)** → गरिबीमुळे होणारे उल्लंघन → नियमांमधील पळवाटा (loopholes).
- **तस्करीचे जाळे (Trafficking networks)** → आंतर-राज्य आणि सीमेपलीकडील (cross-border) → शिक्षा होण्याचे प्रमाण कमी (limited conviction rates).
- **अनौपचारिक अर्थव्यवस्थेचे वर्चस्व (Informal economy dominance)** → तपासणी आणि देखरेखीमधील त्रुटी/उणिवा (monitoring gaps).
- **पुनर्वसनाचा अभाव (Rehabilitation deficit)** → सुटका केलेल्या पीडितांना दीर्घकालीन आधाराचा अभाव.

धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क (Right to Freedom of Religion)

कलमे 25–28 (Articles 25–28)	**प्रमुख वैशिष्ट्ये (Key Features)**
• **कलम 25 (Article 25)** → विवेकबुद्धीचे स्वातंत्र्य (freedom of conscience) + धर्माचे आचरण (practice), प्रकटीकरण (profess),	• **वैयक्तिक + सामूहिक हक्क (Individual + collective right)** →

<table>
<tr>
<td>प्रसार (propagate) → सार्वजनिक सुव्यवस्था, नैतिकता आणि आरोग्याच्या अधीन (subject to public order, morality, health).
• कलम 26 (Article 26) → धार्मिक संप्रदायांना (religious denominations) स्वतःचे व्यवहार व्यवस्थापित करण्याचा अधिकार → संस्था आणि मालमत्ता (institutions & property).
• कलम 27 (Article 27) → कोणत्याही धर्माच्या संवर्धनासाठी सक्तीचा कर नाही.
• कलम 28 (Article 28) → राज्याच्या निधीतून चालणाऱ्या शिक्षण संस्थांमध्ये धार्मिक शिक्षण निषिद्ध (religious instruction barred) (काही अपवादांसह).</td>
<td>व्यक्ती आणि धार्मिक संप्रदाय दोघांनाही संरक्षण.
• निरंकुश नाही (Not absolute) → सामाजिक सुधारणेसाठी नियंत्रित केले जाऊ शकते → शबरीमाला (सामाजिक सुधारणेचा तर्क).
• धर्मनिरपेक्ष राज्याचे मॉडेल (Secular state model) → सर्व धर्मांचा समान आदर (equal respect), धर्माची कठोर फारकत नाही (not strict separation).</td>
</tr>
<tr>
<td colspan="2">मुद्दे / आव्हाने (Issues / Challenges)
• सार्वजनिक सुव्यवस्था विरुद्ध श्रद्धा (Public order vs faith) → संघर्षाच्या काळात निर्बंध → प्रमाणबद्धतेची चिंता (proportionality concerns).
• धर्मांतरावरील वाद (Conversion debates) → धर्मांतर विरोधी कायदे विरुद्ध विवेकबुद्धीचे स्वातंत्र्य → Rev. Stanislaus खटला.
• राज्याचा हस्तक्षेप (State intervention) → मंदिर प्रशासन कायदे → स्वायत्तता विरुद्ध सुधारणा (autonomy vs reform).
• अल्पसंख्याक हक्कांचा तणाव (Minority rights tensions) → एकजिनसीपणा (uniformity) विरुद्ध विविधता (diversity) → वैयक्तिक कायद्यांवरील चर्चा (personal laws debate).
• राजकीय जमवाजमव (Political mobilisation) → राजकारणात धर्माचा वापर → धर्मनिरपेक्षतेवर ताण (secularism stress).</td>
</tr>
</table>

उपासना स्थळे कायदा / प्रार्थना स्थळे कायदा (Places of Worship Act)

<table>
<tr>
<td>काय आहे? (What)
• यथास्थितीचा आदेश (Status quo mandate) → उपासना स्थळांचे धार्मिक स्वरूप 15 August 1947 रोजी जसे होते तसेच कायम ठेवणे (frozen).
• रूपांतरावर बंदी (Conversion barred) → संप्रदाय (denomination) किंवा धार्मिक स्वरूप बदलण्यास मनाई.
• अपवाद (Exception) → राम जन्मभूमी–बाबरी मशीद वाद यातून वगळण्यात आला आहे.
• देशभर लागू (Applies nationwide) → सर्व सार्वजनिक उपासना स्थळांना लागू.</td>
<td>उद्दिष्टे (Objectives)
• धर्मनिरपेक्षतेचे जतन (Preserve secularism) → सांप्रदायिक जमवाजमव (communal mobilisation) रोखणे.
• सार्वजनिक सुव्यवस्था राखणे (Maintain public order) → ऐतिहासिक वाद पुन्हा उकरून काढणे टाळणे.
• बंधुभावाचे रक्षण (Protect fraternity) → प्रस्तावनेअंतर्गत (Preamble) घटनात्मक मूल्य.</td>
</tr>
<tr>
<td>न्यायिक भूमिका (Judicial Position)</td>
<td>मुद्दे / आव्हाने (Issues / Challenges)</td>
</tr>
</table>

• **अयोध्या निकाल (Ayodhya Judgment, 2019)** → या कायद्याला धर्मनिरपेक्षतेचे वैधानिक साधन (legislative instrument of secularism) म्हटले आहे. • **घटनात्मक पाठिंबा (Constitutional backing)** → मूलभूत संरचनेशी (Basic Structure - secularism) सुसंगत. • **प्रलंबित आव्हाने (Pending challenges)** → घटनात्मक वैधतेवर न्यायालयीन तपासणी सुरू.	• **न्याय मिळवण्यातील चिंता (Access to justice concern)** → दावे दाखल करण्यावर बंदी असल्याने कायदेशीर उपायांवर मर्यादा. • **ऐतिहासिक गाऱ्हाणी (Historical grievances)** → न सुटलेले वाद सामाजिक स्तरावर कायम राहतात. • **निवडक अपवाद (Selective exception)** → अयोध्येला वगळण्यावर प्रश्नचिन्ह. • **संघीय आणि वैधानिक अधिकार क्षेत्र (Federal & legislative competence)** → आव्हानांमध्ये चर्चा.

सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक हक्क (Cultural and Educational Rights)

गरज (Need)

- **सांस्कृतिक विविधतेचे संरक्षण (Protect cultural diversity)** → भाषा, लिपी, संस्कृती सुरक्षित → कलम 29 (Art. 29).
- **अल्पसंख्याकांचा विश्वास (Minority confidence)** → बहुसंख्याक वर्चस्वाविरुद्ध हमी → बहुलवादी लोकशाही (plural democracy).
- **शैक्षणिक स्वायत्तता (Educational autonomy)** → अल्पसंख्याक संस्थांचे व्यवस्थापन करतात → कलम 30 (Art. 30).
- **राष्ट्रीय एकात्मता (National integration)** → विविधतेच्या समावेशाद्वारे एकता.
- **ऐतिहासिक सीमांतीकरण (Historical marginalisation)** → सात्मीकरणाविरुद्ध (assimilation) घटनात्मक संरक्षण.

मुद्दे / आव्हाने (Issues / Challenges)	पुढील मार्ग (Way Forward)
• **अल्पसंख्याक व्याख्येतील संदिग्धता (Minority definition ambiguity)** → राज्यवार विरुद्ध राष्ट्रीय → कायदेशीर विसंगती. • **नियामक अतिरेक (Regulatory overreach)** → अल्पसंख्याक संस्थांवर राज्याचे नियंत्रण → स्वायत्ततेचा ऱ्हास (autonomy diluted). • **गुणवत्ता विरुद्ध स्वायत्तता तणाव (Quality vs autonomy tension)** → मानके (standards) विरुद्ध व्यवस्थापन हक्क → प्रशासन संघर्ष. • **लाभांच्या प्रवेशातील असमानता (Unequal benefit access)** → अल्पसंख्याक संस्थांवर उच्चभ्रूंचा कब्जा (elite capture). • **न्यायिक गुंतागुंत (Judicial complexity)** → वारंवार खटले → अंमलबजावणीमध्ये अनिश्चितता.	• **अल्पसंख्याक निकष स्पष्ट करणे (Clarify minority criteria)** → एकसमान आणि पारदर्शक मानके. • **संतुलित नियमन (Balanced regulation)** → स्वायत्ततेची धूप न होता गुणवत्ता सुनिश्चित करणे. • **सर्वसमावेशक प्रवेशाचे निकष (Inclusive access norms)** → अनन्यता (exclusivity) आणि व्यापारीकरण रोखणे. • **न्यायिक सातत्य (Judicial consistency)** → नियमन विरुद्ध हक्क यावर स्पष्ट तत्त्वे. • **घटनात्मक नैतिकतेचा प्रसार (Promote constitutional morality)** → विविधता ही लोकशाहीची ताकद मानणे.

घटनात्मक उपायांचा हक्क (Right to Constitutional Remedies)

काय आहे? (What)	कलम 32 अंतर्गत प्राधिलेख / रिट्स (Writs under Article 32)
• **कलम 32 (Article 32)** → मूलभूत हक्कांच्या अंमलबजावणीसाठी सर्वोच्च न्यायालयात दाद मागण्याचा हक्क. • **"राज्यघटनेचा हृदय आणि आत्मा" (Called "heart and soul of the Constitution")** → डॉ. बी.आर. आंबेडकर. • मूलभूत हक्क अर्थपूर्ण आणि अंमलबजावणीयोग्य बनवते. • सर्वोच्च न्यायालय हक्कांचे **हमीदार** (guarantor) म्हणून कार्य करते.	• **बंदी प्रत्यक्षीकरण (Habeas Corpus)** → बेकायदेशीर स्थानबद्धतेतून मुक्तता → ADM Jabalpur (नंतर रद्द केला गेला). • **परमादेश / महादेश (Mandamus)** → सार्वजनिक प्राधिकरणाला आदेश (command) → Bhim Singh खटला. • **प्रतिषेध (Prohibition)** → कनिष्ठ न्यायालयाला अधिकार क्षेत्राचा अतिरेक करण्यापासून रोखणे. • **उत्प्रेषण (Certiorari)** → बेकायदेशीर न्यायिक/अर्ध-न्यायिक आदेश रद्द करणे (quash). • **अधिकार पृच्छा (Quo Warranto)** → सार्वजनिक पदाची कायदेशीरता तपासणे → University of Mysore खटला. •
मुद्दे / आव्हाने (Issues / Challenges)	**पुढील मार्ग (Way Forward)**
• **SC वर कामाचा ताण (SC overburdening)** → नित्याच्या बाबी उच्च न्यायालयांना बायपास करतात → विलंब. • **मर्यादित व्याप्ती (Restricted scope)** → केवळ मूलभूत हक्कांचे उल्लंघन → इतर हक्क वगळले आहेत. • **न्यायिक अतिरेकाची चिंता (Judicial overreach concerns)** → रिट्सद्वारे धोरणांमध्ये हस्तक्षेप. • **प्रवेशातील असमानता (Access inequality)** → गरिबांसाठी खर्च आणि जागरूकतेचे अडथळे. • **आणीबाणीत निलंबनाचा धोका (Emergency suspension risk)** → राष्ट्रीय आणीबाणी दरम्यान कलम 32 निलंबित केले जाऊ शकते (कलम 359).	• **उच्च न्यायालयांचे बळकटीकरण (Strengthen High Courts)** → कलम 226 (Art. 226) चा प्रभावी वापर. • **गाळणी यंत्रणा (Filter mechanism)** → SC मध्ये क्षुल्लक याचिकांवर मर्यादा. • **कायदेशीर मदत आणि जागरूकता (Legal aid & awareness)** → उपायांपर्यंत पोहोच वाढवणे. • **न्यायिक संयम (Judicial restraint)** → सत्तेच्या विभाजनाचा (separation of powers) आदर. • **हक्क-कर्तव्य समतोल (Rights–duties balance)** → उपायांचा जबाबदारीने वापर.

7. राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे

मार्गदर्शक तत्त्वांचे महत्त्व (Importance of DPSPs)

- **कल्याणकारी राज्याचा आराखडा (Welfare state blueprint)** → सामाजिक-आर्थिक न्यायाचे ध्येय → जमीन सुधारणा, कामगार कायदे.
- **राज्यघटनेचा विवेक (Conscience of the Constitution)** → राज्यावर नैतिक बंधन (moral obligation) → ग्रॅनव्हिल ऑस्टिन (Granville Austin).
- **नाविन्यपूर्ण घटनात्मक वैशिष्ट्य (Novel constitutional feature)** → हक्क आणि प्रशासन यांच्यातील दुवा → डॉ. बी.आर. आंबेडकर.
- **कायदा निर्मितीसाठी मार्गदर्शक (Guide to law-making)** → कायदेमंडळ आणि कार्यकारी मंडळाला धोरणात्मक दिशा → शिक्षण, आरोग्य योजना.
- **सामाजिक परिवर्तनाचे साधन (Instrument of social transformation)** → विषमता कमी करणे → कलम 38, कलम 39 (Art. 38, Art. 39).
- **मूलभूत हक्कांना पूरक (Complement Fundamental Rights)** → स्वातंत्र्य आणि कल्याण यांचा समतोल → मिनर्व्हा मिल्स खटला (Minerva Mills case).
- **न्यायिक सुसंवाद (Judicial harmonisation)** → कायद्यांचा अर्थ लावताना वापर → मूलभूत हक्क–मार्गदर्शक तत्त्वे समतोल तत्त्व (FR–DPSP balance doctrine).
- **गतिशील आणि जुळवून घेणारे (Dynamic & adaptable)** → बदलत्या गरजांना प्रतिसाद → पर्यावरण संरक्षण (कलम 48A / Art. 48A).

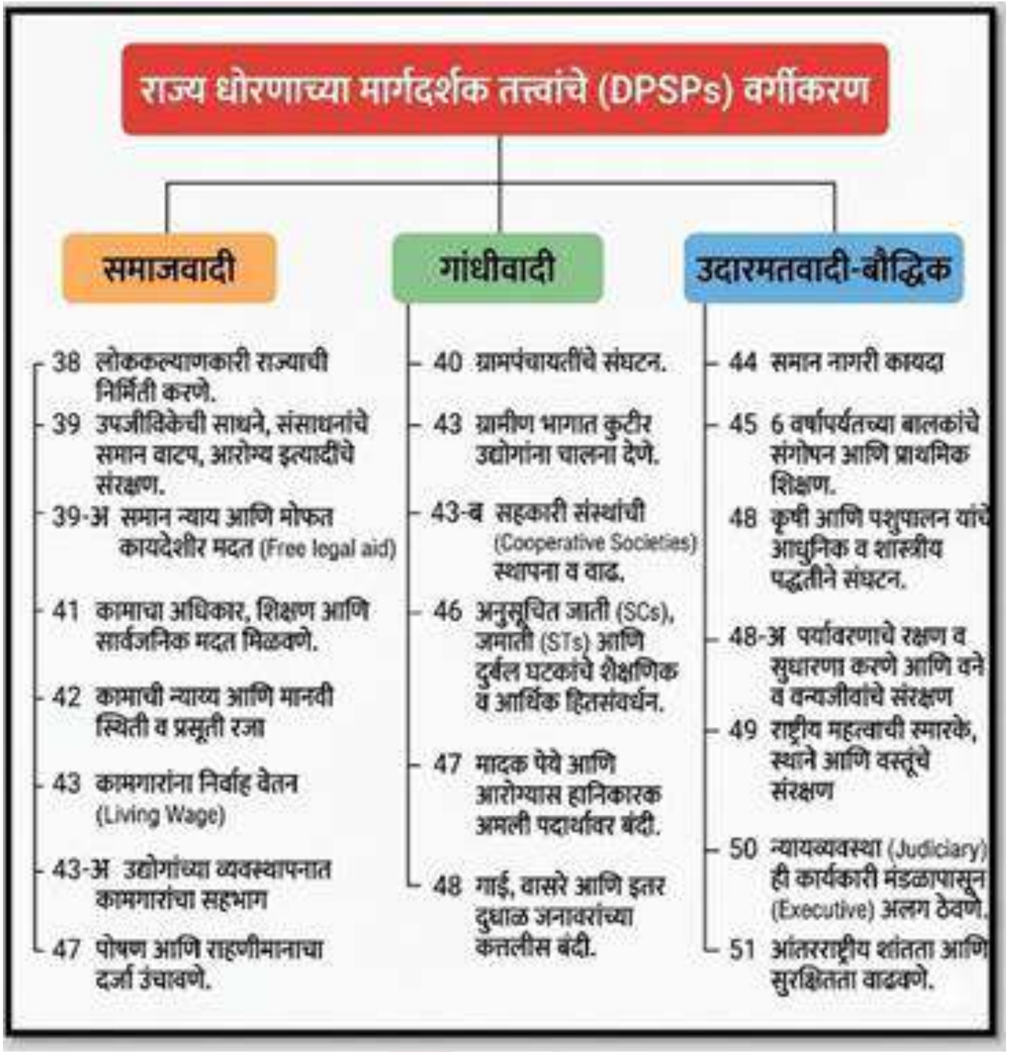

मूलभूत हक्क आणि मार्गदर्शक तत्त्वे यांच्यातील संघर्षाचा न्यायिक अन्वयार्थ (Judicial Interpretation of Conflict between Fundamental Rights and DPSPs)

- **चंपकम दोराईराजन खटला (Champakam Dorairajan Case, 1951)** → मार्गदर्शक तत्त्वे अंमलबजावणीयोग्य नाहीत (non-enforceable) (Art. 37) → संघर्षाच्या परिस्थितीत मूलभूत हक्क वरचढ ठरतील (Fundamental Rights prevail).
- **गोलकनाथ खटला (Golak Nath Case, 1967)** → मूलभूत हक्कांना 'अलौकिक' दर्जा (transcendental status) → मार्गदर्शक तत्त्वांच्या अंमलबजावणीसाठी संसद मूलभूत हक्कांमध्ये सुधारणा करू शकत नाही.
- **केशवानंद भारती खटला (Kesavananda Bharati Case, 1973)** → मूलभूत संरचनेचे तत्त्व (Basic Structure doctrine) → मूळ मूल्यांना धक्का न लावता मार्गदर्शक तत्त्वांना चालना देण्यासाठी मूलभूत हक्कांमध्ये सुधारणा केली जाऊ शकते.
- **मिनर्व्हा मिल्स खटला (Minerva Mills Case, 1980)** → मूलभूत हक्क आणि मार्गदर्शक तत्त्वे एकमेकांना पूरक आणि सुसंवादी (complementary & harmonious) आहेत → सामाजिक न्यायासाठी समतोल आवश्यक.

मार्गदर्शक तत्त्वांच्या (DPSPs) अंमलबजावणीतील आव्हाने

- **न्यायप्रविष्ट नसलेले स्वरूप (Non-justiciable nature)** → थेट अंमलबजावणी नाही → राज्याची मर्जी (discretion) वर्चस्व गाजवते.

- **संसाधनांच्या मर्यादा (Resource constraints)** → वित्तीय मर्यादांमुळे कल्याणकारी ध्येयांमध्ये अडथळा → आरोग्य, शिक्षण क्षेत्रातील तफावत.
- **FR–DPSP संघर्ष (FR–DPSP conflict)** → मालमत्तेचे हक्क विरुद्ध सुधारणा → चंपकम दोराईराजन खटला.
- **राजकीय इच्छाशक्तीचा अभाव (Political will deficit)** → निवडक अंमलबजावणी → लोकप्रियतेनुसार प्राधान्य (populist prioritisation).
- **केंद्र–राज्य मुद्दे (Centre–State issues)** → संघीय समन्वयाच्या समस्या → असमान अंमलबजावणी.
- **प्रशासकीय क्षमतेच्या मर्यादा (Administrative capacity limits)** → वितरणाची निकृष्ट यंत्रणा → योजनांमधील गळती (scheme leakage).
- **न्यायिक संदिग्धता (Judicial ambiguity)** → विविध अन्वयार्थ → विसंगत परिणाम.
- **बदलत्या सामाजिक-आर्थिक गरजा (Changing socio-economic needs)** → कालबाह्य निर्देश → प्रासंगिकतेत तफावत (relevance gap).

मार्गदर्शक तत्त्वांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी पुढील मार्ग (Way Forward)

- **टप्प्याटप्प्याने न्यायप्रविष्ट करणे (Gradual justiciability)** → निवडकपणे मूलभूत हक्कांचा दर्जा देणे → Art. 21A (शिक्षणाचा हक्क).
- **वित्तीय प्राधान्य (Fiscal prioritisation)** → कल्याणकारी ध्येयांशी अर्थसंकल्प सुसंगत करणे → आरोग्य, पोषण, शिक्षण.
- **FR–DPSP सुसंवाद (FR–DPSP harmonisation)** → स्वातंत्र्य आणि कल्याण यांचा समतोल → मिनर्व्हा मिल्स खटला.
- **न्यायिक मार्गदर्शन, अंमलबजावणी नव्हे (Judicial guidance, not enforcement)** → अन्वयार्थात्मक आधार (interpretative support) → घटनात्मक समतोल.
- **केंद्र–राज्य सहकार्य (Centre–State cooperation)** → सामायिक जबाबदारी → सामाजिक क्षेत्रातील योजना.
- **प्रशासकीय सुधारणा (Administrative reforms)** → शेवटच्या घटकापर्यंत वितरण (last-mile delivery), पारदर्शकता → DBT, तंत्रज्ञानाचा वापर.
- **वेळोवेळी पुनरावलोकन (Periodic review)** → सध्याच्या गरजांनुसार मार्गदर्शक तत्त्वे अद्ययावत करणे → पर्यावरण, डिजिटल हक्क.

मूलभूत हक्क आणि मार्गदर्शक तत्त्वे यांच्यातील फरक (Difference between Fundamental Rights and DPSPs)

पैलू (Aspect)	**मूलभूत हक्क (Fundamental Rights) - भाग III**	**मार्गदर्शक तत्त्वे (DPSPs) - भाग IV**
स्वरूप (Nature)	**न्यायप्रविष्ट (Justiciable)** → कायदेशीररित्या अंमलबजावणीयोग्य.	**न्यायप्रविष्ट नसलेली (Non-justiciable)** → नैतिक बंधन.
उद्दिष्ट (Objective)	वैयक्तिक स्वातंत्र्याचे संरक्षण करणे.	सामाजिक आणि आर्थिक न्यायाला चालना देणे.
कलमे (Articles)	कलमे 12–35 (Articles 12–35).	कलमे 36–51 (Articles 36–51).

अंमलबजावणी (Enforceability)	न्यायालयांद्वारे अंमलबजावणी होते → कलम 32, 226.	न्यायालयांद्वारे अंमलबजावणी केली जाऊ शकत नाही.
केंद्रबिंदू (Focus)	**व्यक्ती-केंद्रित हक्क (Individual-centric rights)**.	**समाज-केंद्रित कल्याणकारी ध्येये (Society-centric welfare goals)**.
हक्कांचा प्रकार (Type of Rights)	प्रामुख्याने नागरी आणि राजकीय (Civil & political).	प्रामुख्याने सामाजिक-आर्थिक (Socio-economic).
राज्याविरुद्ध (Against State)	होय → राज्याच्या सत्तेवर मर्यादा घालतात.	होय → राज्याच्या धोरणास मार्गदर्शन करतात.
आणीबाणी दरम्यान (During Emergency)	निलंबित केले जाऊ शकतात (कलम 20, 21 वगळता).	निलंबित होत नाहीत.
न्यायिक भूमिका (Judicial Role)	थेट संरक्षण → प्राधिलेख/रिट्स (Writs).	अन्वयार्थ लावण्यासाठी मदत (Interpretative aid) → सुसंवाद (harmonisation).
संबंध (Relationship)	सुरुवातीला वर्चस्व → Champakam खटला.	नंतर मूलभूत हक्कांशी समतोल साधला → Minerva Mills खटला.

मार्गदर्शक तत्त्वांच्या संदर्भातील समकालीन मुद्दे (Contemporary Issues Associated with DPSPs)

1. समान नागरी कायदा (Uniform Civil Code) (Article 44)	2. संपत्तीचे पुनर्वाटप (Redistribution of Wealth) (Article 39(b) & (c))
• **मार्गदर्शक तत्त्वांचा आदेश (DPSP mandate)** → समान वैयक्तिक कायदे (uniform personal laws) → राष्ट्रीय एकात्मता. • **समानता विरुद्ध विविधता (Equality vs diversity)** → लैंगिक न्याय (gender justice) विरुद्ध सांस्कृतिक स्वायत्तता. • **न्यायिक आग्रह (Judicial push)** → UCC च्या गरजेचा पुनरुच्चार → शाह बानो (Shah Bano), सरला मुद्गल (Sarla Mudgal) खटले. • **अंमलबजावणीतील आव्हान (Implementation challenge)** → अल्पसंख्याकांच्या मनात भीती (minority apprehensions) → संघीय आणि सामाजिक संवेदनशीलता. • **सध्याची चर्चा (Current debate)** → राज्यस्तरीय पुढाकार (उदा. उत्तराखंड) → टप्प्याटप्प्याचा दृष्टीकोन (gradualist approach) विचाराधीन.	• **DPSP चे उद्दिष्ट (DPSP objective)** → भौतिक संसाधनांचे न्याय्य वितरण (equitable distribution). • **वापरलेली साधने (Tools used)** → कर आकारणी, जमीन सुधारणा, कल्याणकारी योजना. • **न्यायिक अन्वयार्थ (Judicial interpretation)** → "भौतिक संसाधनांचा" व्यापक अर्थ → रंगनाथ रेड्डी खटला (Ranganatha Reddy case). • **आर्थिक सुधारणांमधील तणाव (Economic reforms tension)** → बाजारपेठेची कार्यक्षमता विरुद्ध राज्याचा हस्तक्षेप (1991 नंतर). • **समकालीन प्रासंगिकता (Contemporary relevance)** → विषमतेवरील चर्चा → सर्वसमावेशक विकासाची धोरणे (inclusive growth policies).

****

8. मूलभूत कर्तव्ये (Fundamental Duties)

मूलभूत कर्तव्यांचे महत्त्व (Importance of Fundamental Duties)

- **हक्क आणि जबाबदाऱ्यांचा समतोल (Balance rights with responsibilities)** → नागरिक केवळ हक्कधारक नाहीत → लोकशाही शिस्त (democratic discipline).
- **घटनात्मक नैतिकतेचा प्रसार (Promote constitutional morality)** → संविधान आणि संस्थांचा आदर → Art. 51A(a).
- **राष्ट्रीय एकात्मता बळकट करणे (Strengthen national unity)** → सामंजस्य, बंधुभाव → भारताची अखंडता.
- **न्यायिक अन्वयार्थात मदत (Aid judicial interpretation)** → मूलभूत हक्कांचा गैरवापर रोखण्यासाठी वापर → AIIMS Students case.
- **पर्यावरण संरक्षण (Environmental protection)** → नागरिकांचे कर्तव्य → Art. 51A(g) → MC Mehta खटल्यांमध्ये बळकटी मिळाली.
- **सामाजिक सुधारणेचे साधन (Social reform tool)** → स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेला उणेपणा आणणाऱ्या प्रथांचा त्याग → लैंगिक न्याय (gender justice).
- **नागरी जाणीव (Civic consciousness)** → सार्वजनिक मालमत्तेचे रक्षण → तोडफोड कमी करणे.
- **शैक्षणिक प्रासंगिकता (Educational relevance)** → नैतिक-नागरी मूल्ये → 42nd Amendment, 1976 द्वारे समाविष्ट.

मूलभूत कर्तव्यांच्या अंमलबजावणीसाठी उपलब्ध कायदेशीर तरतुदी (Legal Provisions Available for Enforcing Fundamental Duties):

- **राष्ट्रीय सन्मान अवमान प्रतिबंधक कायदा, 1971 (Prevention of Insults to National Honour Act, 1971):** राष्ट्रध्वज किंवा राष्ट्रगीत यांसारख्या राष्ट्रीय प्रतीकांचा अनादर केल्यास दंडित करतो, हे Art. 51A(a) शी सुसंगत आहे.

- **वन्यजीव संरक्षण कायदा, 1972 (Wildlife Protection Act, 1972):** वन्यजीव संवर्धनाचे नियमन करून Art. 51A(g) अंतर्गत पर्यावरणाचे रक्षण करण्याच्या कर्तव्याला समर्थन देतो.
- **नागरी हक्क संरक्षण कायदा, 1955 (Protection of Civil Rights Act, 1955):** अस्पृश्यतेसारख्या प्रथांना दंडित करून Art. 51A(e) ला बळकटी देतो आणि समानतेला प्रोत्साहन देतो.
- **पर्यावरण संरक्षण कायदा, 1986 (Environment Protection Act, 1986):** नैसर्गिक संसाधनांचे रक्षण करण्याच्या कर्तव्याची अंमलबजावणी करतो, Art. 51A(g) ला समर्थन देतो.
- **न्यायिक अन्वयार्थ (Judicial Interpretations):** धोरणांना मार्गदर्शन करण्यासाठी किंवा कायद्यांचा अर्थ लावण्यासाठी न्यायालये निकालांमध्ये कर्तव्यांचा संदर्भ घेऊ शकतात.

मूलभूत कर्तव्यांवरील टीका (Criticism of Fundamental Duties)

- **न्यायप्रविष्ट नसलेले स्वरूप (Non-justiciable nature)** → कायदेशीर अंमलबजावणी नाही → प्रतीकात्मक मूल्यावर प्रश्नचिन्ह.
- **संदिग्ध आणि अमूर्त शब्दरचना (Vague and abstract wording)** → सामंजस्य, वैज्ञानिक दृष्टिकोन यांसारखी कर्तव्ये → अन्वयार्थातील संदिग्धता.
- **दंडाची तरतूद नाही (No penalties specified)** → अनुपालन यंत्रणा कमकुवत.
- **निवडक राजकीय वापर (Selective political invocation)** → मतभेद दाबण्यासाठी वापर → स्वातंत्र्याविषयी चिंता.
- **अपूर्ण यादी (Incomplete list)** → राज्याची नागरिकांविशयीची कर्तव्ये वगळली आहेत.
- **असमान जागरूकता (Unequal awareness)** → मर्यादित नागरी शिक्षण → लोकांचे कमी पालन.
- **आज्ञापालनावर अतिभर (Overemphasis on obedience)** → हक्कांच्या चर्चेचा ऱ्हास होण्याचा धोका (risk of diluting rights discourse).

मूलभूत हक्क, मार्गदर्शक तत्त्वे आणि मूलभूत कर्तव्ये यांच्यातील संबंध

वैशिष्ट्य (Feature)	**मूलभूत हक्क (Fundamental Rights) (भाग ३, कलम १२-३५)**	**मार्गदर्शक तत्त्वे (Directive Principles) (भाग ४, कलम ३६-५१)**	**मूलभूत कर्तव्ये (Fundamental Duties) (भाग ४-अ, कलम ५१-अ)**
स्वरूप (Nature)	**न्यायप्रविष्ट** (Justiciable) हक्कांचे उल्लंघन झाल्यास न्यायालयात दाद मागता येते.	**न्यायप्रविष्ट नाहीत** (Non-justiciable) यांच्या अंमलबजावणीसाठी न्यायालयात जाता येत नाही.	**न्यायप्रविष्ट नाहीत** (Non-justiciable) कर्तव्य पालनासाठी न्यायालयात सक्ती करता येत नाही.
मुख्य उद्देश (Primary Focus)	**राजकीय लोकशाही** व **व्यक्तिगत स्वातंत्र्य** प्रस्थापित करणे.	**सामाजिक व आर्थिक लोकशाही** निर्माण करणे आणि **कल्याणकारी राज्य** (Welfare State) घडवणे.	**नागरी जबाबदारी** (Civic Responsibility) आणि **राष्ट्रीय एकात्मता** (National Integrity) जपणे.
दिशा / निर्देश (Direction)	बहुतांश **नकारात्मक स्वरूपाचे** (Negative Injunctions)	राज्याला दिलेल्या **सकारात्मक सूचना** (Positive Instructions) राज्याने काही गोष्टी करण्यासाठी प्रोत्साहन देतात ("राज्याने यासाठी प्रयत्न करावेत...").	नागरिकांवर असलेली **नैतिक बंधने** (Moral Obligations) ("प्रत्येक नागरिकाचे हे कर्तव्य असेल की...").

	राज्याच्या अधिकारांवर बंधने घालतात ("राज्याने हे करू नये...").		

****

9. घटनादुरुस्ती (CONSTITUTIONAL AMENDMENTS)

प्रस्तावना

घटनादुरुस्ती म्हणजे काय?	घटनादुरुस्तीची गरज
• घटनात्मक मजकुरातील औपचारिक बदल → तरतुदींचा समावेश करणे (addition), बदल करणे (alteration) किंवा त्या रद्द करणे (repeal). • हे **Article 368** अंतर्गत केले जाते → हा संसदेचा विशेष घटनात्मक अधिकार आहे. • हे संपूर्ण संविधान न बदलता, त्याची काळाशी सुसंगत राहण्याची क्षमता (adaptability) सुनिश्चित करते.	• **सामाजिक बदल** → नवीन हक्क आणि न्यायाची मागणी → **Art. 21A (RTE)**. • **राजकीय उत्क्रांती** → संघराज्यीय समायोजन (Federal adjustments) → **GST (101st Amendment)**. • **त्रुटी सुधारणे (Correcting limitations)** → न्यायालयीन अर्थांचे/निवाड्यांचे निराकरण करणे → गोलकनाथ खटल्यानंतरची **24th Amendment**. • **प्रशासकीय कार्यक्षमता** → शासन सुधारणा (Governance reforms) → **73rd–74th Amendments**. • **राष्ट्रीय एकात्मता** → प्रादेशिक गरजा पूर्ण करणे → पुनर्रचना तरतुदी (Reorganisation provisions).

घटनादुरुस्तीचे प्रकार (Types of Constitutional Amendments)

- **साधे बहुमत (Simple Majority)** → सामान्य कायद्यांप्रमाणे → उदा. नवीन राज्यांची निर्मिती (**Art. 3**).
- **विशेष बहुमत (Special Majority)** → **2/3rd** उपस्थित आणि मतदान करणारे सदस्य + एकूण सदस्यसंख्येचे बहुमत.
- **विशेष बहुमत + राज्यांची संमती (Special Majority + State Ratification)** → संघराज्यीय तरतुदी (Federal provisions) → उदा. सातवे परिशिष्ट (**Seventh Schedule**), स्वतः **Article 368**.

घटनादुरुस्तीचे महत्त्व (Importance of Constitutional Amendments)

- **संविधानाची लवचिकता सुनिश्चित करते** → बदलत्या गरजांना प्रतिसाद देते → **86th Amendment** द्वारे **RTE**.
- **सामाजिक न्याय सुलभ करते** → सकारात्मक कृती (Affirmative action), कल्याणकारी योजना → **103rd Amendment (EWS)**.
- **संघराज्यवाद बळकट करते** → वित्तीय आणि प्रशासकीय समन्वय → **101st Amendment (GST)**.
- **न्यायालयीन निर्बंध सुधारते (Corrects judicial constraints)** → संसदेचा मूळ हेतू पुनर्स्थापित करणे → गोलकनाथ खटल्यानंतरची **24th Amendment**.
- **लोकशाही अधिक सखोल करते** → तळागाळातील लोकांचे सक्षमीकरण → **73rd–74th Amendments**.
- **राष्ट्रीय एकात्मतेला चालना देते** → प्रादेशिक आणि राजकीय समायोजन → राज्य पुनर्रचना.

- **संविधानाची ताठरता (Rigidity) टाळते** → संविधान कालबाह्य होण्यापासून वाचवते → बदलांसह सातत्य राखते.

घटनादुरुस्ती प्रक्रिया (Amendment Process - Article 368)

कार्यपद्धती (Procedure)	घटनादुरुस्ती प्रक्रियेवरील टीका (Criticism of the Constitutional Amendment Process)
• **विधेयक मांडणे (Introduction)** → विधेयक संसदेच्या कोणत्याही सभागृहात मांडता येते → मंत्री किंवा खाजगी सदस्याद्वारे (private member) → राष्ट्रपतींच्या पूर्वपरवानगीची गरज नाही. • **विशेष बहुमताने संमत (Special majority passage)** → एकूण सदस्यसंख्येचे बहुमत + **2/3rd** उपस्थित आणि मतदान करणारे सदस्य → प्रत्येक सभागृहात स्वतंत्रपणे संमत होणे आवश्यक. • **संयुक्त बैठक नाही (No joint sitting)** → दोन्ही सभागृहांमध्ये मतभेद झाल्यास → विधेयक रद्द (fail) होते. • **राज्यांची संमती (State ratification)** (संघराज्यीय तरतुदी असल्यास) → **1/2** घटकराज्यांच्या विधानमंडळाची मंजुरी आवश्यक → साध्या बहुमताने (simple majority). • **राष्ट्रपतींची संमती (President's assent)** → बंधनकारक (mandatory) → विधेयक रोखून ठेवू शकत नाहीत किंवा पुनर्विचारार्थ परत पाठवू शकत नाहीत. • **अंतिम परिणाम (Final outcome)** → विधेयकाचे 'घटनादुरुस्ती कायद्यात' (Constitutional Amendment Act) रूपांतर होते → त्यानुसार संविधानात बदल होतो.	• **संसदेचे अत्याधिक वर्चस्व (Excessive parliamentary dominance)** → जनतेचा सहभाग मर्यादित → दुरुस्त्या केवळ राजकीय बहुमताने केल्या जातात. • **कमकुवत संघराज्यीय संरक्षण (Weak federal safeguard)** → केवळ अर्ध्या राज्यांच्या संमतीची गरज → केंद्राचे वर्चस्व → **GST** संमतीच्या वेळेस झालेली चर्चा. • **संयुक्त बैठकीची तरतूद नसणे (No joint sitting provision)** → दोन्ही सभागृहांमध्ये कोंडी (deadlock) होण्याचा धोका → प्रक्रियात्मक ताठरता. • **वारंवार होणाऱ्या दुरुस्त्या (Frequent amendments)** → घटनात्मक अस्थिरता → **42nd Amendment (1976)**. • **गैरवापराची शक्यता (Possibility of misuse)** → राजकीय हेतूने दुरुस्त्या करणे → संविधानाच्या मूळ गाभ्याची झीज (erosion). • **राष्ट्रपतींची मर्यादित भूमिका (Limited role of President)** → संमती देणे बंधनकारक → कोणताही घटनात्मक अंकुश (check) नाही. • **न्यायालयीन हस्तक्षेप आवश्यक (Judicial intervention necessity)** → 'मूलभूत संरचनेचे तत्त्व' (Basic Structure doctrine) आवश्यक ठरले → केशवानंद भारती खटला (**Kesavananda Bharati case**).

संघराज्यवाद आणि लोकशाहीवर घटनादुरुस्तीचा परिणाम

संघराज्यवादावर परिणाम (Impact on Federalism)	लोकशाहीवर परिणाम (Impact on Democracy)
• **सहकारी संघराज्यवाद बळकट करणे (Strengthening cooperative federalism)** → सामायिक वित्तीय अधिकार → **101st Amendment (GST Council)**. • **केंद्रीकरणाची प्रवृत्ती (Centralisation tendency)** → केंद्राचे अधिक नियंत्रण → **42nd Amendment** (समवर्ती सूचीचा विस्तार). • **राज्यांचे सक्षमीकरण (State empowerment)** → स्थानिक स्वराज्य संस्था → **73rd–74th Amendments**. • **असममित संघराज्यवाद बळकट करणे (Asymmetrical federalism reinforced)** → राज्यांसाठी विशेष तरतुदी → **Art. 371** दुरुस्त्या. • **वित्तीय अवलंबित्व धोका (Fiscal dependence risk)** → उपकर (cesses) आणि अधिभार (surcharges) कर वितरणाबाहेर (devolution) → केंद्राकडे झुकलेली अर्थव्यवस्था.	• **लोकशाहीचे सखोलीकरण (Democratic deepening)** → तळागाळातील लोकांचा सहभाग → **73rd–74th Amendments**. • **हक्कांचा विस्तार (Rights expansion)** → सामाजिक-आर्थिक हक्क → **86th Amendment (RTE)**. • **निवडणूक समानता वाद (Electoral equality debates)** → नवीन आरक्षण प्रवर्ग → **103rd Amendment (EWS)**. • **कार्यकारी वर्चस्वाची चिंता (Executive dominance concerns)** → राजकीय हेतूंसाठी दुरुस्ती → **42nd Amendment** काळ. • **न्यायालयाची समतोल राखणारी भूमिका (Judicial balancing role)** → गैरवापरास मर्यादा → मूलभूत संरचना तत्त्व (केशवानंद भारती).

****

10. मूलभूत संरचना तत्त्व (BASIC STRUCTURE DOCTRINE)

उगम आणि उत्क्रांती (Origin and evolution)

- **सुरुवातीचे संघर्ष (Early conflicts)** → न्यायालयाने संसदेचा अमर्याद घटनादुरुस्तीचा अधिकार वैध ठरवला → शंकरी प्रसाद (**1951**), सज्जन सिंह (**1965**).
- **गोलकनाथ खटल्यातील बदल (Golaknath shift - 1967)** → मूलभूत हक्कात दुरुस्ती करता येणार नाही असे ठरवले → घटनात्मक ताठरता (rigidity) निर्माण झाली.
- **केशवानंद भारती ऐतिहासिक खटला (Kesavananda Bharati landmark - 1973)** → संसद कोणत्याही भागात दुरुस्ती करू शकते → परंतु 'मूलभूत संरचनेला' (Basic Structure) हानी पोहोचवू शकत नाही.
- **न्यायालयीन स्पष्टीकरण (Judicial clarification)** → व्याप्ती अधिक स्पष्ट केली → इंदिरा नेहरू गांधी (**1975**), मिनर्व्हा मिल्स (**1980**).

- **42 व्या घटनादुरुस्तीचे आव्हान (1976)** → न्यायालयीन पुनर्विलोकनावर (judicial review) मर्यादा घातल्या होत्या → न्यायालयाने त्या रद्द ठरवल्या → हे तत्त्व अधिक बळकट झाले.
- **संरक्षित घटकांचा विकास (Protected elements evolved)** → संविधानाचे श्रेष्ठत्व, धर्मनिरपेक्षता, न्यायालयीन पुनर्विलोकन, संघराज्यवाद.
- **तुलनात्मक प्रभाव (Comparative influence)** → जर्मन संविधानवादापासून (German constitutionalism) प्रेरित → भारतीय लोकशाहीनुसार स्वीकारले गेले.

संकल्पना (Concept)

काय आहे? (What)	महत्त्व (Importance)
• **न्यायालयीन तत्त्व (Judicial doctrine) → Article 368** अंतर्गत संसदेच्या घटनादुरुस्ती अधिकारावर मर्यादा घालते. • **संसद कोणत्याही भागात दुरुस्ती करू शकते** → परंतु संविधानाच्या गाभाभूत वैशिष्ट्यांना (core constitutional features) नष्ट करू शकत नाही. • **केशवानंद भारती खटल्यात (1973)** हे तत्त्व स्थापित करण्यात आले.	• **संविधानाचे श्रेष्ठत्व जपते** → हुकूमशाही पद्धतीच्या दुरुस्त्या रोखते → **42nd Amendment** रद्द केली गेली. • **लोकशाहीचे रक्षण (Safeguards democracy)** → मुक्त निवडणुका, न्यायालयीन पुनर्विलोकन (judicial review) संरक्षित. • **लवचिकता आणि ताठरता यांचा समतोल** → संविधानाचा ऱ्हास होऊ न देता सुधारणांना वाव देते. • **संघराज्यवाद आणि धर्मनिरपेक्षता जतन करते** → घटनात्मक ओळख (identity) अबाधित ठेवते. • **संसदेवर न्यायालयीन अंकुश (Judicial check)** → घटनात्मक अधिकाराचा (constituent power) गैरवापर रोखते.
टीका (Criticism)	**पुढील वाटचाल (Way Forward)**
• **कोणताही लिखित आधार नाही (No textual basis)** → संविधानात या तत्त्वाचा कोठेही स्पष्ट उल्लेख नाही. • **न्यायालयीन अतिक्रमणाचा दावा (Judicial overreach)** → न्यायालये 'सर्वोच्च घटनात्मक अधिकार' (super-constitutional authority) असल्यासारखे वागतात. • **अनिश्चितता (Uncertainty)** → मूलभूत वैशिष्ट्यांची कोणतीही सर्वसमावेशक यादी (exhaustive list) नाही. • **लोकशाही तुटीचा युक्तिवाद (Democratic deficit)** → निवडून न आलेले न्यायाधीश निवडून आलेल्या संसदेवर वरचढ ठरतात. • **खटल्यांनुसार विस्तार (Case-by-case expansion)** → अंमलबजावणीत अनपेक्षितता (unpredictability) येते.	• **न्यायालयीन संयम (Judicial self-restraint)** → धोरणात्मक अतिक्रमण टाळणे. • **स्पष्ट मांडणी (Clear articulation)** → गाभाभूत वैशिष्ट्यांची सुसंगत ओळख पटवणे. • **संसदीय जबाबदारी (Parliamentary responsibility)** → घटनात्मक भावनेचा (constitutional spirit) आदर करणे. • **संस्थात्मक संवाद (Institutional dialogue)** → विधिमंडळ आणि न्यायपालिका यांच्यात समतोल राखणे. • **सार्वजनिक घटनात्मक साक्षरता** → लोकशाही सतर्कता (Democratic vigilance).

****

11. भारतातील संघराज्यवाद (FEDERALISM IN INDIA)

संकल्पना (Concept)

- **सत्ता विभाजनाची व्यवस्था (Power-sharing arrangement)** → केंद्र (Union) आणि राज्ये (States) यांच्यात अधिकारांची विभागणी → **Articles 245–246 (1950)**.
- **दुहेरी शासनव्यवस्था (Dual polity)** → एकाच नागरिकत्वावर दोन स्तरांवरील सरकारे → **Article 1** अंतर्गत केंद्र-राज्य रचना.
- **लिखित संविधान (Written Constitution)** → सर्व सरकारांवर संविधानाचे श्रेष्ठत्व → केशवानंद भारती खटला (**1973**).

संघराज्यवादाचे महत्त्व (Importance of Federalism)

- **विविधतेसह एकता (Unity with diversity)** → प्रादेशिक, भाषिक, सांस्कृतिक वैविध्याचा समावेश → **Eighth Schedule** + राज्य पुनर्रचना कायदा (**States Reorganisation Act, 1956**).
- **सत्तेचे विकेंद्रीकरण (Decentralisation of power)** → केंद्राकडे सत्ता एकवटण्यास प्रतिबंध → **Seventh Schedule** + **Articles 245–246**.
- **प्रशासकीय कार्यक्षमता (Administrative efficiency)** → शासन लोकांच्या अधिक जवळ → राज्य सूचीतील (**State List**) विषय जसे की पोलीस, सार्वजनिक आरोग्य (**List II**).
- **लोकशाहीचे सखोलीकरण (Democratic deepening)** → अनेक सत्ता केंद्रे सहभाग वाढवतात → **73rd** आणि **74th** घटनादुरुस्ती, **1992**.
- **संघर्ष व्यवस्थापन (Conflict management)** → केंद्र-राज्य विवादांचे संस्थात्मक निराकरण → **Article 131** + सर्वोच्च न्यायालयाचे अधिकार क्षेत्र.
- **राष्ट्रीय एकात्मता (National integration)** → प्रादेशिक आकांक्षा पूर्ण करण्यासाठी लवचिकता → **Article 371** च्या तरतुदी (उदा. **371A** नागालँड).

भारतीय संघराज्यवादाची वैशिष्ट्ये (Features of Indian Federalism)

- **लिखित संविधान (Written Constitution)** → अधिकारांचे स्पष्ट वाटप → भारतीय संविधान, **1950**.
- **दुहेरी शासनव्यवस्था (Dual polity)** → केंद्र आणि राज्ये एकाच वेळी कार्य करतात → **Article 1** + सातवे परिशिष्ट (**Seventh Schedule**).
- **अधिकारांची विभागणी (Division of powers)** → संघ सूची, राज्य सूची आणि समवर्ती सूची (**Union, State & Concurrent Lists**) → **Articles 245–246**.
- **केंद्राकडे झुकलेले (Strong Centre bias)** → शेष अधिकार (**Residuary powers**) केंद्राकडे → **Article 248**.
- **स्वतंत्र न्यायपालिका (Independent judiciary)** → केंद्र-राज्य विवादात लवादाची (umpire) भूमिका → **Article 131** + एस.आर. बोम्मई खटला (**1994**).
- **असममित संघराज्यवाद (Asymmetrical federalism)** → काही राज्यांसाठी विशेष तरतुदी → **Article 371A** (नागालँड), सहावे परिशिष्ट (**Sixth Schedule**).

भारतीय वि. पाश्चात्य संघराज्यवाद

मुद्दा	**भारतीय संघराज्यवाद**	**पाश्चात्य संघराज्यवाद**

स्वरूप (Nature)	संघराज्यीय परंतु केंद्राकडे झुकलेले	शास्त्रीय / शुद्ध संघराज्यवाद (Classical / Pure federal)
अधिकारांचा स्रोत (Source of powers)	संविधानाद्वारे अधिकार प्राप्त होतात	राज्यांकडून अधिकार प्राप्त होतात (USA)
केंद्राची ताकद (Centre's strength)	मजबूत केंद्र → शेष अधिकार केंद्राकडे (Residuary powers with Union)	मजबूत राज्ये → शेष अधिकार राज्यांकडे (Residuary powers with states)
संविधान (Constitution)	लिखित, सविस्तर आणि सर्वोच्च (Written, detailed, supreme)	लिखित (USA), संक्षिप्त (brief)
अधिकारांची विभागणी (Division of powers)	संघ–राज्य–समवर्ती सूची → लवचिकता	स्पष्ट विभागणी → मर्यादित आच्छादन (limited overlap)
आणीबाणी तरतुदी (Emergency provisions)	केंद्र राज्याचे अधिकार स्वतःकडे घेऊ शकते (Centre can assume state powers)	घटनात्मक आणीबाणीत केंद्राने ताबा घेण्याची तरतूद नाही
एकरी वि. दुहेरी नागरिकत्व	एकरी नागरिकत्व (Single citizenship)	दुहेरी नागरिकत्व (Dual citizenship)
न्यायालयाची भूमिका (Judicial role)	मजबूत न्यायालयीन पुनर्विलोकन → केंद्र-राज्य समतोल	न्यायालयीन पुनर्विलोकन मर्यादित केंद्रीय वर्चस्वासह
राज्य पुनर्रचना (State reorganisation)	संसद राज्यांच्या सीमा बदलू शकते	राज्यांची संमती आवश्यक (States' consent essential)
वित्तीय संघराज्यवाद (Fiscal federalism)	करप्रणालीत केंद्राचे वर्चस्व → महसूल विभागणी (shared revenues)	राज्यांना अधिक वित्तीय स्वायत्तता (Greater fiscal autonomy)
उदाहरणे (Example)	भारत (India)	अमेरिका / कॅनडा (USA / Canada)

भारतीय संघराज्यवादाची उत्क्रांती (Evolution of Indian Federalism)

1. पक्षांतर्गत संघराज्यवाद (Inner-Party Federalism) (1950–1968)	• काँग्रेस व्यवस्थेचे वर्चस्व → केंद्र-राज्य मुद्दे पक्षातच सोडवले गेले → संमतीवर आधारित संघराज्यवाद (consensus federalism). • केंद्रीकरणाचा कल → इंदिरा गांधी युग → राज्य नेत्यांचे महत्त्व कमी झाले (subordinated). • **Art. 356** चा वापर → केरळ सरकार बरखास्त (**1959**) → केंद्राच्या वर्चस्वाचे संकेत. • राष्ट्रीय कार्यक्रम → 'गरिबी हटाओ', **20**-कलमी कार्यक्रम → केंद्राकडे झुकलेले राजकारण. • **परिणाम** → स्थिरता सुनिश्चित, परंतु राज्यांची स्वायत्तता कमकुवत झाली.

2. बहुपक्षीय संघराज्यवाद (Multi-Party Federalism) (1990s–Early 2000s)	**2. बहुपक्षीय संघराज्यवाद (Multi-Party Federalism) (1990s–Early 2000s)** • आघाडी सरकारचे युग (Coalition era) → **UPA/NDA** प्रादेशिक पक्षांवर अवलंबून → केंद्रावर अंकुश. • आर्थिक उदारीकरण (**1991**) → गुंतवणुकीसाठी राज्यांमध्ये स्पर्धा → धोरणात्मक स्वायत्तता. • तळागाळातील संघराज्यवाद (Grassroots federalism) → **73rd–74th** घटनादुरुस्ती → स्थानिक सक्षमीकरण. • न्यायालयीन संरक्षण → एस.आर. बोम्मई (**1994**) → **Art. 356** च्या गैरवापराला आळा. • **परिणाम** → संघराज्यीय समतोल बळकट झाला.
3. सहकारी संघराज्यवाद (Cooperative Federalism) (2000s–2014)	• केंद्र-राज्य सहकार्य → सुधारणांवर एकमत → सामायिक प्रशासन (shared governance). • वित्तीय अधिकार हस्तांतरण (Fiscal devolution) → वित्त आयोग हस्तांतरण ↑ → राज्यांची स्वायत्तता. • संस्थात्मक समन्वय → आंतर-शासकीय यंत्रणा (inter-governmental mechanisms) बळकट झाल्या. • प्रशासकीय लवचिकता → राज्ये विकासाची धोरणे राबवतात. • **परिणाम** → भागीदारीवर आधारित संघराज्यवाद.
4. स्पर्धात्मक संघराज्यवाद (Competitive Federalism) (2014 onwards)	**4. स्पर्धात्मक संघराज्यवाद (Competitive Federalism) (2014 onwards)** • नीती आयोग (**2015**) → क्रमवारी आणि निर्देशांक → कामगिरीवर आधारित स्पर्धा. • **GST** रचना → सामायिक बाजारपेठ + राज्यांचे नवनिर्माण (innovation) → संमिश्र संघराज्यीय परिणाम. • गुंतवणुकीची शर्यत → व्यवसाय सुलभता (Ease of doing business) → राज्यांचे ब्रँडिंग. • **परिणाम** → कार्यक्षमतेवर आधारित संघराज्यवाद (efficiency-driven federalism).

5. संघर्षात्मक संघराज्यवाद (Confrontational Federalism) (2014 onwards)	• मजबूत केंद्रीय नेतृत्व → विरोधी पक्षांचे सरकार असलेल्या राज्यांशी घर्षण. • राज्यपालांच्या भूमिकेवरून वाद → केंद्र-राज्य विश्वासार्हतेत तूट (trust deficit). • धोरणात्मक संघर्ष → **CAA**, कृषी कायदे, **GST** भरपाई → संघराज्यीय ताण. • जनआंदोलने (Mass mobilisations) → शेतकरी आंदोलन, **CAA** निषेध → राज्यांचा आग्रह (state assertion). • **परिणाम** → सहकारी भावनेवर ताण.

सहकारी आणि स्पर्धात्मक संघराज्यवाद (Cooperative and Competitive Federalism)

सहकारी संघराज्यवाद (Co-operative Federalism)	स्पर्धात्मक संघराज्यवाद (Competitive Federalism)
• **सामायिक शासन प्रारूप (Shared governance model)** → केंद्र आणि राज्ये संयुक्तपणे धोरणे आखतात आणि राबवतात → आंतर-राज्य परिषद (**Inter-State Council - Article 263**). • **वित्तीय सहकार्य (Fiscal cooperation)** → कर आकारणीवर सामूहिक निर्णय प्रक्रिया → **Article 279A** अंतर्गत **GST** परिषद (**101st Amendment, 2016**). • **नियोजन भागीदारी (Planning partnership)** → राष्ट्रीय धोरण निर्मितीत राज्यांचा सहभाग → नीती आयोग (**NITI Aayog - 2015**). • **वर्धित हस्तांतरण (Enhanced devolution)** → राज्यांना अधिक वित्तीय स्वायत्तता → **14th Finance Commission** (**2015**, **42%** कर वाटा).	• **कामगिरीवर आधारित स्पर्धा (Performance-based competition)** → विकासाच्या निष्पत्तीवर (outcomes) राज्यांमध्ये स्पर्धा → नीती आयोगाची राज्य क्रमवारी (**Health Index, 2017**). • **गुंतवणूक आकर्षण (Investment attraction)** → भांडवल आकर्षित करण्यासाठी राज्ये धोरणांमध्ये सुधारणा करतात → व्यवसाय सुलभता क्रमवारी (**Ease of Doing Business rankings - DPIIT, 2016** पासून पुढे). • **लक्ष्यित विकास मोहीम (Targeted development push)** → मागास क्षेत्रांचा विकास करण्यासाठी स्पर्धा → आकांक्षी जिल्हा कार्यक्रम (**Aspirational Districts Programme - 2018**). • **नवनिर्मितीवर आधारित प्रशासन (Innovation-driven governance)** → सर्वोत्तम पद्धती (best practices) इतर राज्यांमध्ये अवलंबल्या जातात → इंडिया इनोव्हेशन इंडेक्स (**India Innovation Index - NITI Aayog, 2019**).

भारतातील असममित संघराज्यवाद (Asymmetric Federalism in India)

- **विभेदक घटनात्मक वागणूक (Differential constitutional treatment)** → काही राज्यांना असमान अधिकार → **Articles 370, 371–371J**.
- **ऐतिहासिक-सांस्कृतिक समायोजन (Historical–cultural accommodation)** → वेगळी ओळख आणि प्रथांचे रक्षण → **Article 371A** (नागालँड, **1963**).
- **प्रशासकीय लवचिकता (Administrative flexibility)** → विशेष शासन व्यवस्था → सहावे परिशिष्ट (**Sixth Schedule**) (आसाम, मेघालय येथील आदिवासी क्षेत्रे).

- **सुरक्षाविषयक बाबी (Security considerations)** → संवेदनशील सीमावर्ती भागांना स्वायत्तता → **Article 371F** (सिक्कीम, **1975**).
- **विकासाचा असमतोल दूर करणे (Developmental imbalance correction)** → मागास भागांसाठी खास तरतुदी → **Article 371D** (आंध्र प्रदेश, **1973**).
- **विविधतेसह एकता (Unity with diversity)** → एकसारखेपणा (uniformity) न आणता राष्ट्रीय एकात्मता बळकट करते → राज्य पुनर्रचना कायदे (**State Reorganisation Acts**) (**1956** पासून पुढे).

भारतीय संघराज्यवादातील समस्या आणि आव्हाने

- **सत्तेचे केंद्रीकरण** → संविधानाचा केंद्राकडे झुकलेला कल (Strong Union bias) → शेष अधिकार (**Residuary powers**) केंद्राकडे → **Article 248** → राज्यांची कमकुवत वित्तीय आणि कायदेविषयक स्वायत्तता.
- **Article 356 चा गैरवापर** → केंद्र निवडून आलेली राज्य सरकारे बरखास्त करते → राजकीय अस्थिरता → न्यायालयीन सुधारणा (judicial correction) → एस.आर. बोम्मई खटला (**S.R. Bommai case - 1994**).
- **राज्यपालांशी संबंधित वाद** → स्वेच्छाधिकारांचा (discretionary powers) राजकीय वापर → बहुमत चाचणी (**floor tests**) आणि विधेयकांमध्ये हस्तक्षेप → घटनात्मक संदिग्धता → **Article 163** + नबाम रेबिया खटला (**Nabam Rebia case - 2016**).
- **वित्तीय संघराज्यीय असमतोल** → राज्यांचे मर्यादित कर आकारणी अधिकार → केंद्रीय हस्तांतरणावर अवलंबित्व → निधी वितरणास विलंब आणि अटी → **15th Finance Commission (2021)**.
- **GST संबंधित संघर्ष** → राज्यांचे अप्रत्यक्ष कर समाविष्ट झाल्याने (subsuming) → महसूल स्वायत्ततेचे नुकसान → भरपाईस विलंब → **Article 279A** + **GST** अंमलबजावणी (**2017**).
- **आंतर-राज्य पाणीवाटप वाद** → सामायिक नद्यांवर परस्परविरोधी दावे → लवादाचा (tribunal) विलंब → राजकीयीकरण → कावेरी पाणीवाटप लवाद (**Cauvery Water Disputes Tribunal - 1990**).

****

12. केंद्र-राज्य संबंध (CENTRE–STATE RELATIONS)

कायदेविषयक संबंध (Legislative Relations)

- **कायदेविषयक अधिकारांचे वाटप (Distribution of legislative powers)** → विषय संघ, राज्य आणि समवर्ती सूचीमध्ये विभागले → **Articles 245–246** + सातवे परिशिष्ट (**1950**) → समस्या → आच्छादित नोंदींमुळे (overlapping entries) अधिकारक्षेत्र अस्पष्ट होते → समवर्ती सूचीवर केंद्र व्यापकपणे कायदे करते → उदा. फौजदारी कायदा (Criminal Law), शिक्षण.
- **समवर्ती सूचीत केंद्राचे श्रेष्ठत्व (Union supremacy in Concurrent List)** → विसंगती असल्यास केंद्राचा कायदा वरचढ ठरतो → **Article 254** → समस्या → स्थानिक गरजा असूनही राज्यांचे कायदे बाजूला सारले जातात → राष्ट्रपतींची संमती क्वचितच राज्यांचे रक्षण करते → उदा. **GST** आराखडा कायदे (**2017**).
- **शेष कायदेविषयक अधिकार (Residuary legislative powers)** → नमूद नसलेले विषय केंद्राकडे निहित असतात → **Article 248** → समस्या → उदयोन्मुख क्षेत्रे (emerging domains) आपोआप केंद्रित होतात → राज्यांच्या नवनिर्माणास मर्यादा → उदा. **IT**, सायबर कायदे, डेटा नियमन.
- **राज्य सूचीवर संसदेचा अधिकार** → राष्ट्रहित किंवा आणीबाणीत कायदा करणे → **Articles 249 & 250** → समस्या → तात्पुरते अपवाद नित्यनेमाची साधने (routine tools) बनतात → संघराज्यीय समतोल कमकुवत होतो → उदा. राज्यसभेचे ठराव.

- **राज्यांची पुनर्रचना करण्याचा संसदेचा अधिकार** → राज्याच्या संमतीशिवाय सीमा, नावे बदलणे → **Article 3** → समस्या → सल्लामसलत बंधनकारक नाही → राजकीय केंद्रीकरण → उदा. तेलंगणा राज्य कायदा (**2014**).

प्रशासकीय संबंध (Administrative Relations)

- **कार्यकारी अधिकारांचे वितरण (Executive power distribution)** → केंद्र संघाचे कायदे राबवते, राज्ये राज्याचे कायदे राबवतात → **Articles 256–257** → समस्या → केंद्राचे निर्देश राज्यांच्या विवेकाधिकारावर (discretion) वरचढ ठरतात → उदा. केंद्र पुरस्कृत योजना.
- **राज्यांना केंद्राचे निर्देश (Union directions to States)** → संसदीय कायद्यांचे पालन सुनिश्चित करण्यासाठी केंद्र प्रयत्न करते → **Article 256** → समस्या → राज्यांची प्रशासकीय स्वायत्तता सौम्य (diluted) होते → उदा. राष्ट्रीय कायद्यांची अंमलबजावणी.
- **केंद्राची कार्ये राज्यांकडे सोपवणे (Delegation of Union functions)** → केंद्र राज्याच्या यंत्रणेकडे कामे सोपवते → **Article 258** → समस्या → निधी नसलेल्या कामांचा (unfunded mandates) राज्यांवर बोजा → उदा. जनगणनेचे काम (census operations).
- **अखिल भारतीय सेवा (All-India Services)** → केंद्र आणि राज्यांसाठी सामायिक नोकरशाही → **Article 312** → समस्या → दुहेरी नियंत्रणामुळे उत्तरदायित्वाचा संघर्ष → उदा. **IAS** कॅडर नियंत्रणाचे वाद.
- **आंतर-राज्य समन्वय यंत्रणा (Inter-State coordination mechanisms)** → प्रशासकीय संघर्ष सोडवणे → आंतर-राज्य परिषद (**Article 263**) → समस्या → सल्लागार स्वरूपामुळे परिणामकारकता मर्यादित → उदा. **2016** नंतरच्या अनियमित बैठका.

वित्तीय संबंध (Financial Relations)

- **कर अधिकारांचे विभाजन (Division of taxing powers)** → केंद्र प्रमुख कर आकारते, राज्यांकडे मर्यादित स्रोत → **Articles 268–271** + सातवे परिशिष्ट → समस्या → उभा वित्तीय असमतोल (vertical fiscal imbalance) → राज्ये हस्तांतरणावर अवलंबून → उदा. केंद्राकडे प्राप्तिकर (**Income Tax**).
- **कर महसुलाचे वितरण (Distribution of tax revenues)** → केंद्रीय करांमधील राज्यांचा वाटा → **Article 270** + वित्त आयोग (**15th FC, 2021**) → समस्या → अटींवर आधारित हस्तांतरण आणि कमी होणारा विभाजन योग्य साठा (shrinking divisible pool) → वाटपाबाहेर उपकर (cesses).
- **राज्यांना सहाय्यक अनुदान (Grants-in-aid to States)** → गरजू राज्यांना आर्थिक मदत → **Article 275** → समस्या → विवेकाधीन आणि असमान वाटप → राज्यांच्या प्राधान्यक्रमांवर केंद्राचा प्रभाव.
- **GST वित्तीय रचना (GST fiscal framework)** → राज्यांचे अप्रत्यक्ष कर समाविष्ट करणे → **Article 279A** + **101st Amendment (2016)** → समस्या → कर आकारणीच्या स्वायत्ततेचे नुकसान → **GST** भरपाईस विलंब (**2020**).
- **कर्ज उभारणीचे अधिकार (Borrowing powers)** → राज्यांच्या कर्ज उभारणीवर केंद्राचे नियंत्रण → **Article 293** → समस्या → वित्तीय सार्वभौमत्व (fiscal sovereignty) मर्यादित होते → उदा. राज्यांच्या कर्जावर **FRBM** मर्यादा.

PRAYAAS

भारतातील केंद्र-राज्य संबंध बळकट करण्यासाठी महत्त्वाच्या शिफारसी

सरकारिया आयोग (Sarkaria Commission - 1988)	पुंछी आयोग (Punchhi Commission - 2010)
• **Article 356 चा संयमित वापर (Restraint)** → राष्ट्रपती राजवट केवळ घटनात्मक यंत्रणा कोलमडल्यावरच → संघराज्यीय समतोल संरक्षित → **Article 356** + बोम्मई खटला (**1994**). • **केंद्र-राज्य सल्लामसलत (Consultation)** → समवर्ती सूचीतील कायद्यांवर राज्यांशी सल्लामसलत करणे बंधनकारक → एकतर्फीपणा (unilateralism) कमी करणे → **Article 246** + सातवे परिशिष्ट. • **राज्यपाल पदात सुधारणा (Governor reforms)** → नेमणुकीत मुख्यमंत्र्यांशी चर्चा + सुरक्षित कार्यकाळ → राजकीय तटस्थता → **Articles 155–156**. • **शेष अधिकारांमध्ये सुधारणा (Residuary powers reform)** → शेष विषय समवर्ती सूचीकडे (Concurrent List) हस्तांतरित करणे → कायदेविषयक अधिकारांचा समतोल → **Article 248**. • **संस्थात्मक संघराज्यवाद (Institutional federalism)** → आंतर-राज्य आणि विभागीय परिषदा (Inter-State & Zonal Councils) बळकट करणे → सहकारी तत्त्वावर वाद निवारण → **Article 263**.	• **राज्यपालांच्या स्वेच्छाधिकारावर मर्यादा (Limit Governor discretion)** → **Article 163** अंतर्गत व्याप्ती कमी करणे → पक्षपाती भूमिका रोखणे → **Article 163** + नबाम रेबिया खटला (**2016**). • **त्रिशंकू विधानसभेसाठी मार्गदर्शक तत्त्वे (Hung assembly guidelines)** → मुख्यमंत्री नेमणुकीसाठी स्पष्ट नियम → मनमानीपणाला आळा (curb arbitrariness) → **Article 164**. • **Articles 355–356 मध्ये सुधारणा** → "घटनात्मक यंत्रणा कोलमडणे" (constitutional breakdown) याची व्याख्या करणे → गैरवापर रोखणे → आणीबाणी तरतुदी. • **वित्तीय संघराज्यीय सुधारणा (Fiscal federalism reforms)** → कायमस्वरूपी वित्त आयोग → निश्चित हस्तांतरण (predictable devolution) → **Article 280**. • **अराजकीय राज्यपाल (Apolitical Governors)** → कुलिंग-ऑफ कालावधी (cooling-off period) + कॉलेजियमद्वारे निवड → केंद्र-राज्य विश्वास → पुंछी शिफारस.

****

13. केंद्रीय कार्यकारी मंडळ (UNION EXECUTIVE)

केंद्रीय कार्यकारी मंडळात राष्ट्रपती, उपराष्ट्रपती, पंतप्रधान, मंत्रिमंडळ आणि भारताचे महान्यायवादी (Attorney General) यांचा समावेश होतो.

राष्ट्रपती (President)

राष्ट्रपती हे भारतीय राज्याचे प्रमुख असतात. ते भारताचे प्रथम नागरिक आहेत आणि राष्ट्राच्या एकता, अखंडता व एकीचे प्रतीक म्हणून कार्य करतात.

निवडणूक प्रक्रिया (Election Process)

- **अप्रत्यक्ष निवडणूक (Indirect election)** → 'निर्वाचक मंडळा'द्वारे (Electoral College) निवडले जातात, थेट जनतेद्वारे नाही → **Article 54**.
- **निर्वाचक मंडळ (Electoral College)** → निवडून आलेले खासदार (**MPs**) + राज्ये, दिल्ली आणि पुद्दुचेरीच्या विधानसभेचे निवडून आलेले आमदार (**MLAs**) → **Article 54 + 14th Amendment (1962)**.

- **वगळलेले सदस्य (Exclusions)** → नामनिर्देशित खासदार, नामनिर्देशित आमदार आणि विधान परिषदेचे सर्व सदस्य (**MLCs**) वगळले जातात → **Article 54**.
- **गुप्त मतदान (Secret ballot)** → कोणताही पक्षीय व्हीप/पक्षादेश (whip) लागू नाही → **Presidential Elections Act, 1952**.
- **निवडणूक प्राधिकरण (Election authority)** → निवडणूक आयोगाद्वारे (**ECI**) आयोजन आणि देखरेख केली जाते.

भारताच्या राष्ट्रपतींचे अधिकार आणि कार्ये

कार्यकारी अधिकार (Executive Powers) • **औपचारिक कार्यकारी प्रमुख (Formal executive head)** → सर्व कार्यकारी कृती राष्ट्रपतींच्या नावे केल्या जातात → **Article 74**. • **नेमणुका (Appointments)** → पंतप्रधान (**PM**), मंत्रिमंडळ, राज्यपाल, नियंत्रक व महालेखापाल (**CAG**) → **Articles 75, 155, 148**. • **कामकाजाचे नियम (Rules of business)** → मंत्र्यांमध्ये कामाचे वाटप → **Article 77**. • **माहिती मिळवण्याचा अधिकार (Information power)** → पंतप्रधानांकडून अहवाल मागवणे → **Article 78**.	**कायदेविषयक अधिकार (Legislative Powers)** • **संसदेची अधिवेशने (Parliament sessions)** → अधिवेशन बोलावणे (summon), सत्रावसान करणे (prorogue), लोकसभा विसर्जित करणे (dissolve) → **Article 85**. • **संसदेला उद्देशून भाषण (Address Parliament)** → पहिल्या अधिवेशनात धोरणांची रूपरेषा मांडणे → **Article 87**. • **नामनिर्देशन (Nominations)** → राज्यसभेवर सदस्य नेमणे → **Article 80**. • **वटहुकूम अधिकार (Ordinance power)** → संसदेच्या सुट्टीच्या काळात कायदा करणे → **Article 123**.
न्यायिक अधिकार (Judicial Powers) • **न्यायालयीन नेमणुका (Judicial appointments)** → सरन्यायाधीश (**CJI**) आणि सर्वोच्च न्यायालयाचे (**SC**) न्यायाधीश → **Article 124**. • **सल्लागार अधिकार क्षेत्र (Advisory jurisdiction)** → सर्वोच्च न्यायालयाचा सल्ला घेणे → **Article 143**. • **दया दाखवण्याचा अधिकार (Clemency power)** → क्षमा करणे (pardon), शिक्षेस स्थगिती देणे (reprieve), शिक्षेत सूट देणे (remission) → **Article 72**.	**वित्तीय अधिकार (Financial Powers)** • **धन विधेयक शिफारस (Money Bill recommendation)** → राष्ट्रपतींची पूर्वपरवानगी आवश्यक → **Article 110**. • **केंद्रीय अर्थसंकल्प (Union Budget)** → राष्ट्रपतींच्या नावाने मांडला जातो → **Article 112**. • **वित्त आयोग (Finance Commission)** → राष्ट्रपतींमार्फत स्थापना → **Article 280**.
लष्करी आणि राजनैतिक अधिकार (Military & Diplomatic Powers) • **सर्वोच्च सरसेनापती (Supreme Commander)** → सशस्त्र दलांचे प्रमुख → **Article 53**.	**आणीबाणीविषयक अधिकार (Emergency Powers)** • **राष्ट्रीय आणीबाणी (National Emergency)** → युद्ध/परकीय आक्रमण → **Article 352**. • **राष्ट्रपती राजवट (President's Rule)** → राज्यातील घटनात्मक यंत्रणा कोलमडणे → **Article 356**.

• **परराष्ट्र संबंध (Foreign relations)** → तह (treaties) आणि राजनैतिक अधिकारी (diplomats) → **Article 253**.	• **आर्थिक आणीबाणी (Financial Emergency)** → वित्तीय संकट → **Article 360**

समस्या आणि आव्हाने (Issues and Challenges)

- **नाममात्र कार्यकारी दर्जा (Nominal executive status)** → राष्ट्रपतींवर मंत्रिमंडळाचा सल्ला बंधनकारक → स्वतंत्र निर्णयक्षमता नाही → **Article 74** + **42nd Amendment (1976)**.
- **स्वेच्छाधिकारांबाबत संदिग्धता (Ambiguity in discretionary powers)** → स्वेच्छाधिकार केव्हा वापरावेत याबद्दल मर्यादित स्पष्टता → घटनात्मक घर्षणास (constitutional friction) वाव.
- **विधेयकाच्या संमतीस विलंब (Delay in bill assent)** → संविधानात कोणतीही कालमर्यादा (time-limit) नाही → कायदेविषयक अनिश्चितता आणि धोरण लकवा (policy paralysis) → **Article 111**.
- **पदाचे राजकीयीकरण (Politicisation of office)** → अप्रत्यक्ष निवडणूक पक्षीय गणितांवर (party arithmetic) अवलंबून असते → पक्षपाती राष्ट्रपती असल्याची धारणा → **1969** नंतरच्या राष्ट्रपती निवडणुका.
- **वटहुकूम मार्गाचा अतिवापर (Ordinance route overuse)** → कार्यकारी मंडळ संसदेविना कायदा करते → चर्चात्मक लोकशाही (deliberative democracy) कमकुवत होते → **Article 123** + डी.सी. वाधवा खटला (**D.C. Wadhwa case, 1987**).
- **आणीबाणी अधिकारांचा गैरवापर (Emergency powers misuse)** → राष्ट्रपती केंद्राच्या सल्ल्याने वागतात → संघराज्यीय समतोल बिघडतो (erosion) → बोम्मई खटल्यापूर्वी (**1994**) **Article 356** चा गैरवापर.

पुढील वाटचाल (Way Forward)

- **स्वेच्छाधिकार स्पष्ट करणे (Clarify discretionary powers)** → स्वतंत्र कृतीसाठी अपवादात्मक परिस्थिती (exceptional situations) निश्चित करणे → कार्यकारी मंडळ-राष्ट्रपती घर्षण कमी करणे → **Article 74** (परंतुकासह) + पुंछी आयोग (**Punchhi Commission, 2010**).
- **विधेयक संमतीसाठी कालमर्यादा (Time-limit for bill assent)** → अनिश्चित काळासाठी संमती रोखून ठेवण्यास प्रतिबंध → कायदेविषयक निश्चितता सुनिश्चित करणे → **Article 111** + सरकारिया आयोग (**Sarkaria Commission, 1988**).
- **घटनात्मक संकेत बळकट करणे (Strengthen constitutional conventions)** → नैतिक अधिकार औपचारिक अधिकारांना दिशा देतात → पदाची तटस्थता जपणे → डॉ. राजेंद्र प्रसाद-नेहरू पत्रव्यवहार (**1951**).
- **वटहुकूम गैरवापरावर निर्बंध (Restrict ordinance misuse)** → निकड आणि तत्परतेची चाचणी (necessity & immediacy test) लागू करणे → कार्यकारी मंडळाच्या कायदा करण्याच्या अधिकाराचा दुरुपयोग रोखणे → कृष्ण कुमार सिंह खटला (**Krishna Kumar Singh case, 2017**) → वटहुकूमांचे व्यापक न्यायालयीन पुनर्विलोकन, पुन्हा जारी करणे (repromulgation) अवैध ठरवले.
- **न्यायालयीन मार्गदर्शनाखाली आणीबाणीचा वापर (Judicially guided emergency use)** → राष्ट्रपती राजवटीसाठी वस्तुनिष्ठ आधार (objective material) अनिवार्य → संघराज्यवादाचे रक्षण → एस.आर. बोम्मई खटला (**S.R. Bommai case, 1994**) → **Article 356** च्या मनमानी वापरास मर्यादा.
- **बिगर-राजकीय निवडणूक पद्धतीला प्रोत्साहन (Promote non-partisan election practice)** → सर्वसंमतीने उमेदवार → वैधता आणि तटस्थता वाढवणे → **Presidential Elections Act, 1952**.

उपराष्ट्रपती

उपराष्ट्रपती (Vice-President) भारताचे उपराष्ट्रपती, संविधानाच्या **Article 63** अन्वये स्थापित, हे दुसरे सर्वोच्च घटनात्मक पद आहे आणि ते राज्यसभेचे पदसिद्ध अध्यक्ष म्हणून कार्य करतात.

निवडणूक प्रक्रिया (Election Process)

- **अप्रत्यक्ष निवडणूक** → केवळ खासदारांच्या निर्वाचक मंडळाद्वारे निवडले जातात → **Article 66**.
- **निर्वाचक मंडळ** → दोन्ही सभागृहांचे निर्वाचित + नामनिर्देशित खासदार → राज्यांचा समावेश नाही → **Article 66(1)**.
- **मतदान पद्धती** → प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व + एकल हस्तांतरणीय मत पद्धत → **Article 66(3)**.
- **समानतेचे तत्त्व नाही** → सर्व खासदारांच्या मताचे मूल्य समान असते → राष्ट्रपती निवडणुकीपेक्षा वेगळे → **Article 66**.

भारताच्या उपराष्ट्रपतींचे अधिकार आणि कार्ये (Powers and Functions)

- **राज्यसभेचे पदसिद्ध अध्यक्ष** → वरिष्ठ सभागृहाच्या कामकाजाचे अध्यक्षस्थान भूषवतात → सुव्यवस्था आणि शिस्त राखतात → **Article 64**.
- **निर्णायक मत** → केवळ समसमान मते पडल्यास मतदान करतात → तटस्थता राखतात → **Article 100(1)**.
- **नियमन प्राधिकरण** → प्रस्ताव आणि प्रश्नांच्या स्वीकारार्हतेवर निर्णय घेतात → प्रक्रियात्मक नियंत्रण → राज्यसभेचे कार्यपद्धती नियम.
- **शिस्तपालन अधिकार** → शिस्त राखतात, सभागृह तहकूब करू शकतात → सुव्यवस्थित कामकाज → **Article 118**.
- **विधिमंडळ आणि कार्यकारी मंडळ यांच्यातील दुवा** → संसदीय कामकाज सुरळीत चालवण्यास मदत करतात → घटनात्मक संकेत → संसदीय प्रथा.
- **राष्ट्रपती म्हणून कार्य** → पद रिक्त असताना/अनुपस्थितीत राष्ट्रपतींची कार्ये पार पाडतात → कार्यकारी सातत्य → **Article 65**.

समस्या आणि आव्हाने (Issues and Challenges)

- **मर्यादित कार्यात्मक भूमिका** → मुख्यत्वे राज्यसभेच्या अध्यक्षपदापुरते मर्यादित → घटनात्मक पदाचा पुरेसा वापर होत नाही → **Article 64**.
- **कार्यकारी अधिकार नाही** → प्रशासन आणि धोरण निर्मितीत भूमिका नाही → प्रतीकात्मक पद → संसदीय प्रणाली रचना.
- **पक्षपाती असल्याची धारणा होण्याचा धोका** → पक्षाच्या आधारावर निवड होते → अध्यक्ष म्हणून तटस्थतेवर प्रश्नचिन्ह → **Article 66** (खासदारांद्वारे निवडणूक).
- **पदच्युतीसाठी कमकुवत संरक्षण** → राज्यसभेचा ठराव + लोकसभेची संमती यांनी पदच्युत केले जाते → महाभियोग प्रक्रिया नाही → **Article 67(b)**.
- **प्रभारी राष्ट्रपतीबाबत संदिग्धता** → थेट जनादेशाशिवाय पूर्ण राष्ट्रपती अधिकारांचा वापर करतात → लोकशाही वैधतेची चिंता → **Article 65**.
- **संकेतांवर अवलंबित्व** → परिणामकारकता स्पष्ट नियमांऐवजी वैयक्तिक वर्तणुकीवर अवलंबून असते → कार्यकाळानुसार विसंगती → संसदीय संकेत.

पुढील वाटचाल (Way Forward)

- **तटस्थतेचे निकष स्पष्ट करणे** → राज्यसभेचे अध्यक्ष म्हणून वर्तणुकीची संहिता तयार करणे → पक्षपाताचे आरोप कमी करणे → **Article 64** + राज्यसभा नियम.
- **कार्यात्मक भूमिकेचा विस्तार** → संसदीय सुधारणा आणि नैतिकतेमध्ये अधिक सहभाग → उत्तम संस्थात्मक उपयोग → दुसरा प्रशासकीय सुधारणा आयोग (**2007**).
- **पदच्युती संरक्षण बळकट करणे** → हटवण्यासाठी अधिक कडक निकष असणे → पदाचे स्वातंत्र्य जपणे → तज्ञांनी सुचवलेली **Article 67(b)** मधील सुधारणा.
- **प्रभारी राष्ट्रपतींबाबत संकेत निश्चित करणे** → तात्पुरत्या कार्यभारादरम्यान स्पष्ट मार्गदर्शक तत्त्वे → वैधतेच्या चिंता टाळणे → **Article 65** + मागील उदाहरणे (व्ही.व्ही. गिरी, **1969**).

पंतप्रधान

अधिकार आणि कार्ये

- **वास्तविक कार्यकारी अधिकार** → राष्ट्रपतींच्या नावाने अधिकारांचा वापर करतात → मंत्रिमंडळाचे प्रमुख असतात → **कलम 74**.
- **मंत्रिमंडळाचे नेते** → खातेवाटप करतात, मंत्र्यांमध्ये बदल करतात → सामूहिक जबाबदारी सुनिश्चित करतात → **कलम 75**.
- **धोरणात्मक नेतृत्व** → अंतर्गत आणि परराष्ट्र धोरण ठरवतात → मंत्रालयांमध्ये समन्वय साधतात → कॅबिनेट पद्धतीचा संकेत.
- **संसदीय नेतृत्व** → लोकसभेचे नेते, कायदेविषयक कार्यक्रमांवर नियंत्रण → सरकारी विधेयके पुढे नेतात → **कलम 85** + लोकसभेचे नियम.
- **केंद्र-राज्य समन्वय** → आंतर-राज्य संस्थांचे अध्यक्षस्थान भूषवतात → सहकारी प्रशासन → आंतर-राज्य परिषद (**कलम 263**).
- **संकटकालीन नेतृत्व** → आणीबाणीत महत्त्वाची भूमिका → राष्ट्रपतींना सल्ला देतात → **कलम 352–356**.

समस्या आणि आव्हाने

- **सत्तेचे अति-केंद्रीकरण** → कॅबिनेटवर पंतप्रधान कार्यालयाचे (PMO) वर्चस्व → सामूहिक निर्णयप्रक्रिया कमकुवत → कॅबिनेटचा ऱ्हास (**1970** च्या दशकानंतरची चर्चा).
- **संसदेची उपेक्षा** → वटहुकूम आणि धन विधेयकांचा अतिवापर → चर्चा कमी होणे → **कलम 123** + आधार विधेयक (**2016**).
- **संघराज्यीय तणाव** → एकतर्फी धोरणात्मक निर्णयांमुळे राज्यांवर परिणाम → केंद्राकडे झुकलेले प्रशासन → **2017** नंतरचे GST वाद.
- **व्यक्तिमत्त्व-केंद्री शासन** → नेतृत्वामुळे संस्था झाकोळल्या जाणे → संस्थांची झीज होण्याचा धोका → पंतप्रधान-केंद्री मोहिमा (**2014** नंतर).
- **उत्तरदायित्व सौम्य होणे** → मजबूत बहुमतामुळे अंतर्गत नियंत्रणे मर्यादित → विरोधी पक्षाची देखरेख कमकुवत → पक्षांतर बंदी कायदा, **52** वी घटनादुरुस्ती (**1985**).
- **प्रशासकीय कामाचा ताण** → पंतप्रधानांकडे अत्याधिक खाती → प्रशासकीय अडचणी → पंतप्रधान कार्यालयाच्या विस्ताराचा कल.

पुढील वाटचाल

- **कॅबिनेट शासन पद्धती पुनरुज्जीवित करणे** → सामूहिक निर्णयप्रक्रिया बळकट करणे → संस्थात्मक समतोल → **कलम 75** संकेत.
- **संसदेचे सक्षमीकरण** → वटहुकूम मार्ग कमी करणे, छाननी वाढवणे → लोकशाही उत्तरदायित्व → **कलम 123** + कृष्ण कुमार सिंह (**2017**).
- **संघराज्यीय सल्लामसलत बळकट करणे** → केंद्र-राज्य संवादाचे संस्थात्मकीकरण → सहकारी संघराज्यवाद → **कलम 263**.
- **पंतप्रधान कार्यालयाच्या मर्यादा संस्थात्मक करणे** → मंत्रालयांसोबत भूमिकेची स्पष्ट विभागणी → प्रशासकीय कार्यक्षमता → दुसरा प्रशासकीय सुधारणा आयोग (**2007**).

केंद्रीय मंत्रीमंडळ

मंत्रीमंडळ – संरचना आणि जबाबदारी

- **घटनात्मक आधार** → राष्ट्रपतींना मदत आणि सल्ला देण्यासाठी मंत्रीमंडळ असते → वास्तविक कार्यकारी अधिकार → **कलम 74**.
- **रचना** → पंतप्रधान + कॅबिनेट मंत्री + राज्यमंत्री + उपमंत्री → कार्यात्मक पदश्रेणी → **कलम 75**.

- **सामूहिक जबाबदारी** → मंत्रीमंडळ लोकसभेला संयुक्तपणे जबाबदार असते → हे संसदीय नियंत्रण सुनिश्चित करते → **कलम 75(3)**.
- **वैयक्तिक जबाबदारी** → मंत्री राष्ट्रपतींच्या मर्जी असेपर्यंत पदावर राहतात → पंतप्रधानांचे त्यांच्या टीमवर नियंत्रण असते → **कलम 75(2)**.
- **आकारमानावर मर्यादा** → एकूण मंत्री लोकसभेच्या सदस्यसंख्येच्या **15%** पेक्षा जास्त नसावेत → जंबो मंत्रीमंडळे रोखण्यासाठी → **91** वी घटनादुरुस्ती (**2003**).

समस्या आणि आव्हाने

- **सामूहिक जबाबदारीचा ऱ्हास** → कॅबिनेटवर पंतप्रधान कार्यालयाचे (**PMO**) वर्चस्व → चर्चा आणि विचारविनिमय कमी झाला आहे → **1970** नंतर कॅबिनेटचे महत्त्व कमी झाले.
- **रबरी शिक्का कॅबिनेट** → महत्त्वाचे निर्णय कॅबिनेटच्या बाहेर घेतले जातात → कमकुवत संस्थात्मक भूमिका → **PMO** आणि कॅबिनेट सचिवालय यांच्या कामात पुनरावृत्ती.
- **वारंवार होणारे खांदेपालट** → धोरणांमध्ये सातत्य राहत नाही → प्रशासकीय अकार्यक्षमता.
- **तज्ज्ञतेचा अभाव** → कार्यक्षमतेपेक्षा राजकीय बाबींना प्राधान्य → कमकुवत धोरण परिणाम → आघाडी सरकारांमधील मंत्रीमंडळे.
- **संसदीय उत्तरदायित्व कमकुवत** → कडक पक्षशिस्तीमुळे छाननीला मर्यादा → कार्यकारी मंडळाचे वर्चस्व → **52** वी घटनादुरुस्ती (**1985**).

पुढील वाटचाल

- **कॅबिनेट पद्धत पुनरुज्जीवित करणे** → सामूहिक चर्चेची पद्धत पूर्ववत करणे → घटनात्मक भावना बळकट करणे → **कलम 75** चे संकेत.
- **PMO च्या हस्तक्षेपावर मर्यादा** → कामाची स्पष्ट विभागणी → संस्थात्मक समतोल → दुसरा प्रशासकीय सुधारणा आयोग (**2007**).
- **संसदीय देखरेख बळकट करणे** → समित्या आणि चर्चांना सक्षम करणे → कार्यकारी उत्तरदायित्व → **DRSC** (विभागनिहाय स्थायी समित्या).
- **गुणवत्तेवर आधारित समावेश** → मंत्रालयांमध्ये विषय तज्ज्ञता आणणे → धोरण परिणामकारकता → प्रशासकीय सुधारणा शिफारसी.

भारताचे महान्यायवादी (Attorney General of India)

महान्यायवादींचे महत्त्व

- **मुख्य कायदेशीर सल्लागार (Chief Legal Advisor):** केंद्र सरकारला घटनात्मक आणि कायदेशीर बाबींवर सल्ला देतात → **कलम 76**.
- **सर्वोच्च कायदा अधिकारी (Top Law Officer):** सर्वोच्च न्यायालय आणि उच्च न्यायालयांत केंद्राची बाजू मांडतात → **कलम 76(2)**.
- **संविधानाचे रक्षक (Guardian of Constitution):** घटनात्मक अर्थ लावण्यासाठी न्यायालयांना मदत करतात → **कलम 143** (विशेष संदर्भ खटले).
- **संसदीय अधिकार (Parliamentary Access):** संसदेत बोलण्याचा अधिकार असतो, परंतु मतदानाचा हक्क नसतो → **कलम 88**.
- **धोरणांची कायदेशीर तपासणी:** असंवैधानिक कृती टाळण्यासाठी विधेयके आणि वटहुकमांची (Ordinances) तपासणी करणे.

PRAYAAS

समस्या आणि आव्हाने (Issues and Challenges)

- **हितसंबंधांचा संघर्ष (Conflict of Interest):** पदावर असताना खाजगी वकिलीची परवानगी असल्याने तटस्थतेवर प्रश्नचिन्ह निर्माण होतो.
- **कार्यकारी मंडळावर अवलंबित्व (Executive Dependence):** नेमणूक आणि बडतर्फी राष्ट्रपतींच्या मर्जीवर अवलंबून असते → मर्यादित स्वातंत्र्य → **कलम 76(1)**.
- **राजकीयीकरणाचा धोका (Politicisation Risk):** कायदेशीर मते सत्ताधारी पक्षाला अनुकूल असू शकतात → विश्वासार्हतेची चिंता.
- **निश्चित कार्यकाळ नाही (No Fixed Tenure):** 'कॅग' (**CAG - कलम 148**) प्रमाणे कार्यकाळाचे संरक्षण नाही.
- **उत्तरदायित्वाचा अभाव (Lack of Accountability):** संसदेला औपचारिकरीत्या जबाबदार नाहीत → केवळ सल्लागार भूमिका.

पुढील वाटचाल (Way Forward)

- **सेवाशर्ती निश्चित करणे:** कार्यकाळ, वेतन आणि नियम निश्चित करणे → **Law Commission** (14 वा अहवाल).
- **खाजगी वकिलीवर निर्बंध:** हितसंबंधांचा संघर्ष टाळण्यासाठी → **UK** महान्यायवादी मॉडेल.
- **स्वायत्तता बळकट करणे:** राजकीय हितापेक्षा वस्तुनिष्ठ कायदेशीर सल्ल्याला प्राधान्य देणे → केशवानंद भारती (**1973**).
- **संस्थात्मक पारदर्शकता:** महत्त्वाची कायदेशीर मते प्रसिद्ध करणे → **RTI** आणि सुशासन.

राज्यपाल (Governor)

राज्यपालांची भूमिका (Role of Governor)

- **राज्याचा घटनात्मक प्रमुख (Constitutional head of State):** सर्व कार्यकारी कृती राज्यपालांच्या नावे केल्या जातात → **कलम 154**.
- **केंद्र आणि राज्य यांच्यातील दुवा (Link between Centre & State):** राज्यातील घटनात्मक यंत्रणा कोलमडल्याचा अहवाल केंद्राला देतात → **कलम 356**.
- **कायदेविषयक भूमिका (Legislative role):** विधानसभेचे अधिवेशन बोलावणे (Summons), सत्रावसान करणे (Prorogues); विधेयकांना संमती देणे → **कलम 174, 200**.
- **नेमणूक अधिकार (Appointment role):** मुख्यमंत्री (CM), मंत्रीमंडळ (CoM) आणि महाधिवक्ता (Advocate General) यांची नेमणूक → **कलम 164, 165**.
- **न्यायिक भूमिका (Judicial role):** जिल्हा न्यायाधीशांची नेमणूक करतात → **कलम 233**.

राज्यपालांचे स्वेच्छाधिकार (Discretionary Powers of Governor)

- **मुख्यमंत्र्यांची नेमणूक (CM appointment):** त्रिशंकू विधानसभेत (Hung Assembly) स्थिर सरकार सुनिश्चित करण्यासाठी स्वेच्छाधिकार → **कलम 164** + एस.आर. बोम्मई खटला (**1994**).
- **बहुमत चाचणीचा निर्णय (Floor test decision):** विश्वासदर्शक ठरावाची वेळ आणि पद्धत ठरवणे → घोडेबाजार (Horse-trading) रोखण्यासाठी → नबाम रेबिया खटला (**2016**).
- **विधेयके राखून ठेवणे (Bill reservation):** राज्याची विधेयके राष्ट्रपतींच्या विचारार्थ राखून ठेवणे → केंद्राचे पुनर्विलोकन → **कलम 200**.
- **राष्ट्रपती राजवटीचा अहवाल (President's Rule report):** व्यक्तिनिष्ठ समाधानावर (Subjective satisfaction) आधारित अहवाल → संघराज्यीय परिणाम → **कलम 356**.

- **विशेष जबाबदारी (Special responsibility):** काही राज्यांमध्ये विशेष स्वेच्छाधिकार → **कलम 371A, 371J**.

समस्या आणि आव्हाने (Issues and Challenges)

- **पदाचे राजकीयीकरण (Politicisation of office):** केंद्राची बाजू घेणारे पक्षपाती वर्तन → तटस्थतेचा ऱ्हास → बोम्मई खटला (**1994**).
- **स्वेच्छाधिकाराचा गैरवापर (Misuse of discretionary powers):** मुख्यमंत्र्यांची मनमानी नेमणूक, बहुमत चाचणीत हस्तक्षेप → लोकशाहीचे विद्रुपीकरण → नबाम रेबिया (**2016**).
- **विधेयक संमतीस विलंब (Delay in bill assent):** संविधानात कोणतीही कालमर्यादा नाही → कायदेविषयक लकवा (Legislative paralysis) → **कलम 200**.
- **राष्ट्रपती राजवटीचा गैरवापर (President's Rule misuse):** राज्यांवर केंद्राचे वर्चस्व → संघराज्यीय असमतोल → **1994** पूर्वी **कलम 356** चा गैरवापर.
- **उत्तरदायित्वाचा अभाव (Lack of accountability):** राज्यपाल राज्य विधिमंडळाला उत्तरदायी (Answerable) नाहीत → विश्वासाची तूट → **कलम 361** अंतर्गत संरक्षण.

पुढील वाटचाल (Way Forward)

- **स्वेच्छाधिकारांचे संहिताकरण (Codify discretionary powers):** अपवादात्मक परिस्थितीपुरते मर्यादित करणे → मनमानीपणा कमी करणे → पुंछी आयोग (**2010**).
- **संमतीसाठी कालमर्यादा (Time-limit for bill assent):** अनिश्चित विलंब टाळणे → कायदेविषयक निश्चितता → सरकारिया आयोग (**1988**).
- **सल्लामसलतीवर आधारित नेमणूक (Consultative appointment):** राज्यपाल निवडीत मुख्यमंत्र्यांचा सहभाग असणे → तटस्थता वाढवणे → पुंछी आयोग (**2010**).
- **न्यायालयीन संरक्षण (Judicial safeguards):** बहुमत चाचणीचे नियम बंधनकारक करणे → बहुमताच्या नियमाचे रक्षण → बोम्मई + नबाम रेबिया खटले.
- **संकेत बळकट करणे (Strengthen conventions):** घटनात्मक लवाद (Constitutional umpire) म्हणून वागणे, एजंट म्हणून नाही → सहकारी संघराज्यवाद → **कलम 163** ची भावना.

मुख्यमंत्री (Chief Minister)

मुख्यमंत्र्यांचे अधिकार आणि कार्ये (Powers and Functions of Chief Minister)

- **राज्यातील वास्तविक कार्यकारी अधिकार (Real executive authority):** राज्यपालांच्या नावाने अधिकारांचा वापर करतात → **कलम 154** आणि **कलम 163** नुसार.
- **मंत्रीमंडळाचे नेते (Leader of Council of Ministers):** मंत्र्यांची निवड करणे, खातेवाटप (Allocation of portfolios) करणे, बडतर्फीचा सल्ला देणे → **कलम 164**.
- **धोरणात्मक नेतृत्व (Policy leadership):** राज्याची धोरणे ठरवणे, विविध विभागांमध्ये समन्वय साधणे → कॅबिनेट पद्धतीचा संकेत.
- **विधिमंडळातील नेतृत्व (Legislative leadership):** सभागृहाचे नेते, कायदेविषयक कार्यक्रमांवर (Legislative agenda) नियंत्रण → राज्य विधिमंडळाचे नियम.
- **राज्यपालांशी संवाद (Governor interface):** प्रशासन आणि कायद्याबाबत राज्यपालांना सल्ला देणे → **कलम 163**.

- **केंद्र-राज्य समन्वय (Centre–State coordination):** संघराज्यीय मंचावर राज्याचे प्रतिनिधित्व करणे → आंतर-राज्य परिषद (**कलम 263**).

समस्या आणि आव्हाने (Issues and Challenges)

- **राज्यपालांचा हस्तक्षेप (Governor interference):** स्वेच्छाधीन कृतींचा मुख्यमंत्र्यांच्या अधिकारांवर परिणाम → अस्थिरता → नबाम रेबिया खटला (**2016**) → तामिळनाडू राज्य वि. तामिळनाडूचे राज्यपाल आणि भारत सरकार खटला (**2025**).
- **राज्यांतर्गत केंद्रीकरण (Centralisation within state):** कॅबिनेट आणि नोकरशाहीवर मुख्यमंत्र्यांचे वर्चस्व → कमकुवत सामूहिक जबाबदारी → राज्य स्तरावर कॅबिनेटचा ऱ्हास.
- **वित्तीय मर्यादा (Fiscal constraints):** मर्यादित महसूल स्वायत्तता → केंद्रावर अवलंबित्व → **कलम 293** + **GST** प्रणाली (**2017**).
- **आघाडी सरकारचा दबाव (Coalition pressures):** धोरणात्मक तडजोडी → प्रशासकीय अकार्यक्षमता → आघाडी सरकारे (**1990s**–).
- **पक्षांतर बंदी कायद्याचे निर्बंध (Anti-defection constraints):** आमदारांना स्वायत्तता नाही → कार्यकारी मंडळाचे वर्चस्व → **52** वी घटनादुरुस्ती (**1985**).

पुढील वाटचाल (Way Forward)

- **संघराज्यीय संकेतांचा आदर (Respect federal conventions):** राज्यपालांनी मंत्रीमंडळाच्या सल्ल्याने वागणे → स्थिरता → **कलम 163** ची भावना.
- **राज्य कॅबिनेट यंत्रणा बळकट करणे:** सामूहिक निर्णयप्रक्रिया पुन्हा सुरू करणे → संतुलित प्रशासन → **कलम 164** चे संकेत.
- **वित्तीय स्वायत्तता वाढवणे (Enhance fiscal autonomy):** निश्चित हस्तांतरण आणि कर्ज घेण्यास वाव (Borrowing space) → सहकारी संघराज्यवाद → वित्त आयोग सुधारणा.
- **संस्थात्मक केंद्र-राज्य संवाद:** नियमित सल्लामसलत यंत्रणा → घर्षण कमी करणे → आंतर-राज्य परिषद (**कलम 263**).

****

14. संसद (PARLIAMENT)

भारतीय संसदीय व्यवस्थेची वैशिष्ट्ये (Features of the Indian Parliamentary System)

- **नाममात्र आणि वास्तविक कार्यकारी प्रमुख (Nominal executive + Real executive):** नाममात्र प्रमुख (राष्ट्रपती) + वास्तविक प्रमुख (पंतप्रधान) → पंतप्रधान अधिकारांचा वापर करतात → **कलम 74–75**.
- **सामूहिक जबाबदारी (Collective responsibility):** मंत्रीमंडळ लोकसभेला उत्तरदायी (Accountable) असते → कार्यकारी मंडळ बहुमताच्या जोरावर टिकून राहते → **कलम 75(3)**.
- **अधिकारांचे एकत्रीकरण (Fusion of powers):** मंत्री विधिमंडळातून निवडले जातात → कार्यकारी आणि कायदेविषयक भूमिकांमध्ये आच्छादन (Overlap) असते → **कलम 75(5)**.
- **पंतप्रधानांचे नेतृत्व (Leadership of Prime Minister):** पंतप्रधान शासनाचा मुख्य कणा (Pivot) असतात → कॅबिनेट समन्वय आणि धोरणात्मक दिशा → कॅबिनेट पद्धतीचे संकेत.
- **द्विगृही विधिमंडळ (Bicameral legislature):** लोकसभा (जनतेची इच्छा/Popular will) + राज्यसभा (संघराज्यीय अंकुश/Federal check) → **कलम 79–80**.

- **विरोधी पक्षाची भूमिका (Opposition role):** चर्चा आणि प्रश्नांद्वारे कार्यकारी मंडळाची छाननी (Scrutiny) करणे → लोकशाही उत्तरदायित्व → संसदेचे कार्यपद्धती नियम.

शासन पद्धतींची इतर प्रणालींशी तुलना (Comparison with Other Systems of Government)

वैशिष्ट्य (Feature)	**भारतीय संसदीय पद्धत (Indian Parliamentary System)**	**अध्यक्षीय पद्धत - अमेरिका (Presidential System - USA)**	**अर्ध-अध्यक्षीय पद्धत - फ्रान्स (Semi-Presidential System - France)**
कार्यकारी मंडळाचे स्वरूप (Nature of Executive)	नाममात्र राष्ट्रपती + वास्तविक पंतप्रधान → दुहेरी कार्यकारी मंडळ (Dual executive) → **कलम 74–75**	एकल कार्यकारी राष्ट्रपती (Single executive) → राष्ट्र आणि शासन प्रमुख → **US Constitution (1787)**	दुहेरी कार्यकारी मंडळ → राष्ट्रपती + पंतप्रधान सत्तेचे वाटप करतात → **French Constitution (1958)**
कार्यकारी उत्तरदायित्व (Executive Accountability)	मंत्रीमंडळ लोकसभेला सामूहिकरीत्या जबाबदार → केव्हाही हटवता येते → **कलम 75(3)**	राष्ट्रपती विधिमंडळाला जबाबदार नाहीत → केवळ महाभियोगाद्वारे (Impeachment) हटवता येते → अमेरिकेची महाभियोग प्रक्रिया	सरकार संसदेला जबाबदार असते पण राष्ट्रपतींचे वर्चस्व असते → **Art. 20, France**
कार्यकाळाची स्थिरता (Tenure Stability)	लवचिक कार्यकाळ (Flexible tenure) → अविश्वास ठराव (No-confidence motion) मांडता येतो → **कलम 75(3)**	निश्चित कार्यकाळ (Fixed tenure) → **4 वर्षे** → **US Constitution**	अर्ध-निश्चित → 'कोहॅबिटेशन'वर (Cohabitation) अवलंबून असते → फ्रेंच पद्धत
अंगांमधील संबंध (Relation between Organs)	अधिकारांचे एकत्रीकरण (Fusion of powers) → मंत्री विधिमंडळातून येतात → **कलम 75(5)**	अधिकारांचे कठोर विभाजन (Strict separation of powers) → कोणतेही आच्छादन नाही → **US doctrine**	अंशतः विभाजन (Partial separation) → कार्यकारी मंडळावर राष्ट्रपतींचे वर्चस्व → फ्रेंच मॉडेल
कायदेविषयक नियंत्रण (Legislative Control)	कडक संसदीय नियंत्रण → प्रश्नकाळ (Question Hour), चर्चा → संसदेचे नियम	कमकुवत कायदेविषयक नियंत्रण → केवळ 'चेक्स अँड बॅलन्सेस' (Checks & balances) → अमेरिकन पद्धत	राष्ट्राध्यक्षांच्या वर्चस्वामुळे मर्यादित नियंत्रण → फ्रान्स
न्यायिक भूमिका (Judicial Role)	मजबूत न्यायालयीन पुनर्विलोकन (Judicial review) → संविधान सर्वोच्च → केशवानंद भारती (**1973**)	न्यायालयीन पुनर्विलोकन पण संविधान ताठर (Rigid) → **Marbury v Madison (1803)**	घटनात्मक परिषद (Constitutional Council) देखरेख करते → फ्रान्स

Functions of Parliament (संसदेची कार्ये)

- **Legislative function (कायदेविषयक कार्य)** → कायदे करणे, त्यात सुधारणा करणे, रद्द करणे → सामान्य आणि घटनादुरुस्ती विधेयके → **कलम 107–111, 368**.
- **Executive control (कार्यकारी नियंत्रण)** → मंत्रीमंडळाला जबाबदार धरणे (Accountable) → प्रश्न, प्रस्ताव, चर्चा → **कलम 75(3)** + प्रश्नकाळ (Question Hour).

- **Financial function (वित्तीय कार्य)** → सार्वजनिक वित्तावर नियंत्रण → अर्थसंकल्प मंजूरी, कर आकारणी, खर्च → **कलम 112–117**.
- **Constituent function (घटनादुरुस्तीचे कार्य)** → संविधानात सुधारणा करणे → विशेष बहुमत (Special majority) आणि राज्यांची संमती → **कलम 368**.
- **Judicial function (न्यायिक कार्य)** → उच्च पदस्थांवर महाभियोग आणि बडतर्फी (Impeachment & removal) → पदाचा दुरुपयोग रोखणे → **कलम 61, 124(4), 324(5)**.
- **Deliberative function (चर्चात्मक कार्य)** → राष्ट्रीय चर्चेचे व्यासपीठ → जनमताची मांडणी → संसदेचे कार्यपद्धती नियम.

संसदेची रचना (Composition of Parliament)

घटक (Component)	**तपशील (Details)**	**कलम (Article)**
संसद (Parliament - केंद्रीय विधिमंडळ)	यामध्ये राष्ट्रपती, राज्यसभा आणि लोकसभा यांचा समावेश होतो.	**कलम 79**
1. राज्यसभा (Council of States)	● **एकूण सदस्यसंख्या (Total Strength): 245** - **233** राज्य विधानसभांद्वारे निवडले जातात (प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व - Proportional Representation) - **12** राष्ट्रपतींद्वारे नामनिर्देशित (कला, साहित्य, विज्ञान, समाजसेवा यातील तज्ञ) ● **स्थायी सभागृह (Permanent House):** हे कधीही विसर्जित होत नाही; **1/3** सदस्य दर **2** वर्षांनी निवृत्त होतात. ● **सभापती (Chairman):** भारताचे उपराष्ट्रपती.	**कलम 80, 84, 99**
2. लोकसभा (House of the People)	● **एकूण सदस्यसंख्या (Total Strength): 543** (**543** प्रत्यक्ष निवडून आलेले + **2** नामनिर्देशित जागा **104th Amendment** द्वारे रद्द करण्यात आल्या आहेत). ● **थेट निवडणूक (Direct elections):** 'फर्स्ट-पास्ट-द-पोस्ट' (**First-Past-the-Post**) पद्धतीद्वारे. ● **कार्यकाळ (Tenure): 5** वर्षे (वेळेपूर्वी विसर्जित न झाल्यास). ● **पीठासीन अधिकारी (Presiding Officer):** अध्यक्ष (Speaker).	**कलम 81, 83, 84, 9**

राज्यसभा आणि लोकसभा यांच्या अधिकारांची तुलना

समान अधिकार असलेली क्षेत्रे (Areas of Equal Powers)

- **कायदेविषयक भूमिका (Legislative role):** दोन्ही सभागृहे सामान्य (Ordinary) आणि घटनादुरुस्ती विधेयके मंजूर करतात → धन विधेयके (Money Bills) सोडून → **कलम 107, 368**.
- **निवडणूक कार्ये (Electoral functions):** राष्ट्रपतींची निवडणूक आणि महाभियोग (Impeachment) यात दोघांचा सहभाग → उपराष्ट्रपती निवडणुकीचाही समावेश → **कलम 54, 61, 66**.
- **आणीबाणीला मान्यता (Emergency approval):** राष्ट्रीय, राज्य आणि आर्थिक आणीबाणीला दोन्ही सभागृहे मान्यता देतात → संसदीय नियंत्रण → **कलम 352, 356, 360**.

- **वटहुकूम मान्यता (Ordinance approval):** वटहुकमांना दोन्ही सभागृहांची मान्यता आवश्यक असते → अन्यथा ते रद्द होतात (Lapse) → **कलम 123**.
- **देखरेख कार्ये (Oversight functions):** 'कॅग' (**CAG**), यूपीएससी (**UPSC**), वित्त आयोग यांच्या अहवालांवर चर्चा → उत्तरदायित्व → **कलम 148, 280, 315**.

राज्यसभेचे अधिकार कमी असलेली क्षेत्रे (Areas Where Rajya Sabha Has Lower Powers)

- **धन विधेयके (Money Bills):** केवळ चर्चा आणि शिफारस करू शकते → लोकसभेचा अधिकार अंतिम → **कलम 109–110**.
- **अर्थसंकल्पीय नियंत्रण (Budgetary control):** अनुदानाच्या मागण्यांवर (Demands for Grants) केवळ लोकसभेत मतदान होते → वित्तीय श्रेष्ठत्व → **कलम 113**.
- **कार्यकारी उत्तरदायित्व (Executive accountability):** मंत्रीमंडळ केवळ लोकसभेला जबाबदार असते → अविश्वास ठराव (No-confidence motion) केवळ लोकसभेत → **कलम 75(3)**.
- **आणीबाणी रद्द करणे (Emergency revocation):** केवळ लोकसभा राष्ट्रीय आणीबाणी रद्द करू शकते → राज्यसभेची भूमिका मर्यादित → **कलम 352(8)**.
- **संयुक्त बैठक (Joint sitting):** लोकसभेचे अध्यक्ष (Speaker) अध्यक्षस्थान भूषवतात → लोकसभेला संख्याबळाचा फायदा → **कलम 108**.

राज्यसभेचे विशेष/अनन्य अधिकार (Special / Exclusive Powers of Rajya Sabha)

- **राज्य सूचीवर कायदा (State List legislation):** राष्ट्रहितासाठी कायदा करण्याचा संसदेला अधिकार देणे → **2/3** बहुमताने ठराव → **कलम 249**.
- **अखिल भारतीय सेवांची निर्मिती (All-India Services creation):** नवीन **AIS** निर्माण करण्यासाठी पुढाकार → राष्ट्रीय एकात्मता बळकट करणे → **कलम 312**.
- **उपराष्ट्रपतींना हटवणे (Vice-President removal):** ठराव केवळ राज्यसभेत मांडला जाऊ शकतो → संघराज्यीय संरक्षण → **कलम 67(b)**.
- **लोकसभा विसर्जित असताना आणीबाणी मान्यता:** केवळ राज्यसभा आणीबाणी कायम ठेवू शकते → शासनाचे सातत्य → **कलम 352, 356, 360**.

लोकसभेचे अध्यक्ष (Office of Speaker)

अध्यक्षांचे महत्त्व (Importance of Speaker)

- **लोकसभेचे पीठासीन अधिकारी (Presiding Authority):** सभागृहाचे कामकाज सुव्यवस्थित चालवतात → संसदीय कार्यक्षमता → **कलम 93**.
- **संसदीय विशेषाधिकारांचे रक्षक (Guardian of Parliamentary Privileges):** सदस्यांच्या हक्क आणि प्रतिष्ठेचे रक्षण → कायदेमंडळाचे स्वातंत्र्य → **कलम 105, 194**.
- **पक्षांतराबाबत निर्णय (Decision on Defection):** अपात्रतेच्या याचिकांवर निर्णय घेणे → राजकीय स्थिरता → **10** वे परिशिष्ट (Schedule).
- **धन विधेयकाचे प्रमाणीकरण (Certifies Money Bills):** विधेयक 'धन विधेयक' आहे की नाही याचा अंतिम अधिकार → लोकसभेचे वित्तीय श्रेष्ठत्व (Financial Supremacy) → **कलम 110(3)**.

समस्या आणि आव्हाने (Issues and Challenges)	**पुढील वाटचाल (Way Forward)**
• **पक्षपाती असल्याची धारणा (Partisan Perception):** सत्ताधारी पक्षातून निवड होत असल्याने तटस्थतेवर प्रश्नचिन्ह → **2000** नंतरचे पक्षांतर विरोधी निर्णय. • **पक्षांतर निर्णयाला विलंब (Delay in Defection Rulings):** दीर्घकालीन राजकीय अनिश्चितता → वेळेचा दुरुपयोग → कीशम मेघचंद्र सिंह खटला (**Keisham Meghachandra Singh case, 2020**) → अध्यक्षांनी वाजवी वेळेत निर्णय घेणे बंधनकारक. • **धन विधेयकाचा गैरवापर (Money Bill Misuse):** प्रमाणीकरणामुळे राज्यसभेला डावलणे (Bypass) → संघराज्यीय चिंता → आधार कायदा खटला (**2018**). • **कमकुवत उत्तरदायित्व (Weak Accountability):** अध्यक्षांचे निर्णय बऱ्याचदा अंतिम असतात → मर्यादित न्यायालयीन पुनर्विलोकन (Judicial Review) → **कलम 122**. • **व्यत्यय हाताळण्यात अपयश (Disruption Management Failure):** वारंवार कामकाज तहकूब → घटती संसदीय उत्पादकता → अलीकडील लोकसभा अधिवेशने.	• **संस्थात्मक तटस्थतेचे निकष (Institutional Neutrality Norms):** पक्षाचा राजीनामा देणे किंवा युके (**UK**) संकेत पाळणे → विश्वास पुनर्संचयित करणे → वेस्टमिन्स्टर पद्धत. • **पक्षांतराबाबत वेळेत निर्णय (Time-bound Defection Decisions):** निर्णयासाठी निश्चित कालमर्यादा → राजकीय फेरफार रोखणे → कीशम खटला (**2020**). • **धन विधेयकाची वस्तुनिष्ठ चाचणी (Objective Money Bill Test): कलम 110** चा संकुचित अर्थ लावणे → द्विगृही पद्धतीचे (Bicameralism) रक्षण → रोजर मॅथ्यू खटला (**2019**). • **अध्यक्षांचे उत्तरदायित्व बळकट करणे (Strengthen Accountability):** घटनात्मक बाबींमध्ये मर्यादित न्यायालयीन पुनर्विलोकन → नियंत्रण आणि संतुलन (Checks & Balance) → **कलम 122** चा फेरविचार.

विरोधी पक्षाची भूमिका (Role of Opposition)

- **कार्यकारी उत्तरदायित्व (Executive accountability):** प्रश्न, चर्चा, तहकुबी प्रस्ताव (Adjournment motions) याद्वारे धोरणांमधील अपयश उघड करणे → प्रश्नकाळ (Question Hour) + **कलम 75(3)**.
- **कायदेविषयक छाननी (Legislative scrutiny):** विधेयकांवर टीका करणे, सुधारणा सुचवणे → कायद्यांचा दर्जा सुधारणे → **कलम 107–111**.
- **वित्तीय देखरेख (Financial oversight):** अर्थसंकल्प आणि अनुदानाच्या मागण्यांची (Demands for grants) तपासणी करणे → वित्तीय गैरवापर रोखणे → **कलम 112–117**.
- **पर्यायी सरकार (Alternative government):** प्रति-धोरणे (Counter-policies) आणि दृष्टिकोन मांडणे → लोकशाही पर्याय उपलब्ध करणे → शॅडो कॅबिनेट (Shadow cabinet) पद्धत (UK मॉडेलचा प्रभाव).
- **संघराज्यवादाचे रक्षण (Protection of federalism):** राष्ट्रीय स्तरावर राज्यांच्या चिंता मांडणे → केंद्र-राज्य समतोल → **GST** चर्चा (**2017**).
- **हक्कांचे रक्षण (Safeguard of rights):** नागरी स्वातंत्र्य (Civil liberties) आणि अल्पसंख्याकांचे मुद्दे ठळक करणे → घटनात्मक नैतिकता → **भाग III** अंतर्गत चर्चा.
- **समित्यांमधील सहभाग (Committee participation):** सभागृहाच्या राजकारणापलीकडे जाऊन सविस्तर धोरण तपासणी करणे → द्विपक्षीय छाननी (Bipartisan scrutiny) → **DRSC** प्रणाली.
- **अविश्वास प्रस्ताव यंत्रणा (No-confidence mechanism):** सरकारच्या बहुमताची चाचणी घेणे → राजकीय स्थिरतेची तपासणी → **कलम 75(3)**.

PRAYAAS

संसदीय समित्या (Parliamentary Committees)

संसदीय समित्यांचे महत्त्व (Importance of Parliamentary Committees)

- **विधेयकांची सविस्तर छाननी (Detailed scrutiny of bills):** कलम्वार तपासणी (Clause-by-clause examination) → कायद्यांचा दर्जा सुधारतो → **DRSC** प्रणाली (**1993**).
- **कार्यकारी उत्तरदायित्व (Executive accountability):** मंत्रालयाच्या कामगिरी आणि खर्चाची तपासणी → गैरवापर रोखणे → लोकलेखा समिती (**Public Accounts Committee - PAC**).
- **बिगर-पक्षीय कामकाज (Non-partisan functioning):** सर्वपक्षीय सहमतीवर आधारित काम → राजकीय संघर्ष कमी करणे → समितीचे संकेत.
- **वेळेची कार्यक्षमता (Time efficiency):** संसद सोपवलेल्या कामाद्वारे (Delegation) कामाचा ताण हाताळते → प्रभावी कायदा निर्मिती → कार्यपद्धती नियम.
- **धोरण तज्ञता (Policy expertise):** तज्ञ आणि भागधारकांकडून पुराव्यावर आधारित इनपुट्स (Inputs) → माहितीपूर्ण निर्णय → स्थायी समित्यांची पद्धत.

समस्या आणि आव्हाने (Issues and Challenges)

- **विधेयके पाठवण्याचे प्रमाण घटले (Declining bill referrals):** कमी कायदे समित्यांकडे पाठवले जातात → कमकुवत छाननी → **2014** नंतरचा कल.
- **सल्लागार स्वरूप (Advisory nature):** शिफारसी बंधनकारक नाहीत (Not binding) → कार्यकारी मंडळाकडून दुर्लक्ष → समिती अहवालांची स्थिती.
- **मर्यादित संशोधन साहाय्य (Limited research support):** खासदारांना तांत्रिक मदतीचा अभाव → वरवरचे विश्लेषण (Shallow analysis) → सचिवालयाच्या मर्यादा.
- **कमी सार्वजनिक दृश्यमानता (Low public visibility):** अहवालांवर व्यापक चर्चा होत नाही → कमकुवत जनदबाव → संसदीय पद्धत.
- **वेळेचे बंधन (Time constraints):** कमी मुदतीमुळे परिणामकारकता कमी होते → अधिवेशनाच्या वेळापत्रकाचे मुद्दे.

पुढील वाटचाल (Way Forward)

- **विधेयक पाठवण्याचा नियम अनिवार्य करणे (Mandatory bill referral rule):** कायदेपूर्व छाननी सुनिश्चित करणे → कायद्याचा दर्जा → **NCRWC (2015)** ची सूचना.
- **संशोधन साहाय्य बळकट करणे (Strengthen research support):** व्यावसायिक कर्मचारी आणि डेटा ॲक्सेस → पुराव्यावर आधारित देखरेख → **PRS** मॉडेल.
- **पाठपुरावा यंत्रणा (Follow-up mechanism):** शिफारसींच्या अंमलबजावणीचा मागोवा घेणे → उत्तरदायित्व → **PAC** चे संकेत.
- **लोकसहभाग (Public engagement):** अहवाल प्रसिद्ध करणे, भागधारकांची मते मागवणे → पारदर्शकता → डिजिटल संसद उपक्रम.

संसदीय विशेषाधिकार (Parliamentary Privileges)

संसदीय विशेषाधिकार म्हणजे काय? (What are Parliamentary Privileges)

- **विशेष हक्क आणि संरक्षण (Special rights & immunities):** संसदेचे कामकाज मुक्तपणे चालवण्यासाठी → सदस्यांचे बाह्य हस्तक्षेपापासून रक्षण → **कलम 105**.
- **संसदेत भाषण स्वातंत्र्य (Freedom of speech in Parliament):** सभागृहात बोललेल्या शब्दांसाठी खासदारांवर कारवाई नाही → निर्भिड चर्चा (Uninhibited debate) → **कलम 105(1)**.

- **कायदेशीर कार्यवाहीपासून संरक्षण (Immunity from legal proceedings):** मतदान किंवा भाषणासाठी कोणतीही न्यायालयीन कारवाई नाही → कायदेमंडळाचे स्वातंत्र्य → **कलम 105(2)**.
- **कामकाज प्रसिद्ध करण्याचा अधिकार (Right to publish proceedings):** अधिकृत प्रकाशनांना संरक्षण → पारदर्शकता → **कलम 105(2)**.
- **भंग केल्याबद्दल शिक्षा करण्याचा अधिकार (Power to punish for breach):** संसद अवमानाबद्दल (Contempt) दंड करू शकते → अधिकार राखणे → **कलम 105(3)**.
- **विशेषाधिकारांचे प्रकार (Types of privileges):** वैयक्तिक विशेषाधिकार (भाषण स्वातंत्र्य, न्यायालयीन कारवाईपासून मुक्ती) आणि सामूहिक विशेषाधिकार (अवमानाबद्दल शिक्षा करणे, कामकाज नियमन) असे वर्गीकरण → **कलम 105(1)–(3)**.

समस्या आणि आव्हाने (Issues and Challenges)

- **अस्पष्ट विशेषाधिकार (Undefined privileges):** व्याप्ती संकेतांवर (Conventions) आधारित, संहिताबद्ध नाही → कायदेशीर अनिश्चितता → **कलम 105(3)**.
- **मूलभूत हक्कांशी संघर्ष (Conflict with Fundamental Rights):** विशेषाधिकार वि. भाषण स्वातंत्र्य आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्य → घटनात्मक तणाव → सर्चलाइट खटला (**Searchlight case, 1964**).
- **न्यायालयीन पुनर्विलोकन संदिग्धता (Judicial review ambiguity):** न्यायालयाच्या हस्तक्षेपाची व्याप्ती अस्पष्ट → संस्थात्मक घर्षण → केशव सिंग खटला (**1965**) → न्यायालयाने मर्यादित पुनर्विलोकन मान्य केले.
- **संभाव्य गैरवापर (Potential misuse):** टीका दडपण्यासाठी विशेषाधिकाराचा वापर → लोकशाही चिंता → प्रसारमाध्यमांविरुद्ध हक्कभंगाच्या (Breach) नोटीस.
- **वसाहतकालीन वारसा (Colonial legacy):** विशेषाधिकार युके हाऊस ऑफ कॉमन्सकडून (**UK House of Commons**) घेतले आहेत → कालबाह्य निकष → **कलम 105(3)** मधील संदर्भ.

कार्यकारी मंडळाचे उत्तरदायित्व सुनिश्चित करण्यात संसदेची भूमिका (Role of Parliament in Ensuring Accountability of the Executive)

- **संसदीय प्रस्ताव (Parliamentary Motions)** कार्यकारी मंडळावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी थेट साधने → बहुमताची चाचणी, कृतींवर टीका (Censure) → विविध प्रकारचे प्रस्ताव खालीलप्रमाणे:
- **अविश्वास प्रस्ताव (No-Confidence Motion):** मंजूर झाल्यास मंत्रीमंडळ हटवले जाते → कार्यकारी मंडळाचे अस्तित्व सभागृहावर अवलंबून → **कलम 75(3)**.
- **विश्वास प्रस्ताव (Confidence Motion):** सरकार स्पष्ट बहुमत सिद्ध करते → कार्यकारी अधिकाराला वैधता (Legitimises) → संसदीय संकेत.
- **निंदा व्यंजक प्रस्ताव (Censure Motion):** विशिष्ट धोरण/कृतीचा निषेध करणे → सरकार हटवले जात नाही पण राजकीय इशारा → लोकसभा नियम.
- **स्थगन प्रस्ताव (Adjournment Motion):** तातडीच्या सार्वजनिक विषयावर चर्चा → कार्यकारी मंडळाच्या चुका उघड करणे → नियम **56**, लोकसभा.
- **कपात प्रस्ताव (Cut Motions):** अर्थसंकल्पीय मागण्या कमी करणे → कार्यकारी मंडळावर वित्तीय शिस्त → **कलम 113**.

इतर साधने (Other Mechanisms)

- **प्रश्नकाळ आणि शून्य प्रहर (Question Hour & Zero Hour):** मंत्री धोरणात्मक आणि प्रशासकीय प्रश्नांची उत्तरे देतात → शासनात पारदर्शकता → संसदेचे नियम.

- **वित्तीय नियंत्रण (Financial control):** अर्थसंकल्प, कर आकारणी आणि खर्चास मान्यता → संमतीशिवाय कार्यकारी मंडळ खर्च करू शकत नाही → **कलम 112–117**.
- **संसदीय समित्या (Parliamentary Committees):** मंत्रालये आणि धोरणांची सविस्तर छाननी → बिगर-पक्षीय देखरेख (Non-partisan oversight) → **DRSC** प्रणाली (**1993**).
- **चर्चा आणि वादविवाद (Debates & discussions):** अपयश अधोरेखित करणे, स्पष्टीकरण मागणे → सार्वजनिक उत्तरदायित्व → कार्यपद्धती नियम.
- **महाभियोग आणि पदच्युती अधिकार (Impeachment & removal powers):** घटनात्मक अधिकाऱ्यांवर नियंत्रण → कायद्याचे राज्य (Rule of law) राखणे → **कलम 61, 124(4), 324(5)**.

राज्य विधिमंडळ (State Legislature)

विधान परिषद स्थापन करण्याची प्रक्रिया (Procedure to form legislative council)

- **घटनात्मक तरतूद (Constitutional Provision): कलम 169** राज्यांमध्ये विधान परिषद निर्माण किंवा रद्द करण्याची परवानगी देते.
- **विधानसभेचा ठराव (State Assembly Resolution):** राज्य विधानसभा विशेष बहुमताने (एकूण सदस्यसंख्येचे बहुमत आणि उपस्थित व मतदान करणाऱ्यांच्या **2/3** बहुमताने) ठराव मंजूर करते.
- **संसदीय मान्यता (Parliamentary Approval):**
  - हा ठराव संसदेकडे पाठवला जातो.
  - संसद साध्या बहुमताने (Simple majority) कायदा करते (सामान्य कायदा म्हणून).
- **राष्ट्रपतींची संमती (Presidential Assent):**
  - विधेयक राष्ट्रपतींकडे संमतीसाठी पाठवले जाते.
  - संमती मिळाल्यावर राज्यात विधान परिषद स्थापन होते.

राज्य विधिमंडळे

रचना (Composition)

राज्य विधिमंडळे (State Legislatures):	**रचना (Composition)** • राज्यानुसार एकगृही (Unicameral) किंवा द्विगृही (Bicameral) असू शकतात.	कलम 168–212
विधानसभा (Legislative Assembly)	• **निवड:** राज्याच्या जनतेद्वारे थेट निवड (Directly elected). • **कार्यकाळ (Tenure): 5** वर्षे. • **कार्य:** राज्य सूची (State List) आणि समवर्ती सूचीवर (Concurrent List) कायदे करणे. • **नियंत्रण:** प्रश्न, चर्चा आणि प्रस्तावांद्वारे राज्य कार्यकारी मंडळावर नियंत्रण ठेवते.	कलम 170–172

4. Legislative Council (Vidhan Parishad)	**विधान परिषद (Legislative Council)**
	• **रचना:** अंशतः निर्वाचित, अंशतः नामनिर्देशित:
	  ○ **1/3** स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडून (Local bodies).
	  ○ **1/12** पदवीधरांकडून (Graduates).
	  ○ **1/12** शिक्षकांकडून (Teachers).
	  ○ **1/3** आमदारांकडून (MLAs).
	  ○ **1/6** राज्यपालांद्वारे नामनिर्देशित (Nominated by Governor).
	• **स्वरुप:** स्थायी सभागृह (Permanent body), **1/3** सदस्य दर **2** वर्षांनी निवृत्त होतात.
	• **अधिकार:** मर्यादित कायदेविषयक अधिकार, विशेषतः धन विधेयकांच्या (Money Bills) बाबतीत (केवळ विलंब करू शकतात, नाकारू शकत नाहीत).
		कलम 169, 171, 182, 196–200

विधानसभेच्या तुलनेत विधान परिषदेचे स्थान

समान दर्जा (Equal Status)

- **विधेयके:** सामान्य विधेयके मांडणे आणि मंजूर करणे.
- **वटहुकूम:** राज्यपालांनी जारी केलेल्या वटहुकमांना (Ordinances) मान्यता देणे.
- **मंत्र्यांची निवड:** मंत्री दोन्हीपैकी कोणत्याही सभागृहाचे सदस्य असू शकतात.
- **अहवाल:** घटनात्मक संस्थांच्या (उदा. MPSC, CAG) अहवालांवर विचार करणे.
- **आयोगाचे अधिकार:** राज्य लोकसेवा आयोगाच्या अधिकारक्षेत्राचा विस्तार करणे.

असमान दर्जा (Unequal Status)

- **वित्तीय अधिकार:** धन विधेयके (Money Bills) आणि अर्थसंकल्पाबाबत अधिकार अत्यंत मर्यादित आहेत.
- **केवळ विलंबकारी सभागृह (Dilatory chamber):**
  - सामान्य विधेयक मंजूर करण्याचा अंतिम अधिकार विधानसभेकडे असतो.
  - विधान परिषद विधेयकाला जास्तीत जास्त **4 महिने** (पहिल्यांदा 3 महिने + दुसऱ्यांदा 1 महिना) विलंब लावू शकते.
- **सरकारवर नियंत्रण:** मंत्रीमंडळाला अविश्वास ठरावाद्वारे हटवू शकत नाही.
- **निवडणूक:** राष्ट्रपतींच्या निवडणुकीत आणि राज्यसभेच्या प्रतिनिधींच्या निवडीत सहभागी होत नाहीत.
- **घटनादुरुस्ती:** घटनादुरुस्ती विधेयकाला संमती देण्यात (Ratification) कोणताही प्रभावी अधिकार नाही.
- **अस्तित्व:** विधान परिषदेचे अस्तित्वच विधानसभेच्या मर्जीवर (Will of the assembly) अवलंबून असते (**कलम 169**).

पक्षांतर बंदी कायदा (दहावे परिशिष्ट)

तरतुदी (Provisions)

- **घटनात्मक आधार (Constitutional basis):** राजकीय पक्षांतरांना आळा घालण्यासाठी समाविष्ट → **52** वी घटनादुरुस्ती कायदा, **1985**.
- **अपात्रतेची कारणे (Grounds of disqualification):** स्वतःहून पक्षसदस्यत्व सोडणे (Voluntarily giving up membership) किंवा पक्षाच्या व्हीप (Whip) विरोधात मतदान करणे → दहावे परिशिष्ट.

- **निर्णय घेणारा अधिकारी (Decision-making authority):** अपात्रतेचा निर्णय अध्यक्ष/सभापती (Speaker/Chairman) घेतात.
- **न्यायालयीन पुनर्विलोकन (Judicial review):** अध्यक्षांचा निर्णय न्यायालयाच्या छाननीस पात्र असतो → किहोटो होलोहान खटला (**Kihoto Hollohan case, 1992**).

महत्त्व (Importance)	**टीका (Criticism)**
• **राजकीय स्थिरता (Political stability):** वारंवार सरकार पडणे रोखते → स्थिर कार्यकारी मंडळ → **1967–77** मधील पक्षांतरांचा अनुभव. • **पक्षशिस्त (Party discipline):** पक्षाच्या जाहीरनाम्याचे पालन सुनिश्चित करते → जनमताचा आदर → दहाव्या परिशिष्टाचे उद्दिष्ट. • **नैतिक राजकारण (Ethical politics):** संधीसाधू पक्षांतरांना आळा → लोकशाही नैतिकता → **52** व्या घटनादुरुस्तीचा तर्क. • **संसदीय व्यवस्था बळकट करणे:** स्थिर बहुमताद्वारे कार्यकारी उत्तरदायित्व → **कलम 75(3)**.	• **आमदारांच्या स्वायत्ततेचा ऱ्हास (Erosion of legislator autonomy):** खासदार/आमदार केवळ पक्षाचे 'आकडे' बनून राहतात → चर्चा कमकुवत होते → व्हीप तरतूद (परिच्छेद 2). • **अध्यक्षांचा पक्षपातीपणा (Speaker bias):** पक्षांतर प्रकरणांमध्ये पक्षपाती निर्णय → निर्णयाला विलंब → कीशम मेघचंद्र खटला (**2020**) → न्यायालयाने कालबद्ध निर्णयाचे निर्देश दिले. • **घाऊक पक्षांतरास उत्तेजन (Encourages mass defections):** विलीनीकरणाच्या त्रुटीचा (Merger loophole) गैरवापर → कायद्याच्या मूळ हेतूचा पराभव → **2000** नंतर परिच्छेद 4 चा गैरवापर. • **सत्ता विभाजनाचे उल्लंघन (Weakens separation of powers):** अध्यक्ष अर्ध-न्यायिक अधिकारी (Quasi-judicial authority) म्हणून काम करतात → संस्थात्मक संघर्ष → किहोटो होलोहान (**1992**). • **संघराज्यवादाला धक्का (Undermines federalism):** नियोजित पक्षांतरांद्वारे राज्य सरकारे अस्थिर केली जातात → अलीकडील राज्य संकटे (**2019–2023**).

संसदेचा ऱ्हास (Decline of Parliament)

मुद्दा काय आहे? (What is the Issue)

- **उत्पादकता घटली (Declining productivity):** कमी बैठका + वारंवार व्यत्यय + कमकुवत छाननी → कायदेमंडळाची अकार्यक्षमता → संसदीय पद्धत (**2010** नंतर).

ऱ्हासाचा पुरावा (17 वी लोकसभा) (Evidence of Decline - 17th Lok Sabha)

- **सर्वात कमी बैठका (Lowest sittings):** केवळ **274** बैठका (**2019–24**) → पूर्ण कार्यकाळाच्या लोकसभेसाठी सर्वात कमी → **PRS Legislative Research** डेटा.
- **बैठकीच्या दिवसांत मोठी घट (Sharp fall in sitting days):** ~**55** दिवस/वर्ष वि. ~**120** दिवस/वर्ष (**1950** च्या दशकात) → चर्चा कमी झाली → ऐतिहासिक तुलना.
- **समिती छाननी कोलमडली (Committee scrutiny collapse):** केवळ ~**16%** विधेयके समित्यांकडे पाठवली → पूर्वी ~**60–70%** होते → **14** व्या आणि **15** व्या लोकसभेचा डेटा.

- **घाईने कायदा निर्मिती (Hasty law-making): 58%** विधेयके **2** आठवड्यांच्या आत मंजूर → चर्चा कमकुवत → **PRS** विश्लेषण.
- **अत्यल्प चर्चा (Minimal discussion): 35%** विधेयके **1** तासापेक्षा कमी चर्चेत मंजूर → कायद्याचा दर्जा खराब → **17** व्या लोकसभेचा विक्रम.
- **गिलोटीन (Guillotined):** ~**80%** मागण्या चर्चेविना मंजूर → वित्तीय छाननी सौम्य झाली → **कलम 113** पद्धत.
- **मोठ्या प्रमाणावर व्यत्यय (Mass disruptions): 146** खासदार निलंबित (हिवाळी अधिवेशन **2023**) → चर्चेचा वेळ वाया गेला → संसदेचे नियम.
- **संस्थात्मक त्रुटी (Institutional lapse):** पूर्ण कार्यकाळासाठी 'उपाध्यक्ष' (Deputy Speaker) नाही → संकेतांचे उल्लंघन → **कलम 93**.

परिणाम (Impact)

- **निकृष्ट दर्जाचे कायदे (Poor quality laws):** मसुद्यातील त्रुटी आणि अंमलबजावणीतील अपयश → रद्द करण्याची/सुधारणांची गरज → कृषी कायदे रद्द (**2021**).
- **कार्यकारी मंडळाचे वर्चस्व (Executive dominance):** प्रश्नकाळ आणि चर्चा कमी → उत्तरदायित्व कमकुवत → **कलम 75(3)**.
- **संघराज्यीय आवाज क्षीण (Federal voice weakened):** राज्यांच्या चिंतांकडे दुर्लक्ष → विधेयके समित्यांकडे न पाठवणे → **GST**, कृषी क्षेत्रातील कायदे.
- **जनतेचा विश्वास कमी (Public trust erosion):** चर्चेची जागा गोंधळाने घेतली → संसद केवळ 'रबरी शिक्का' बनल्याची भावना → लोकशाही धारणा.

पुढील वाटचाल (Way Forward)

- **निश्चित संसदीय वेळापत्रक (Fixed parliamentary calendar):** किमान **100–120** बैठका/वर्ष → चर्चा सुनिश्चित करणे → **NCRWC (2015)**.
- **अनिवार्य समिती संदर्भ (Mandatory committee referral):** सर्व महत्त्वाची विधेयके **DRSC** कडे पाठवणे → कायद्याचा दर्जा सुधारणे → **14** व्या लोकसभेची सर्वोत्तम पद्धत.
- **उत्पादकता बेंचमार्किंग (Productivity benchmarking):** खासदारांची उपस्थिती आणि चर्चा निर्देशांक (Index) → उत्तरदायित्व → **PRS** शैलीतील निकष.
- **विरोधी पक्ष दिवस (Opposition days):** विरोधी पक्षाने अजेंडा ठरवणे → रचनात्मक छाननी → **UK** संसदीय पद्धत.
- **पंतप्रधान प्रश्नवेळ (PM Question Time):** पंतप्रधानांचे साप्ताहिक थेट उत्तरदायित्व → कार्यकारी देखरेख बळकट करणे → **UK** मॉडेल.

****

15. न्यायव्यवस्था (JUDICIARY)

एकात्मिक न्यायव्यवस्थेची संकल्पना (Concept of Integrated Judicial System)

- **एकच न्यायिक पदश्रेणी (Single judicial hierarchy):** केंद्र आणि राज्यांसाठी एकच एकीकृत न्यायालयीन व्यवस्था → घटनात्मक एकता → **कलम 124–227**.

- **सर्वोच्च न्यायालय शिखर स्थानी (Supreme Court at apex):** संविधानाचा आणि कायद्याचा अर्थ लावणारी अंतिम संस्था → निर्णय सर्वांवर बंधनकारक (Binding authority) → **कलम 141**.
- **उच्च न्यायालये (High Courts):** राज्य स्तरावरील न्यायालये → राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांवर अधिकारक्षेत्र → कनिष्ठ न्यायालयांवर प्रशासकीय नियंत्रण → **कलम 214, 227**.
- **दुय्यम न्यायव्यवस्था (Subordinate judiciary):** उच्च न्यायालयाच्या देखरेखीखाली जिल्हा आणि कनिष्ठ न्यायालये → समान न्यायदान → **कलम 233–235**.
- **समान कायदे आणि प्रक्रिया (Common laws & procedures):** संपूर्ण भारतात समान **IPC, CrPC, CPC** → कायदेशीर समानता → केंद्रीय कायदे.
- **एकात्मिक अपील रचना (Integrated appeals structure):** कनिष्ठ न्यायालयांकडून उच्च न्यायालयात आणि तेथून सर्वोच्च न्यायालयात अपील → निर्णयांमध्ये सुसंगती → **कलम 132–136**.
- **संघराज्यीय समतोल (Federal balance ensured):** राज्य न्यायालये केंद्र आणि राज्याचे कायदे लागू करतात → सहकारी संघराज्यवाद → समवर्ती सूचीतील कायदे.

सर्वोच्च न्यायालय (Supreme Court)

विहंगावलोकन (Overview)

घटनात्मक स्थान (Constitutional Position)	रचना (Composition)
• **भारताचे सर्वोच्च न्यायालय (Apex court of India):** संविधानाचा अंतिम अर्थ लावणारे (Final interpreter) → मूलभूत संरचनेचे (Basic structure) रक्षक → **कलम 124**. • **अभिलेख न्यायालय (Court of record):** निर्णयांना साक्षीय मूल्य (Evidentiary value) असते → अवमानाबद्दल (Contempt) शिक्षा करण्याचा अधिकार → **कलम 129**. • **बंधनकारक अधिकार (Binding authority):** सर्वोच्च न्यायालयाचा कायदा सर्व न्यायालयांवर बंधनकारक असतो → कायदेशीर समानता → **कलम 141**.	• **सदस्यसंख्या (Strength):** भारताचे सरन्यायाधीश (CJI) + इतर न्यायाधीश (कायद्याने ठरवल्याप्रमाणे) → न्यायिक क्षमता → **कलम 124(1)**. • **नेमणूक पद्धत (Appointment system):** कोलेजियमच्या (Collegium) शिफारसीनुसार राष्ट्रपती न्यायाधीशांची नेमणूक करतात → न्यायिक स्वातंत्र्य → कोलेजियम पद्धत (SC cases, 1993–98). • **कार्यकाळ (Tenure):** न्यायाधीश वयाच्या **65** वर्षांपर्यंत पद धारण करतात → कार्यकाळाची सुरक्षा → **कलम 124(2)**.

अधिकारक्षेत्र (Jurisdictions)

मूळ अधिकारक्षेत्र (Original Jurisdiction)	अपील अधिकारक्षेत्र (Appellate Jurisdiction)
• **केंद्र-राज्य वाद (Centre–State disputes):** संघराज्यीय विवादांचा निवाडा करणे → घटनात्मक समतोल → **कलम 131**. • **आंतर-राज्य वाद (Inter-State disputes):** सीमा, पाणी, वीज यांसारख्या संघर्षांचे निराकरण → संघराज्यीय लवाद (Federal umpire) → **कलम 131**.	• **घटनात्मक अपील (Constitutional appeals):** संविधानाच्या अर्थाशी संबंधित अपील → कायदेशीर स्पष्टता → **कलम 132**. • **दिवाणी अपील (Civil appeals):** कायद्याचा महत्त्वाचा प्रश्न (Substantial question of law) → उपचारात्मक न्याय → **कलम 133**. • **फौजदारी अपील (Criminal appeals):** गंभीर गुन्हेगारी प्रकरणे → स्वातंत्र्याचे रक्षण → **कलम 134**.

	• **विशेष अनुमती याचिका (Special Leave Petition - SLP):** स्वेच्छाधीन अपील अधिकार → प्रक्रियेच्या पलीकडे जाऊन न्याय → **कलम 136**.
सल्लागार अधिकारक्षेत्र (Advisory Jurisdiction) • **राष्ट्रपतींचा संदर्भ (Presidential reference):** सार्वजनिक महत्त्वाच्या बाबींवर कायदेशीर सल्ला → घटनात्मक मार्गदर्शन → **कलम 143**. • **बंधनकारक नसलेले मत (Non-binding opinion):** केवळ सल्लागार स्वरूप, अंमलबजावणी योग्य नाही → कार्यकारी मंडळाला मदत → **कलम 143(1)**.	**प्रादेश अधिकारक्षेत्र (Writ Jurisdiction)** • **मूलभूत हक्कांची अंमलबजावणी (Enforcement of Fundamental Rights):** सर्वोच्च न्यायालय हक्कांचे हमीदार (Guarantor) → संविधानाचा "आत्मा आणि हृदय" → **कलम 32**. • **प्रादेशांचे प्रकार (Types of writs):** देहोपस्थिती (Habeas Corpus), महादेश (Mandamus), प्रतिषेध (Prohibition), उत्प्रेषण (Certiorari), अधिकार पृच्छा (Quo Warranto) → हक्कांचे संरक्षण → **कलम 32**.
न्यायालयीन पुनर्विलोकन (Judicial Review) • **कायद्यांचे पुनर्विलोकन (Review of legislation):** असंवैधानिक कायदे रद्द करणे → संविधानाचे श्रेष्ठत्व → **कलम 13**. • **कार्यकारी कृतीचे पुनर्विलोकन (Review of executive action):** मनमानीपणा आणि द्वेषबुद्धी (Mala fide) तपासणे → कायद्याचे राज्य → मनेका गांधी खटला (**1978**).	**घटनात्मक अर्थनिर्वचन (Constitutional Interpretation)** • **अंतिम अर्थ लावणारे (Final interpreter):** संविधानाचा अधिकृत अर्थ → कायदेशीर समानता → **कलम 141**. • **मूलभूत संरचना तत्त्व (Basic Structure doctrine):** संसदेच्या घटनादुरुस्ती अधिकारावर मर्यादा → घटनात्मक सातत्य → केशवानंद भारती खटला (**1973**).
पर्यवेक्षी आणि इतर अधिकार (Supervisory and Other Powers) • **अभिलेख न्यायालय (Court of Record):** अवमानाबद्दल शिक्षा करण्याचा अधिकार → न्यायिक अधिकार → **कलम 129**. • **पूर्ण न्याय अधिकार (Complete justice power):** न्याय करण्यासाठी कोणताही आदेश देण्याचा अधिकार → नैसर्गिक न्यायावर आधारित दिलासा → **कलम 142**. • **खटले हस्तांतरित करणे (Transfer of cases):** निष्पक्ष सुनावणीसाठी न्यायालयांमध्ये खटले हलवणे → न्यायिक कार्यक्षमता → **कलम 139A**.	

जनहित याचिकेची संकल्पना (Concept of PIL)

जनहित याचिका म्हणजे काय? (What is PIL) • **जनहित याचिका (Public Interest Litigation):** वंचित गटांच्या हक्कांच्या अंमलबजावणीसाठी दाखल केलेला खटला → शिथिल पात्रता निकष (Relaxed locus standi). • **कोण दाखल करू शकते (Who can file):** कोणताही सार्वजनिक वृत्तीचा (Public-spirited) नागरिक किंवा संस्था → आवाजहीनांचे प्रतिनिधित्व → **कलम 32 & 226**. • **स्वरूप (Nature):** प्रक्रियात्मक लवचिकता (Procedural flexibility), अगदी पत्रांनाही याचिका मानले जाते → न्यायापर्यंत पोहोच (Access to justice).

जनहित याचिकेचे महत्त्व (Significance of PIL)	जनहित याचिकेवरील टीका (Criticism of PIL)
• **न्यायाची उपलब्धता (Access to justice):** गरीब, कैदी, वेठबिगार मजुरांना कायदेशीर उपाय मिळतात → सामाजिक न्याय. • **न्यायालयीन सक्रियतेचे साधन (Judicial activism tool):** प्रशासकीय अपयशाच्या वेळी न्यायालय हस्तक्षेप करते → हक्कांचा विस्तार → मनेका गांधी खटला (**1978**). • **मूलभूत हक्कांचे संरक्षण (Protection of Fundamental Rights):** औपचारिकतेच्या पलीकडे जाऊन प्रभावी अंमलबजावणी → घटनात्मक नैतिकता → **कलम 21** चा विस्तार. • **कार्यकारी उत्तरदायित्व (Executive accountability):** प्रशासकीय उदासिनता आणि भ्रष्टाचार उघड करणे → प्रतिसादात्मक प्रशासन → विनीत नारायण खटला (**1997**). • **पर्यावरण संरक्षण (Environmental protection):** शाश्वत विकासाचे विधिशास्त्र (Jurisprudence) → सार्वजनिक हित → एम.सी. मेहता खटले (ओलियम गॅस गळती, **1986**).	• **न्यायालयीन अतिक्रम (Judicial overreach):** न्यायालये धोरण आणि कार्यकारी क्षेत्रात प्रवेश करतात → सत्ता विभाजनाची (Separation of powers) चिंता → **2000** नंतरची टीका. • **निरर्थक याचिका (Frivolous PILs):** प्रसिद्धीसाठी किंवा राजकीय हेतूने दाखल केलेल्या केसेस → न्यायालयांवरील खटल्यांचा बोजा (Docket burden) → सुभाष कुमार खटला (**1991**) मधील ताकीद. • **पात्रता शिस्तीचा ऱ्हास (Dilution of locus discipline):** उदार पात्रतेचा (Liberal standing) गैरवापर → विश्वासार्हतेची झीज → न्यायालयीन निरीक्षणे. • **अंमलबजावणीतील तफावत (Implementation gap):** न्यायालयीन आदेशांचा पाठपुरावा होत नाही → कमकुवत परिणाम → सातत्यपूर्ण महादेश (Continuing mandamus) प्रकरणे. • **असमान प्रवेश कायम (Unequal access persists):** उपेक्षित घटक अजूनही न्यायालयीन विवेकावर अवलंबून → विसंगत दिलासा → PIL प्रकरणांमधील कल.

न्यायालयीन पुनर्विलोकन (Judicial Review)

न्यायालयीन पुनर्विलोकनाची संकल्पना (Concept of Judicial Review)	न्यायालयीन पुनर्विलोकनाची व्याप्ती (Scope of Judicial Review)
• **न्यायालयीन पुनर्विलोकन:** कायदे आणि कार्यकारी कृतींची घटनात्मकता (Constitutionality) तपासण्याचा न्यायालयांचा अधिकार → संविधानाचे पालन करणे → **कलम 13**. • **स्रोत (Source):** संविधानात अंतर्भूत, परंतु स्पष्टपणे उल्लेख नाही → संविधानाच्या श्रेष्ठत्वावरून (Supremacy of Constitution) प्राप्त होतो → केशवानंद भारती खटला (**1973**). • **उद्दिष्ट (Objective):** कायदेमंडळ आणि कार्यकारी मंडळाच्या अतिरेकी कृतींना (Excesses) रोखणे → मूलभूत हक्कांचे रक्षण → **कलम 32, 226**.	• **कायद्यांचे पुनर्विलोकन (Review of legislation):** मूलभूत हक्क किंवा मूलभूत संरचनेचे उल्लंघन करणारे कायदे रद्द केले जातात → घटनात्मक श्रेष्ठत्व → **कलम 13** + मिनर्व्हा मिल्स खटला (**1980**). • **कार्यकारी कृतीचे पुनर्विलोकन (Review of executive action):** मनमानीपणा, द्वेषबुद्धी (Mala fide) आणि अवाजवीपणा तपासला जातो → कायद्याचे राज्य → मनेका गांधी खटला (**1978**). • **घटनादुरुस्तीचे पुनर्विलोकन (Review of constitutional amendments):** मूलभूत संरचनेच्या मर्यादेनुसार तपासणी → नियंत्रित घटनादुरुस्ती अधिकार → केशवानंद भारती (**1973**).

	• **संघराज्यीय वाद (Federal disputes):** केंद्र-राज्य कृतींचे पुनर्विलोकन → संघराज्यीय समतोल → **कलम 131** अंतर्गत खटले.
महत्त्व (Importance / Significance) • **संविधानाचे रक्षक (Guardian of Constitution):** घटनात्मक श्रेष्ठत्व सुनिश्चित करते → लोकशाही स्थिरता → **कलम 141**. • **मूलभूत हक्कांचे रक्षण (Protection of Fundamental Rights):** न्यायालये स्वातंत्र्याची हमी देतात → हक्कांची अंमलबजावणी → **कलम 32** (डॉ. आंबेडकर: संविधानाचा आत्मा आणि हृदय). • **नियंत्रण आणि संतुलन (Checks and balances):** सत्तेचा गैरवापर रोखणे → सत्ता विभाजन (Separation of powers) → मूलभूत संरचना तत्त्व. • **कायद्याचे राज्य (Rule of law):** राज्याच्या मनमानी कृती अमान्य करणे → कायदेशीर निश्चितता → **कलम 14** चे विधिशास्त्र.	**मर्यादा / टीका (Limitations / Criticism)** • **न्यायालयीन अतिक्रमणाचा धोका (Judicial overreach risk):** न्यायालये धोरण क्षेत्रात (Policy domain) प्रवेश करतात → सत्ता विभाजनाची चिंता → न्यायालयीन सक्रियतेवर चर्चा. • **लोकशाही तूट (Democratic deficit argument):** लोकांमधून निवडून न आलेले न्यायाधीश निवडून आलेल्या कायदेमंडळाला अमान्य ठरवतात → उत्तरदायित्वाचा मुद्दा → **1970** नंतरची टीका. • **विलंब आणि प्रलंबित खटले (Delay & backlog):** व्यापक पुनर्विलोकनामुळे खटले प्रलंबित राहतात → न्यायाच्या उपलब्धतेवर परिणाम → न्यायालयीन प्रलंबित डेटा. • **स्वयं-संयम आवश्यक (Self-restraint needed):** राजकीय प्रश्न टाळणे → संस्थात्मक समतोल → न्यायालयीन संयमाचे तत्त्व (Doctrine of judicial restraint).

न्यायालयीन सक्रियता (Judicial Activism)

न्यायालयीन सक्रियतेची संकल्पना (Concept of Judicial Activism)

- **न्यायालयीन सक्रियता:** धोरण आणि प्रशासनात न्यायव्यवस्थेची सक्रिय भूमिका → पारंपरिक न्यायदानाच्या पलीकडे → **1970** च्या दशकानंतर भारतात ही संकल्पना लोकप्रिय झाली.
- **आधार (Basis):** संविधानाचा व्यापक अर्थ लावणे (Expansive interpretation) → न्यायाभिमुख दृष्टिकोन → **कलम 32, 226**.
- **कारण/ट्रिगर (Trigger):** कार्यकारी किंवा कायदेमंडळाचे अपयश किंवा निष्क्रियता → न्यायालयीन हस्तक्षेप → आणीबाणीनंतरचा काळ (**1977**).

महत्त्व / योगदान (Significance / Contribution)	टीका / मर्यादा (Criticism / Limitations)
• **कलम 21 चा विस्तार (Expansion of Article 21):** जगण्याच्या हक्कामध्ये प्रतिष्ठा, उपजीविका, पर्यावरण यांचा समावेश → हक्कांचे संवर्धन → मनेका गांधी खटला (**1978**). • **PIL बळकट करणे (Strengthening PIL):** उपेक्षितांसाठी पात्रता निकष (Locus standi) शिथिल → न्यायाची उपलब्धता → एस.पी. गुप्ता खटला (**1981**). • **कार्यकारी उत्तरदायित्व (Executive accountability):** तपासावर आणि सुधारणांवर न्यायालयाची देखरेख → स्वच्छ प्रशासन → विनीत नारायण खटला (**1997**). • **पर्यावरण संरक्षण (Environmental protection):** शाश्वत विकासाची न्यायालयीन अंमलबजावणी → सार्वजनिक हिताचे रक्षण → एम.सी. मेहता खटले (**1986** पासून). • **सामाजिक न्याय प्रदान करणे (Social justice delivery):** कैदी, वेठबिगार मजूर, महिलांसाठी हस्तक्षेप → सर्वसमावेशक न्याय → हुसेनारा खातून खटला (**1979**).	• **न्यायालयीन अतिक्रम (Judicial overreach):** न्यायालये धोरण क्षेत्रात घुसखोरी करतात → सत्ता विभाजनाची (Separation of powers) चिंता → **2000** नंतरची टीका. • **लोकशाही वैधतेचा मुद्दा (Democratic legitimacy issue):** लोकांमधून निवडून न आलेले न्यायाधीश धोरण ठरवतात → उत्तरदायित्वाची तूट → संसदीय सार्वभौमत्व चर्चा. • **अंमलबजावणीतील त्रुटी (Implementation gaps):** न्यायालयीन आदेशांचा प्रशासकीय पाठपुरावा होत नाही → कमकुवत परिणाम → 'कंटिन्युइंग मँडॅमस' (Continuing mandamus) प्रकरणे. • **तदर्थ निर्णयप्रक्रिया (Ad-hoc decision-making):** समान मानकांचा अभाव → अनिश्चितता → न्यायालयीन विवेकावर टीका. • **संस्थात्मक ताण (Institutional strain):** सक्रियतेमुळे प्रलंबित खटले आणि कामाचा बोजा वाढतो → कार्यक्षमतेचे आव्हान → न्यायालयीन बॅकलॉग डेटा.

न्यायालयीन अतिक्रम (Judicial Overreach)

- **न्यायालयीन अतिक्रम:** न्यायव्यवस्था कायदेमंडळ किंवा कार्यकारी मंडळाच्या धोरण क्षेत्रात घुसखोरी (Encroaches) करते → सत्ता विभाजनाचे (Separation of powers) उल्लंघन → **2000** नंतरच्या सक्रियतेवर टीका.
- **न्यायालयांद्वारे धोरण निर्मिती (Policy-making by courts):** प्रशासन आणि कारभाराबाबत निर्देश देणे → लोकशाही वैधतेवर (Democratic legitimacy) प्रश्नचिन्ह → **2G** खटल्याची देखरेख (**2012**).
- **कार्यकारी मंडळाची जागा घेणे (Executive substitution):** न्यायालये मार्गदर्शक तत्त्वे तयार करतात → समांतर शासन (Parallel governance) → विशाखा मार्गदर्शक तत्त्वे (**1997**).
- **उत्तरदायित्वाचा अभाव (Lack of accountability):** लोकांमधून निवडून न आलेले न्यायाधीश बंधनकारक निर्णय घेतात → कोणतीही राजकीय जबाबदारी नाही → मूलभूत संरचना चर्चा.
- **सर्वोच्च न्यायालयाची सावधगिरी (SC caution):** संस्थात्मक समतोल राखण्यासाठी स्वयं-संयम (Self-restraint) आवश्यक → तत्त्वाचा पुनरुच्चार → डिव्हिजनल मॅनेजर, अरवली गोल्फ क्लब खटला (**2008**)

न्यायालयीन उत्तरदायित्व विरुद्ध न्यायालयीन स्वातंत्र्य

पैलू	न्यायालयीन स्वातंत्र्य (Judicial Independence)	न्यायालयीन उत्तरदायित्व (Judicial Accountability)

अर्थ	बाह्य दबावापासून मुक्ती (Freedom from external pressure)	वर्तन आणि निर्णयांची जबाबदारी (Responsibility for conduct & decisions)
उद्देश	निष्पक्ष न्याय सुनिश्चित करणे (Ensure impartial justice)	न्यायालयीन अधिकारांचा गैरवापर रोखणे (Prevent misuse of judicial power)
घटनात्मक आधार	कार्यकाळाची सुरक्षा (Security of tenure) → **कलम 124, 217**	महाभियोग/पदच्युती प्रक्रिया (Impeachment process) → **कलम 124(4), 217(1)(b)**
संरक्षण यंत्रणा	निश्चित वेतन, केवळ संसदेद्वारे पदच्युती (Removal only by Parliament)	खासदारांद्वारे चौकशी आणि प्रस्ताव (Inquiry & motion by MPs)
मुख्य तत्त्व	स्वातंत्र्य हा 'मूलभूत संरचनेचा' भाग → केशवानंद भारती खटला	घटनात्मक प्रक्रियेद्वारे उत्तरदायित्व
न्यायालयीन नियंत्रण	'इन-हाउस प्रक्रिया' (In-house procedure) → न्यायाधीशांवर शिस्त	मर्यादित पारदर्शकतेवर टीका (Limited transparency criticism)
नेमणूक वाद (Appointment debate)	कोलेजियम पद्धत (Collegium system) → स्वायत्तता	**NJAC** रद्द केला → **NJAC** खटला (**2015**)
अतिरेक झाल्यास धोका (Risk if excessive)	न्यायालयीन अतिक्रम (Judicial overreach)	कार्यकारी हस्तक्षेप (Executive interference)
आदर्श समतोल (Ideal balance)	संयमासह स्वातंत्र्य (Independence with restraint)	दबावाशिवाय उत्तरदायित्व (Accountability without pressure)

मुख्य तणाव (Core Tension)

- **उत्तरदायित्वाशिवाय स्वातंत्र्य (Independence without accountability):** अपारदर्शकता (Opacity) → जनविश्वासाची झीज (Public trust erosion).
- **स्वातंत्र्याशिवाय उत्तरदायित्व (Accountability without independence):** कार्यकारी मंडळाचे वर्चस्व (Executive dominance) → कायद्याचे राज्य कमकुवत (Rule of law weakened).

समतोल साधण्याचा मार्ग (Way to Balance)

- **पारदर्शक नेमणुका (Transparent appointments):** कोलेजियम कार्यपद्धतीत सुधारणा (Improve collegium functioning).
- **अंतर्गत यंत्रणा बळकट करणे (Strengthen in-house mechanisms):** विश्वासार्ह शिस्तपालन प्रक्रिया (Credible disciplinary process).
- **न्यायालयीन संयम (Judicial restraint):** सत्ता विभाजनाचा आदर (Respect separation of powers).
- **जनविश्वासावर लक्ष (Public confidence focus):** सकारण निर्णय (Reasoned judgments) आणि खुलेपणा.

पर्यायी वाद निवारण यंत्रणा (Alternative Dispute Redressal Mechanism)

ADR यंत्रणा (ADR Mechanism)	कायदेशीर आधार (Legal Mechanism)	मुख्य वैशिष्ट्ये (Key Features)	फायदे (Advantages)	आव्हाने (Challenges)	पुढील वाटचाल (Way Forward)
ग्राम न्यायालय (Gram Nyayalaya)	**ग्राम न्यायालय कायदा, 2008**	गाव पातळीवरील न्यायालये → संक्षिप्त प्रक्रिया (Summary procedure) → फिरती न्यायालये	वेगवान, कमी खर्चिक स्थानिक न्याय	खराब अंमलबजावणी, कर्मचाऱ्यांचा तुटवडा	पायाभूत सुविधा → जनजागृती आणि निधी.
लोक अदालत (Lok Adalat)	**विधी सेवा प्राधिकरण कायदा, 1987**	तडजोडीवर आधारित निपटारा (Compromise-based) → अंतिम आणि बंधनकारक निवाडा	कोणतेही न्यायालयीन शुल्क नाही → जलद निपटारा	केवळ सहमतीने होणारी प्रकरणे	खटलापूर्व लोक अदालतींचा (Pre-litigation) विस्तार.
नालसा (NALSA)	**विधी सेवा प्राधिकरण कायदा, 1987**	मोफत विधी साहाय्य → ADR प्रोत्साहन → कायदेशीर साक्षरता	उपेक्षितांसाठी सर्वसमावेशक न्याय	जनजागृती आणि पोहोचमधील तूट	डिजिटल विधी साहाय्य → तळागाळापर्यंत पोहोच (Grassroots outreach).
कौटुंबिक न्यायालये (Family Courts)	**कौटुंबिक न्यायालय कायदा, 1984**	सामंजस्यावर भर (Conciliation-oriented) → अनौपचारिक आणि 'इन-कॅमेरा' (बंद दारात)	जलद, संवेदनशील वाद निवारण	प्रलंबित प्रकरणे, समुपदेशकांचा (Counsellor) अभाव	समुपदेशन आणि मध्यस्थी बळकट करणे.
लवाद / न्यायाधिकरण (Tribunals)	**कलम 323A आणि 323B**	विशेष न्यायनिवाडा → सेवा, कर, पर्यावरण	तज्ज्ञतेवर आधारित, जलद निर्णय	स्वातंत्र्याची चिंता, न्यायालयांशी आच्छादन (Overlap)	समान फ्रेमवर्क → न्यायिक देखरेख.

भारतीय न्यायव्यवस्थेपुढील समस्या (Issues of Indian Judiciary)

- **प्रलंबित खटले (Pendency of cases):** न्यायालयांवर कामाचा अतिताण आणि त्यामुळे न्यायाला होणारा विलंब → न्यायास विलंब म्हणजे न्याय नाकारणे (Justice delayed is justice denied) → **5** कोटींहून अधिक खटले प्रलंबित.
- **न्यायालयीन रिक्त जागा (Judicial vacancies):** सर्व स्तरांवर न्यायाधीशांचा तुटवडा → कामाचा असमतोल → **कलम 124, 217** + विधी आयोगाचा **245** वा अहवाल.
- **न्यायापर्यंत पोहोचण्यातील तफावत (Access to justice gap):** उच्च खर्च, अंतर, भाषेचा अडथळा → गरिबांना वंचित ठेवणे → **कलम 39A**.
- **नेमणुकीत विलंब (Delay in appointments):** कार्यकारी मंडळ आणि न्यायव्यवस्था यांच्यात संघर्ष (Tussle) → संस्थात्मक घर्षण → **2015** नंतरचे कोलेजियम वि. सरकार वाद.
- **कोलेजियम पद्धतीतील अपारदर्शकता (Opacity in Collegium system):** निवडीमध्ये पारदर्शकतेचा अभाव → विश्वासार्हतेची चिंता → **NJAC** निकाल (**2015**).
- **न्यायालयीन अतिक्रम (Judicial overreach):** न्यायालये धोरण/कार्यकारी क्षेत्रात प्रवेश करतात → सत्ता विभाजनाचा मुद्दा → अरवली गोल्फ क्लब खटला (**2008**).
- **पायाभूत सुविधांचा अभाव (Infrastructure deficits):** अपुरे कोर्टरूम, कर्मचारी, तंत्रज्ञानाचा अभाव → कार्यक्षमता कमी होणे → ई-कोर्ट्स मिशन मोड प्रोजेक्ट (**e-Courts MMP**).
- **निकालांचा दर्जा (Quality of judgments):** विसंगत निर्णय आणि वारंवार पुनर्विलोकन → कायदेशीर अनिश्चितता → सर्वोच्च न्यायालयाचे परस्परविरोधी निर्णय.
- **अवमान अधिकाराचा गैरवापर (Contempt power misuse concerns):** मुक्त टीकेवर मर्यादा → लोकशाही तणाव → **कलम 129** + प्रशांत भूषण खटला (**2020**).

महत्त्वाच्या सुधारणा आणि पुढील वाटचाल (Major reforms taken and way ahead)

झालेल्या महत्त्वाच्या सुधारणा (Major Reforms Taken)	पुढील वाटचाल / आवश्यक सुधारणा (Way Ahead / Reforms Needed)
• **ई-कोर्ट्स प्रकल्प (e-Courts Project):** न्यायालयांचे डिजिटायझेशन, ई-फायलिंग, आभासी सुनावणी (Virtual hearings) → वेग आणि प्रवेश सुधारला → ई-कोर्ट्स मिशन मोड प्रोजेक्ट (टप्पा **I–III**). • **जलदगती न्यायालये (Fast Track Courts):** गंभीर खटल्यांचा कालबद्ध निपटारा → प्रलंबित खटले कमी करणे → **11** वा वित्त आयोग + **FTCs** (**2000**). • **राष्ट्रीय न्यायिक नियुक्ती आयोगाचा प्रयत्न (NJAC attempt):** नेमणुकीत पारदर्शकतेचा प्रयत्न → नंतर रद्द करण्यात आला → **99** वी घटनादुरुस्ती + **NJAC** खटला (**2015**). • **कामकाजाचे थेट प्रक्षेपण (Live-streaming of court proceedings):** पारदर्शकता आणि सार्वजनिक प्रवेश → खुला न्याय (Open justice) → स्वप्नील त्रिपाठी खटला (**2018**).	• **न्यायालयीन रिक्त जागा भरणे (Fill judicial vacancies):** कालबद्ध नेमणुका → प्रलंबित खटले कमी करणे → **कलम 124, 217** + विधी आयोगाचा **245** वा अहवाल. • **कोलेजियम पद्धतीत सुधारणा (Reform Collegium system):** पारदर्शकता, निकष आणि कारणे प्रसिद्ध करणे → विश्वास निर्माण करणे → **NJAC** निकालातील सूचना (**2015**). • **पायाभूत सुविधा बळकट करणे (Strengthen judicial infrastructure):** कोर्टरूम, कर्मचारी, तंत्रज्ञान → कार्यक्षमता → न्यायव्यवस्थेसाठी केंद्र पुरस्कृत योजना (**CSSJ**). • **केस मॅनेजमेंट सुधारणा (Case management reforms):** कडक वेळापत्रक, न्यायाधीशांच्या नेतृत्वाखालील शेड्युलिंग → जलद निपटारा → दिवाणी प्रक्रिया संहितेतील सुधारणा (**2018**).

• **पर्यायी वाद निवारणावर भर (ADR push):** मध्यस्थी, लवाद, लोक अदालती → न्यायालयावरील ताण कमी करणे → **कलम 39A** + लोक अदालत कायदा, **1987**. • **विशेष न्यायाधीकरणे (Specialised tribunals):** विषय-विशेषतज्ञता → जलद न्यायनिवाडा → कंपनी कायदा, **2013** अंतर्गत **NCLT**.	• **ADR आणि मध्यस्थीचा विस्तार (Expand ADR & mediation):** अनिवार्य खटलापूर्व मध्यस्थी (Mandatory pre-litigation mediation) → गर्दी कमी करणे → मध्यस्थी कायदा, **2023**. • **न्यायालयीन उत्तरदायित्व यंत्रणा (Judicial accountability mechanisms):** अंतर्गत चौकशी आणि नैतिक निकष बळकट करणे → विश्वासार्हता → **SC** इन-हाउस प्रक्रिया (**1999**).

****

16. सत्ता विभाजनाची संकल्पना आणि कार्यात्मक आच्छादन (Concept of separation of power and functional overlap)

सत्ता विभाजनाची संकल्पना

सत्ता विभाजनाचे तत्त्व (Doctrine of Separation of Powers)	**भारतीय संविधानातील उदाहरणे आणि तरतुदी (Examples and Provisions in Indian Constitution)**
• **तत्त्वाचा अर्थ (Doctrine meaning):** कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ आणि न्यायव्यवस्था यांच्यात राज्याच्या सत्तेचे विभाजन → सत्तेचे केंद्रीकरण रोखणे → मॉन्टेस्क्यू, 'स्पिरिट ऑफ लॉज' (**1748**). • **मुख्य उद्देश (Core objective):** सत्ता विभाजनाद्वारे हुकूमशाही (Tyranny) टाळणे → स्वातंत्र्य आणि घटनात्मक शासन सुनिश्चित करणे → उदारमतवादी लोकशाही सिद्धांत.	• **कायदेविषयक क्षेत्र (Legislative domain):** संसद कायदे करते → अनन्य अधिकारक्षमता (Exclusive competence) → **कलम 107–111**. • **कार्यकारी क्षेत्र (Executive domain):** राष्ट्रपती आणि मंत्रीमंडळ कायद्यांची अंमलबजावणी करतात → प्रशासनाची जबाबदारी → **कलम 74–75**. • **न्यायिक क्षेत्र (Judicial domain):** न्यायालये कायद्याचा अर्थ लावतात → संविधानाचे रक्षक → **कलम 124–147**. • **कार्यात्मक विभाजन (Functional separation):** कोणताही विभाग एकमेकांच्या मुख्य कार्यांमध्ये घुसखोरी (Encroach) करू शकत नाही → राम जावाया कपूर खटला (**1955**).

नियंत्रण आणि संतुलन / कार्यात्मक आच्छादन (Checks and Balances / Functional Overlap)

कार्यकारी मंडळाचा कायदेमंडळात सहभाग (Executive in Legislature)	**कायदेमंडळाचा कार्यकारी मंडळावर प्रभाव (Legislature in Executive)**
• **खासदार म्हणून मंत्री (Ministers as MPs):** मंत्री हे खासदार असतात → कार्यकारी मंडळ	

कायदेमंडळातून निवडले जाते → अधिकारांचे एकत्रीकरण (Fusion of powers) → **कलम 75(5)**. • **वटहुकूम अधिकार (Ordinance-making power):** सुटीच्या काळात (Recess) कार्यकारी मंडळ कायदा करते → तात्पुरता कायदा → **कलम 123**. • **विधेयकांना संमती (Assent to bills):** राष्ट्रपती कायदेमंडळ प्रक्रियेचा भाग असतात → कार्यकारी अंकुश (Check) → **कलम 111**.	• **कार्यकारी मंडळावर नियंत्रण (Control over executive):** प्रश्न, प्रस्ताव, अविश्वास ठराव → उत्तरदायित्व → **कलम 75(3)**. • **अर्थसंकल्पीय नियंत्रण (Budgetary control):** खर्च आणि कर आकारणीला मंजुरी → वित्तीय शिस्त → **कलम 112–117**. • **महाभियोग/पदच्युती अधिकार (Impeachment/removal powers):** घटनात्मक अधिकाऱ्यांवर नियंत्रण → **कलम 61, 124(4)**.
न्यायव्यवस्थेचा कायदेमंडळात हस्तक्षेप (Judiciary in Legislature) • **कायद्यांचे न्यायालयीन पुनर्विलोकन (Judicial review of laws):** न्यायालये असंवैधानिक कायदे रद्द करतात → घटनात्मक श्रेष्ठत्व → **कलम 13** + केशवानंद भारती (**1973**). • **कायद्यांचा अर्थ लावणे (Interpretation of statutes):** न्यायव्यवस्था कायदेमंडळाच्या हेतूची व्याप्ती ठरवते → बंधनकारक अर्थ → अर्थनिर्वचनाचे तत्त्व (Doctrine of interpretation).	**कायदेमंडळाचा न्यायव्यवस्थेत हस्तक्षेप (Legislature in Judiciary)** • **न्यायाधीशांवर महाभियोग (Judge impeachment):** गैरवर्तणूक/अकार्यक्षमतेमुळे (Misbehaviour/incapacity) पदच्युती → लोकशाही नियंत्रण → **कलम 124(4)**. • **संसद अधिकारक्षेत्र ठरवते (Parliament defines jurisdiction):** सर्वोच्च/उच्च न्यायालयाचे अधिकार वाढवणे → कायदेविषयक भूमिका → **कलम 138**.
कार्यकारी मंडळाचा न्यायव्यवस्थेत सहभाग (Executive in Judiciary) • **न्यायिक नेमणुका (Judicial appointments):** न्यायाधीशांच्या नेमणुकीत कार्यकारी मंडळाचा सहभाग → सल्लागार आच्छादन (Consultative overlap) → **कलम 124** + कोलेजियम पद्धत. • **दया याचिकांचे अधिकार (Clemency powers):** कार्यकारी मंडळ शिक्षा माफ करू शकते → मानवीय न्याय → **कलम 72**.	**न्यायव्यवस्थेचा कार्यकारी मंडळावर प्रभाव (Judiciary in Executive)** • **कार्यकारी कृतीचे न्यायालयीन पुनर्विलोकन (Judicial review of executive action):** मनमानीपणा तपासणे → कायद्याचे राज्य → मनेका गांधी खटला (**1978**). • **सल्लागार अधिकारक्षेत्र (Advisory jurisdiction):** सर्वोच्च न्यायालय राष्ट्रपतींना सल्ला देते → घटनात्मक मार्गदर्शन → **कलम 143**.

सत्ता विभाजनाचे फायदे (Benefits of Separation of Powers)

- **निरंकुशता रोखते (Prevents absolutism):** कोणताही एक विभाग वर्चस्व गाजवत नाही → मनमानीपणाला आळा (Checks arbitrariness) → मॉन्टेस्क्यूचे तत्त्व.
- **उत्तरदायित्व सुनिश्चित करते (Ensures accountability):** प्रत्येक विभाग आपल्या मर्यादेत राहून उत्तरदायी असतो → जबाबदार शासन → लोकशाही सिद्धांत.
- **व्यक्ती स्वातंत्र्याचे रक्षण (Protects individual liberty):** सत्तेचा गैरवापर रोखला जातो → कायद्याचे राज्य बळकट होते → **कलम 21** चा संदर्भ.

- **प्रशासकीय कार्यक्षमता (Administrative efficiency):** कार्यात्मक विशेषीकरणामुळे (Functional specialisation) शासनाचा दर्जा सुधारतो → आधुनिक राज्याची पद्धत.

सत्ता विभाजन तत्त्वावर टीका (Criticism of Doctrine of Separation of Powers)

- **कठोर विभाजन अव्यवहार्य (Rigid separation impractical):** आधुनिक शासनासाठी विभागांमध्ये समन्वयाची गरज असते → कठोर विभाजनामुळे कोंडी (Deadlock) होते → भारतीय संसदीय पद्धतीचा अनुभव.
- **कार्यात्मक आच्छादन अपरिहार्य (Functional overlap unavoidable):** कल्याणकारी राज्यात कार्यकारी नियम-निर्मिती आणि न्यायालयीन देखरेखीची गरज असते → सीमा अस्पष्ट होतात → **कलम 123, 13**.
- **कार्यकारी वर्चस्वाचा धोका (Executive dominance risk):** कार्यकारी आणि कायदेमंडळाच्या एकत्रीकरणामुळे (Fusion) नियंत्रणे कमकुवत होतात → पंतप्रधान/कॅबिनेटचे वर्चस्व → **कलम 75** + पक्षांतर बंदी कायदा (**1985**).
- **न्यायालयीन अतिक्रमणाची चिंता (Judicial overreach concern):** न्यायालये धोरण क्षेत्रात प्रवेश करतात → विभाजन तत्त्व सौम्य होते → मनेका गांधी (**1978**) नंतर न्यायालयीन सक्रियतेवर चर्चा.
- **उत्तरदायित्वाचा ऱ्हास (Accountability dilution):** सामायिक कार्यांमुळे जबाबदारी अस्पष्ट होते → एकमेकांवर दोषारोप (Blame-shifting) → आघाडी सरकारचा अनुभव.
- **संविधानात स्पष्ट उल्लेख नाही (Not textually explicit):** संविधानात कठोर विभाजनाची तरतूद नाही → तत्त्व अनुमानावर आधारित (Inferred) आहे, अनिवार्य नाही → राम जावाया कपूर खटला (**1955**).

****

17. स्थानिक स्वराज्य संस्था (LOCAL SELF-GOVERNMENT)

पंचायत राज संस्था (Panchayati Raj Institutions)

- **पंचायत राज:** ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थांची प्रणाली → तळागाळातील लोकशाही (Grassroots democracy).

पंचायत राज संस्थांची मुख्य वैशिष्ट्ये (Main Features)

- **घटनात्मक दर्जा (Constitutional status):** ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्था अनिवार्य → लोकशाही विकेंद्रीकरण → **73 वी घटनादुरुस्ती कायदा, 1992**.
- **त्रिस्तरीय रचना (Three-tier structure):** गाव, मध्यवर्ती (Intermediate) आणि जिल्हा स्तर → विकेंद्रित प्रशासन → **कलम 243B**.
- **ग्रामसभेचे प्राधान्य (Gram Sabha primacy):** पंचायत राज व्यवस्थेचा पाया → प्रत्यक्ष लोकशाही → **कलम 243A**.
- **निश्चित कार्यकाळ (Fixed tenure): 5** वर्षांचा कार्यकाळ आणि वेळेवर निवडणुका → स्थिरता → **कलम 243E**.
- **स्वतंत्र निवडणुका (Independent elections):** राज्य निवडणूक आयोग निवडणुका घेतो → स्वायत्तता → **कलम 243K**.
- **आरक्षण पद्धत (Reservation system): SC/ST** आरक्षण + **≥33%** महिला → सर्वसमावेशक शासन → **कलम 243D**.
- **कार्यांचे हस्तांतरण (Devolution of functions):** स्थानिक नियोजन आणि विकासाचे विषय → स्थानिक स्वायत्ततेचे तत्त्व (Subsidiarity principle) → **11 वे परिशिष्ट (29 विषय)**.
- **वित्तीय विकेंद्रीकरण (Financial decentralisation):** दर **5** वर्षांनी राज्य वित्त आयोग → वित्तीय स्वायत्तता → **कलम 243I**.

73 व्या घटनादुरुस्तीचे महत्त्व (Significance of 73rd Constitutional Amendment)

- **घटनात्मकता (Constitutionalisation):** ग्रामीण स्थानिक संस्थांना घटनात्मक दर्जा → कायमस्वरूपी आणि एकसारखेपणा → **भाग IX (कलम 243–243O)**.

- **तळागाळातील लोकशाही (Grassroots democracy):** सत्ता लोकांच्या जवळ गेली → सहभागी शासन → **कलम 243A** (ग्रामसभा).
- **लोकशाही विकेंद्रीकरण (Democratic decentralisation):** अधिकारांचे संस्थात्मक हस्तांतरण → सबसिडिअरिटी बळकट → **कलम 243G + 11 वे परिशिष्ट**.
- **सामाजिक न्याय आणि समावेशकता (Social justice & inclusion): SC/ST** आणि महिलांना (≥**33%**) आरक्षण → प्रातिनिधिक शासन → **कलम 243D**.
- **नियमित आणि स्वतंत्र निवडणुका (Regular & independent elections):** निश्चित कार्यकाळ + **SEC** ची देखरेख → सातत्य आणि स्वायत्तता → **कलम 243E, 243K**.
- **वित्तीय विकेंद्रीकरण (Fiscal decentralisation):** नियतकालिक राज्य वित्त आयोग → अंदाजित हस्तांतरण (Predictable devolution) → **कलम 243I**.
- **स्थानिक नियोजन फ्रेमवर्क (Local planning framework):** जिल्हास्तरीय एकात्मिक नियोजन → बॉटम-अप विकास (Bottom-up development) → **कलम 243ZD** (DPC).
- **स्थानिक स्तरावर उत्तरदायित्व (Accountability at local level):** निवडून आलेल्या संस्था ग्रामसभेला उत्तरदायी असतात → पारदर्शकता.

PRI मध्ये महिलांची भूमिका (Role of women in PRI)

सकारात्मक भूमिका / योगदान (Positive Role / Contributions)	• **PRI मध्ये महिलांना भेडसावणारी आव्हाने (Challenges Faced by Women in PRI)**
• **राजकीय सहभागात वाढ (Enhanced political participation):** अनिवार्य आरक्षणामुळे महिलांचा प्रवेश शक्य झाला → मोठ्या प्रमाणावर समावेश (Mass inclusion) → **कलम 243D + 73 वी घटनादुरुस्ती (1992)**. • **तळागाळातील नेतृत्व विकास (Grassroots leadership development):** महिला स्थानिक निर्णयकर्त्या म्हणून पुढे आल्या → लोकशाहीचे सखोलीकरण → महिला सरपंचांचा अनुभव (बिहार, एमपी). • **सामाजिक क्षेत्रांवर लक्ष (Focus on social sectors):** आरोग्य, पोषण, स्वच्छता यांना प्राधान्य → कल्याणकारी शासन → स्वच्छ भारत अभियान. • **सुधारलेली पारदर्शकता (Improved transparency):** भ्रष्टाचार आणि 'क्लायंटलिझम' (Clientelism) कमी → नैतिक शासन → पंचायत राज मंत्रालयाचा अभ्यास. • **आदर्श प्रभाव (Role-model effect):** राजकारणापलीकडे जाऊन महिलांच्या सहभागाला प्रेरणा → सामाजिक सक्षमीकरण → **UN Women** चे मूल्यांकन.	• **प्रॉक्सी (नावापुरते) प्रतिनिधित्व (Proxy representation):** पुरुष नातेवाईक खरी सत्ता गाजवतात → प्रतीकात्मक नेतृत्व → 'सरपंच पती' (Sarpanch Pati) प्रथा. • **पितृसत्ताक बंधने (Patriarchal constraints):** सामाजिक निकषांमुळे आवाज आणि हालचालींवर मर्यादा → सहभागातील तूट → ग्रामीण लिंगभाव अभ्यास. • **क्षमता आणि जागरूकतेचा अभाव (Capacity & awareness gaps):** प्रशासन आणि वित्ताच्या प्रशिक्षणाचा अभाव → परिणामकारकता मर्यादित → **CAG** अहवाल. • **संसाधनांची कमतरता (Resource constraints):** मर्यादित निधी आणि कर्मचारी → कमकुवत अंमलबजावणी → राज्य वित्त आयोगाच्या त्रुटी. • **हिंसा आणि धमकावणे (Violence & intimidation):** छळवणुकीमुळे स्वतंत्र कामकाजात अडथळा → सुरक्षेची चिंता → राष्ट्रीय महिला आयोगाकडे (**NCW**) नोंदवलेली प्रकरणे.

पंचायत राज संस्थांमधील समस्या आणि आव्हाने (Overall Issues, challenges in PRI)

- **अपूर्ण हस्तांतरण (Incomplete devolution):** राज्यांकडून अधिकारांचे पूर्ण हस्तांतरण नाही → कमकुवत स्थानिक प्रशासन.
- **आर्थिक दुर्बलता (Fiscal weakness):** अपुरा स्वतःचा महसूल + अनियमित अनुदाने → राज्यांवर अवलंबित्व.
- **राज्यांचे प्रशासकीय नियंत्रण (Administrative control by states):** राज्य नोकरशाहीचे वर्चस्व → स्वायत्तता कमी होते → राज्यांचे पंचायत कायदे.
- **क्षमतेचा अभाव (Capacity deficit):** प्रशिक्षण आणि तांत्रिक तज्ञतेचा अभाव → खराब नियोजन आणि अंमलबजावणी → **CAG** चे ऑडिट.
- **प्रॉक्सी नेतृत्व (Proxy leadership):** निवडून आलेले प्रतिनिधी स्थानिक उच्चभ्रू किंवा नातेवाईकांद्वारे नियंत्रित → लोकशाहीचा विपर्यास → **'सरपंच पती'** (Sarpanch Pati) पद्धत.
- **अनियमित निवडणुका/विलंब (Irregular elections/delays):** राज्यांकडून संस्था बरखास्त करणे किंवा निवडणुका पुढे ढकलणे → घटनात्मक उल्लंघन → **कलम 243E**.
- **कमकुवत ग्रामसभा (Weak Gram Sabha functioning):** कमी सहभाग, केवळ नावापुरत्या बैठका → उत्तरदायित्वाचा अभाव → **कलम 243A**.
- **भ्रष्टाचार आणि गळती (Corruption & leakages):** स्थानिक पातळीवर कमकुवत देखरेख → विश्वासाची तूट → सामाजिक अंकेक्षण निष्कर्ष (MGNREGA).

PRAYAAS

- **राजकीय हस्तक्षेप (Political interference):** पक्षीय राजकारणामुळे स्थानिक प्राधान्यक्रमांवर परिणाम → प्रशासकीय अकार्यक्षमता.

महाराष्ट्र विशेष (Maharashtra Specific)

जिल्हा परिषदेची रचना (Structure of Zilla Parishad)

- **जिल्हास्तरीय PRI:** सर्वोच्च ग्रामीण स्थानिक संस्था → जिल्हा नियोजन आणि समन्वय → **कलम 243B** + महाराष्ट्र जिल्हा परिषद कायदा, **1961**.
- **रचना (Composition):** प्रादेशिक मतदारसंघातून निवडून आलेले सदस्य + खासदार/आमदार (पदसिद्ध) → प्रातिनिधिक शासन → **1961** चा कायदा.
- **नेतृत्व (Leadership):** अध्यक्ष आणि उपाध्यक्ष निवडले जातात → राजकीय कार्यकारी प्रमुख → राज्य पंचायत कायदा.
- **स्थायी समित्या (Standing Committees):** वित्त, शिक्षण, आरोग्य यांसारखे विषय → विकेंद्रित प्रशासन → **1961** कायद्यातील तरतुदी.
- **CEO (मुख्य कार्यकारी अधिकारी):** कार्यकारी प्रमुख (IAS अधिकारी) प्रशासनावर नियंत्रण ठेवतात → राज्याची देखरेख → ZP कायदा, **1961** चे कलम.

गाव पंचायत प्रमुखाची (सरपंच) भूमिका (Role of Village Panchayat Head - Sarpanch)

- **निवडून आलेले प्रमुख:** ग्रामपंचायतीचे प्रमुख → तळागाळातील नेतृत्व → स्थानिक शासन → **कलम 243C**.
- **बैठकांचे अध्यक्षस्थान (Presides over meetings):** ग्रामसभा आणि पंचायत सत्रे → सहभागी लोकशाही → **कलम 243A**.
- **अंमलबजावणी अधिकारी (Implementation authority):** विकास योजनांची अंमलबजावणी → सेवा वितरण → मनरेगा (**MGNREGA**), स्वच्छ भारत मिशन (**SBM**).
- **आर्थिक देखरेख (Financial supervision):** गावचा निधी आणि कामांवर लक्ष ठेवणे → उत्तरदायित्व → महाराष्ट्र ग्रामपंचायत कायदा, **1959**.
- **दुवा (Interface role):** लोक आणि वरिष्ठ PRI मधील दुवा → तक्रार निवारण → राज्य PRI फ्रेमवर्क.

महाराष्ट्रातील PRI चे सक्षमीकरण (Empowerment of PRIs in Maharashtra)

- **लवकर स्वीकार (Early adoption):** 73 व्या घटनादुरुस्तीपूर्वीच PRI कायदे लागू → सुधारणावादी राज्य → GP कायदा **1959**, ZP कायदा **1961**.
- **कार्यांचे हस्तांतरण (Devolution of functions):** कृषी, पाणीपुरवठा, स्वच्छता → स्थानिक नियोजन → **11** व्या परिशिष्टातील विषय.
- **वित्तीय उपाय (Fiscal measures):** अनुदाने + स्वतःचे महसूल अधिकार → मर्यादित स्वायत्तता → राज्य वित्त आयोग (महाराष्ट्र).
- **क्षमता बांधणी (Capacity building): YASHADA** आणि PRI संस्थांद्वारे प्रशिक्षण → प्रशासन कौशल्ये → राज्य प्रशिक्षण कार्यक्रम.
- **डिजिटल प्रशासन (Digital governance):** ई-पंचायत, ऑनलाइन सेवा → पारदर्शकता → ई-ग्राम उपक्रम (महाराष्ट्र).

ग्रामीण विकासात PRI ची भूमिका (Role of PRIs in Rural Development)

- **गावातील पायाभूत सुविधा:** रस्ते, गटारे, पिण्याचे पाणी → मूलभूत सेवा.
- **सहभागी नियोजन:** ग्रामसभा प्राधान्यक्रम ठरवते → 'बॉटम-अप' विकास.
- **रोजगार निर्मिती:** मनरेगाशी (**MGNREGA**) अभिसरण (Convergence) → उपजीविका आधार → **MGNREGA (2005)**.
- **मालमत्ता निर्मिती:** गावाच्या पातळीवर टिकाऊ मालमत्ता → दीर्घकालीन विकास.

- **सामाजिक उत्तरदायित्व:** कामांची स्थानिक देखरेख → गळती कमी होणे → सामाजिक अंकेक्षण (Social audits).

शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्था (Urban Local Bodies - ULBs)

शहरी स्थानिक संस्थांची रचना (Structure of Urban Local Bodies)

- **घटनात्मक आधार:** शहरी स्थानिक प्रशासनाचे घटनात्मकीकरण → **74 वी घटनादुरुस्ती कायदा, 1992**.
- **ULB चे प्रकार (Types of ULBs):** नगर पंचायत (संक्रमणकालीन) + नगर परिषद (लहान शहरे) + महानगरपालिका (मोठी शहरे) → **कलम 243Q**.
- **निवडून आलेले सदस्य:** प्रभागातून (Wards) नगरसेवक निवडले जातात → प्रातिनिधिक शासन → **कलम 243R**.
- **महापौर/नगराध्यक्ष (Mayor/President):** राजकीय प्रमुख → औपचारिक/मर्यादित कार्यकारी भूमिका → राज्य नगरपालिका कायदे.
- **महानगरपालिका आयुक्त (Municipal Commissioner):** राज्याद्वारे नियुक्त कार्यकारी प्रमुख → प्रशासकीय नियंत्रण → राज्य कायदे (उदा. MMC Act).
- **प्रभाग समित्या (Ward Committees):** विकेंद्रित शहरी प्रशासन → नागरिक सहभाग → **कलम 243S**.

शहरी स्थानिक संस्थांची कार्ये (Functions of Urban Local Bodies)

- **शहर नियोजन (Urban planning):** जमीन वापर नियमन आणि शहर विकास → नियोजित वाढ.
- **नागरी सेवा (Civic services):** पाणीपुरवठा, स्वच्छता, घनकचरा व्यवस्थापन → जीवनमान दर्जा.
- **शहरी पायाभूत सुविधा (Urban infrastructure):** रस्ते, पथदिवे, सार्वजनिक वाहतूक → शहराची गतिशीलता.
- **सार्वजनिक आरोग्य (Public health):** प्राथमिक आरोग्य सेवा, स्वच्छता → शहरी कल्याण.
- **सामाजिक कल्याण (Social welfare):** झोपडपट्टी सुधारणा, गरिबी निर्मूलन → सर्वसमावेशक शहरे.
- **महसूल संकलन (Revenue collection):** मालमत्ता कर, वापरकर्ता शुल्क (User charges) → आर्थिक आधार → राज्य नगरपालिका वित्त कायदे.

समस्या आणि आव्हाने (Issues and Challenges)

- **अपूर्ण हस्तांतरण:** कार्ये, निधी आणि कर्मचारी (3Fs) पूर्णपणे हस्तांतरित नाहीत → कमकुवत स्वायत्तता → **कलम 243W**.
- **आर्थिक ताण (Financial stress):** कमी स्व-महसूल + राज्यांवर जास्त अवलंबित्व → खराब सेवा वितरण.
- **प्रशासकीय वर्चस्व (Administrative domination):** निवडून आलेल्या महापौरांपेक्षा आयुक्तांचे वर्चस्व → लोकशाही तूट → राज्य नियंत्रण पद्धती.
- **क्षमता मर्यादा (Capacity constraints):** कुशल मनुष्यबळ आणि नियोजन तज्ज्ञांचा अभाव → अकार्यक्षमता → ULBs वरील **CAG** अहवाल.
- **कमकुवत नागरिक सहभाग:** प्रभाग समित्या कुचकामी → उत्तरदायित्वातील तफावत.
- **शहरीकरणाचा दबाव:** लोकसंख्येची जलद वाढ सेवांवर ताण आणते → पायाभूत सुविधांची तूट → जनगणना **2011** चे कल.

पुढील वाटचाल (Way Forward)

- **हस्तांतरण बळकट करणे:** सर्व **3Fs** (Functions, Funds, Functionaries) ULBs कडे हस्तांतरित करणे → खरे शहरी स्वराज्य.
- **वित्तीय सक्षमीकरण:** मालमत्ता कर सुधारणा + अंदाजित अनुदाने → आर्थिक शाश्वतता → **15** व्या वित्त आयोगाच्या शिफारसी.
- **सक्षम महापौर पद्धत (Empowered Mayor system):** महापौरांना स्पष्ट कार्यकारी अधिकार → उत्तरदायित्व → दुसरा प्रशासकीय सुधारणा आयोग (**2nd ARC - 2007**).

- **क्षमता बांधणी:** व्यावसायिक कर्मचारी, शहर नियोजन केडर → कार्यक्षम प्रशासन → **AMRUT** क्षमता सुधारणा.
- **नागरिक सहभाग:** प्रभाग समित्या आणि क्षेत्र सभा (Area sabhas) सक्रिय करणे → तळागाळातील उत्तरदायित्व → **कलम 243S**.

पेसा कायदा (PESA Act, 1996) (Panchayats (Extension to Scheduled Areas) Act, 1996)

महत्त्वाच्या तरतुदी (Key Provisions)

- **PRI व्यवस्थेचा विस्तार:** अनुसूचित क्षेत्रांना (Scheduled Areas) पंचायत राज व्यवस्था लागू करणे → आदिवासी स्वशासनाला मान्यता → **PESA कायदा, 1996 + कलम 243M(4)**.
- **ग्रामसभेचे वर्चस्व (Gram Sabha supremacy):** चालीरिती, परंपरा आणि संसाधनांचे रक्षण करण्यास सक्षम → समुदाय नियंत्रण.
- **नैसर्गिक संसाधनांवर नियंत्रण:** गौण वनोपजाची (Minor Forest Produce) मालकी ग्रामसभेकडे → उपजीविकेची सुरक्षा.
- **जमीन हस्तांतरण रोखणे (Land alienation powers):** ग्रामसभा जमिनीचे हस्तांतरण रोखते आणि जमीन परत मिळवून देते → आदिवासी जमिनीचे संरक्षण.
- **विकास प्रकल्पांसाठी संमती:** खाणकाम आणि भूसंपादनासाठी सल्लामसलत/संमती अनिवार्य → सहभागी विकास.
- **स्थानिक संस्थांवर नियंत्रण:** बाजारपेठा, सावकारी, सामाजिक क्षेत्रांवर अधिकार → विकेंद्रित शासन.

महत्त्व (Significance)

- **आदिवासी स्वायत्तता (Tribal autonomy):** आदिवासी समुदायांना अधिकार → अनुसूचित क्षेत्रात स्वराज्य → **कलम 244(1) + पाचवे परिशिष्ट**.
- **सहभागी लोकशाही:** 'बॉटम-अप' निर्णय प्रक्रिया → ग्रामसभेचे मध्यवर्ती स्थान → **PESA** फ्रेमवर्क.
- **संसाधन न्याय (Resource justice):** वने आणि सार्वजनिक संसाधनांवर समुदायाचे हक्क → उपजीविकेचे रक्षण → **PESA** अंतर्गत MFP हक्क.
- **शोषण रोखणे (Check on exploitation):** राज्य/खाजगी अतिक्रमणाला मर्यादा → सर्वसमावेशक विकास → खाणकाम संमती तरतूद.
- **सांस्कृतिक जतन:** आदिवासी चालीरिती आणि परंपरांचे रक्षण → अस्मितेची सुरक्षा.

आव्हाने (Challenges)

- **राज्यस्तरावरील खराब अंमलबजावणी:** पेसा नियमांना विलंब/अपूर्ण नियम → कायदेशीर पोकळी → राज्य PESA नियमांमधील तफावत.
- **प्रशासकीय वर्चस्व:** नोकरशाही ग्रामसभेच्या निर्णयांकडे दुर्लक्ष करते → स्वायत्तता कमी होते → तळागाळातील अभ्यास.
- **जागरूकतेचा अभाव:** आदिवासी समुदायांना हक्कांची माहिती नाही → कमी वापर → आदिवासी कार्य मंत्रालयाचे (**MoTA**) अहवाल.
- **इतर कायद्यांशी संघर्ष:** वन कायदे, भूसंपादन कायद्यांशी आच्छादन (Overlap) → संमतीच्या अधिकाराचा ऱ्हास → **LARR Act, 2013**.
- **नावापुरत्या ग्रामसभा (Token Gram Sabhas):** बैठका केवळ प्रतीकात्मक, अधिकार नाहीत → लोकशाही तूट → क्षेत्रीय अहवाल.

पुढील वाटचाल (Way Forward)

- **समान आणि मजबूत राज्य नियम:** कायदे PESA च्या गाभ्याशी (Spirit) सुसंगत करणे → प्रभावी अंमलबजावणी → **MoTA** मार्गदर्शक तत्त्वे.

- **ग्रामसभांची क्षमता बांधणी:** कायदेशीर साक्षरता आणि नेतृत्व प्रशिक्षण → खरे सक्षमीकरण → आदिवासी उप-योजना (Tribal Sub-Plan).
- **प्रशासकीय संवेदनशीलता:** अधिकाऱ्यांना PESA चे प्रशिक्षण → हस्तक्षेप कमी करणे → **DoPT** प्रशिक्षण मॉड्यूल.
- **कायदेशीर सुसंवाद (Legal harmonisation):** वन, खाण आणि जमीन कायदे PESA शी जोडणे → अधिकारांचा ऱ्हास टाळणे → पाचव्या परिशिष्टातील सुधारणा.
- **न्यायालयीन अंमलबजावणी:** ग्रामसभेची संमती बंधनकारक मानणे → हक्क बळकट करणे → आदिवासी जमीन हक्कांवर सर्वोच्च न्यायालयाचे निर्णय.

वन हक्क कायदा, 2006 (Forest Rights Act - FRA 2006)

महत्त्वाच्या तरतुदी (Key Provisions)

- **वन हक्कांना कायदेशीर मान्यता:** STs आणि इतर वन निवासींच्या (OTFDs) ऐतिहासिक अन्यायाचे परिमार्जन → उद्देशिका + **FRA, 2006**.
- **वैयक्तिक वन हक्क (IFR):** 4 हेक्टरपर्यंत जमीन कसण्याचे हक्क → उपजीविकेची सुरक्षा → **कलम 3(1)(a)**.
- **सामूहिक वन हक्क (CFR):** वनसंपत्तीवर समुदायाचे हक्क → सामूहिक शासन → **कलम 3(1)(i)**.
- **गौण वनोपज हक्क (MFP rights):** मालकी, संकलन आणि विक्रीचे हक्क ग्रामसभेकडे → उत्पन्नाची स्वायत्तता → **कलम 3(1)(c)**.
- **अधिवास हक्क (Habitat rights):** आदिम जमातींच्या (PVTGs) पारंपरिक अधिवासाचे संरक्षण → सांस्कृतिक अस्तित्व → **कलम 3(1)(e)**.
- **ग्रामसभेचे अधिकार:** दावे सुरू करणे, हक्कांची पडताळणी करणे → 'बॉटम-अप' मान्यता → **कलम 6**.
- **संमती सुरक्षा (Consent safeguard):** वनजमीन वळवण्यासाठी (Diversion) ग्रामसभेची संमती अनिवार्य → सहभागी निर्णय → **MoEFCC** मार्गदर्शक तत्त्वे, **2009**.

महत्त्व (Significance)

- **सुधारात्मक न्याय (Corrective justice):** वसाहतकालीन बहिष्काराचे निराकरण → घटनात्मक नैतिकता → **कलम 46**.
- **उपजीविकेची सुरक्षा:** वन निवासींना जमिनीची सुरक्षितता (Tenure security) → गरिबी निर्मूलन → **IFR** मान्यता डेटा.
- **सामुदायिक संवर्धन (Community conservation):** CFR मुळे शाश्वत व्यवस्थापन शक्य → जैवविविधता संरक्षण → **कलम 5**.
- **लोकशाही विकेंद्रीकरण:** वन प्रशासनात ग्रामसभेचे सक्षमीकरण → स्थानिक स्वराज्य → **PESA–FRA** समन्वय.
- **संघर्ष कमी करणे:** बेदखली आणि वन संघर्षात घट → सामाजिक स्थिरता → FRA नंतर बेदखलीत घट.

आव्हाने (Challenges)

- **कमी CFR मान्यता:** जास्त भर वैयक्तिक हक्कांवर (IFR) → सामूहिक हक्कांकडे दुर्लक्ष → **CAG** ऑडिट.
- **अंमलबजावणीतील विलंब:** दावे प्रक्रिया आणि अपीलांना वेळ लागतो → हक्कांची अनिश्चितता → कलम 6 वेळेची मर्यादा.
- **प्रशासकीय विरोध:** वन नोकरशाहीचे वर्चस्व → ग्रामसभेची भूमिका कमी लेखणे → क्षेत्रीय अहवाल.
- **बेदखलीचा धोका (Eviction threats):** FRA पालनाशिवाय न्यायालयीन आदेश → हक्कांचे उल्लंघन → सर्वोच्च न्यायालयाचे अंतरिम आदेश (**2019**).
- **जागरूकतेचा अभाव:** लाभार्थ्यांना हक्कांची माहिती नाही → दावे न करणे → **MoTA** अहवाल.

पुढील वाटचाल (Way Forward)

- **CFR ला प्राधान्य:** सामूहिक हक्कांचे मॅपिंग आणि मान्यता वाढवणे → शाश्वत वनीकरण → **कलम 3(1)(i)**.
- **ग्रामसभांचे बळकटीकरण:** क्षमता बांधणी आणि कायदेशीर साक्षरता → प्रभावी पडताळणी → **कलम 6**.
- **आंतर-विभागीय अभिसरण (Convergence):** वन, आदिवासी आणि महसूल विभागांचे एकत्रिकरण → सुलभ अंमलबजावणी → **MoTA–MoEFCC** समन्वय.
- **हक्क-प्रथम संवर्धन (Rights-first conservation):** FRA ला वन्यजीव कायद्यांशी जोडणे → लोक-केंद्री संवर्धन → **WLPA–FRA** सुसंवाद.
- **न्यायालयीन सुरक्षा:** जमीन वळवण्यापूर्वी किंवा बेदखलीपूर्वी FRA पालन अनिवार्य → कायद्याचे राज्य → योग्य प्रक्रियेवर सर्वोच्च न्यायालयाची मार्गदर्शक तत्त्वे.

पाचवे परिशिष्ट विरुद्ध सहावे परिशिष्ट (Fifth Schedule vs Sixth Schedule)

पैलू (Aspect)	**पाचवे परिशिष्ट (Fifth Schedule)**	**सहावे परिशिष्ट (Sixth Schedule)**
घटनात्मक आधार (Constitutional Basis)	**अनुसूचित क्षेत्रांचे** प्रशासन → आदिवासी संरक्षण → **कलम 244(1)**	**स्वायत्त आदिवासी क्षेत्रे** (Autonomous tribal areas) → स्वशासन → **कलम 244(2)**
लागू होणारे क्षेत्र (Area of Application)	ईशान्येतील सहाव्या परिशिष्टातील राज्ये वगळून इतर राज्यांतील आदिवासी क्षेत्रे → पाचवे परिशिष्ट	आसाम, मेघालय, त्रिपुरा, मिझोराम (**AMTM**) → सहावे परिशिष्ट
प्रशासकीय प्राधिकरण (Governing Authority)	राज्य सरकार, ज्यात राज्यपालांची विशेष भूमिका असते → **परिच्छेद 5**	स्वायत्त जिल्हा/प्रादेशिक परिषदा (**ADCs**) → **परिच्छेद 2**
राज्यपालांचे अधिकार (Governor's Powers)	राज्याचे कायदे बदलणे/लागू करणे; जमीन आणि संसाधनांसाठी नियम बनवणे → **परिच्छेद 5**	मर्यादित भूमिका; कायदे प्रामुख्याने ADCs बनवतात → **परिच्छेद 12**
प्रातिनिधिक संस्था (Representative Body)	**जमाती सल्लागार परिषद (TAC)** → स्वरूप सल्लागार असते → **परिच्छेद 4**	**स्वायत्त जिल्हा परिषदा (ADCs)** → निवडून आलेल्या संस्था → **परिच्छेद 2**
कायदेविषयक अधिकार (Legislative Powers)	स्वतंत्र कायदा करण्याचा अधिकार नाही → राज्याचे कायदे बदलांसह लागू होतात → **परिच्छेद 5**	ADCs जमीन, वने, चालीरितींवर कायदे करतात → **परिच्छेद 3**
कार्यकारी अधिकार (Executive Powers)	राज्य प्रशासनाद्वारे अंमलबजावणी → मर्यादित स्वायत्तता → राज्याचे नियंत्रण	ADCs कायद्यांची अंमलबजावणी करतात आणि प्रशासन सांभाळतात → **परिच्छेद 4**
न्यायिक अधिकार (Judicial Powers)	नियमित राज्य न्यायालये लागू → स्वतंत्र व्यवस्था नाही → राज्य न्यायव्यवस्था	पारंपरिक विवादांसाठी **ग्राम न्यायालये** (Village courts) → **परिच्छेद 4**
वित्तीय अधिकार (Financial Powers)	राज्याच्या निधी आणि अनुदानावर अवलंबून → कमकुवत स्वायत्तता → राज्य वित्त	कर लावणे आणि निधी व्यवस्थापित करण्याचा अधिकार → **परिच्छेद 7**

महत्त्व (Significance)	आदिवासींसाठी संरक्षणात्मक भेदभाव (Protective discrimination) → शोषण रोखणे	सखोल स्वायत्तता संस्कृती आणि अस्मिता जपते → असममित संघराज्यवाद (**Asymmetric federalism**)
मुख्य आव्हाने (Major Challenges)	राज्यपालांच्या अधिकारांचा कमी वापर; TAC कुचकामी; PESA-FRA मधील तफावत → **MoTA** अहवाल	उच्चभ्रूंचा ताबा (Elite capture); ADC-राज्य संघर्ष; कमकुवत उत्तरदायित्व → **CAG** निरीक्षणे
पुढील वाटचाल (Way Forward)	राज्यपालांचे अधिकार सक्रिय करणे; TAC बळकट करणे; PESA आणि FRA मध्ये सुसंवाद → **परिच्छेद 5** सुधारणा	उत्तरदायित्व सुधारणे; क्षमता बांधणी; अधिकारक्षेत्र स्पष्ट करणे → केंद्र-राज्य-ADC समन्वय

****

18. घटनात्मक आणि वैधानिक संस्था

घटनात्मक आणि वैधानिक संस्थांसाठी प्रमाण साचा (Standard Template)

1. घटनात्मक आधार / कायदेशीर आधार (Constitutional Basis/ LEGAL basis)

- संविधानाचे **कलम** ___ / कायदा.
- स्थापनेचा उद्देश: _________ सुनिश्चित करणे (मुख्य घटनात्मक उद्दिष्ट).

2. रचना आणि संरचना (Structure and Composition)

- **रचना (Composition):** अध्यक्ष + सदस्य.
- **नेमणूक प्राधिकरण (Appointment authority):** राष्ट्रपती / राज्यपाल.
- **कार्यकाळ आणि पदच्युती (Tenure & removal):** कार्यकाळाची सुरक्षा / प्रक्रिया.
- **पात्रता (Eligibility):** अर्हता (असल्यास).

3. अधिकार, कार्ये आणि भूमिका (Powers, Functions and Role)

- **मुख्य कार्य (Core function):** _________.
- **भूमिका:** सल्लागार / शिफारस करणारे / बंधनकारक (Advisory / recommendatory / binding).
- **अधिकार:** देखरेख / नियामक / न्यायनिवाडा (Oversight / regulatory / adjudicatory).
- **अहवाल सादर:** संसद / राज्य विधिमंडळ.
- **महत्त्व:** लोकशाही / उत्तरदायित्व / सामाजिक न्याय.

4. महत्त्व (Significance)

- **बळकट करते (Strengthens):** _________ (लोकशाही / संघराज्यवाद / हक्क).
- **सुनिश्चित करते (Ensures):** _________ (निष्पक्षता / पारदर्शकता / समावेशकता).
- **कार्य करते (Acts as):** _________ (वॉचडॉग / रक्षक / सुविधा देणारे).

5. समस्या आणि आव्हाने (Issues and Challenges)

- **स्वायत्ततेची चिंता (Autonomy concerns):** कार्यकारी प्रभाव (Executive influence).
- **अंमलबजावणीतील त्रुटी (Enforcement gaps):** शिफारसी बंधनकारक नसणे.

- **क्षमतेच्या समस्या (Capacity issues):** मनुष्यबळ / डेटा / विलंब.
- **आच्छादन (Overlap):** अधिकारक्षेत्रातील संदिग्धता (Jurisdictional ambiguity).
- **कमी जनजागृती:** खराब पाठपुरावा (Poor follow-up).

6. पुढील वाटचाल (Way Forward)

- पारदर्शक आणि स्वतंत्र नेमणूक प्रक्रिया.
- शिफारसींवर कालबद्ध कारवाई (Time-bound action).
- अधिकार आणि संसाधने बळकट करणे.
- राज्ये / एजन्सीजशी समन्वय सुधारणे.
- घटनात्मक नैतिकतेचा (Constitutional morality) प्रसार करणे.

प्रमुख घटनात्मक संस्था (Major Constitutional Bodies)

संस्था (Body)	**रचना आणि संरचना (Structure & Composition)**	**अधिकार / कार्ये / महत्त्व (Powers / Functions / Importance)**	**समस्या / आव्हाने (Issues / Challenges)**	**पुढील वाटचाल (Way Forward)**
भारतीय निवडणूक आयोग (ECI)	मुख्य निवडणूक आयुक्त (CEC) + इतर आयुक्त → राष्ट्रपतींद्वारे नेमणूक (**कलम 324**) → सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशाप्रमाणे कार्यकाळाची सुरक्षा.	लोकसभा, राज्यसभा, राज्य आणि राष्ट्रपतींच्या निवडणुका घेणे → मुक्त आणि निष्पक्ष निवडणुका सुनिश्चित करणे → आचारसंहितेची (MCC) अंमलबजावणी.	नेमणुकांमध्ये कार्यकारी मंडळाचे वर्चस्व, अंमलबजावणीचे अधिकार कमकुवत, निवडणुकीनंतरची भूमिका मर्यादित.	नेमणुकांसाठी स्वतंत्र कोलेजियम → MCC ला वैधानिक आधार → आर्थिक स्वायत्तता.
केंद्रीय लोकसेवा आयोग (UPSC)	अध्यक्ष + सदस्य → राष्ट्रपती (**कलम 315**) → निश्चित कार्यकाळ.	गुणवत्तेवर आधारित भरती (Merit-based recruitment) → नोकरशाहीची तटस्थता आणि व्यावसायिकता.	भरती प्रक्रियेतील विलंब, मर्यादित सल्लागार भूमिका.	डिजिटायझेशन, जलद परीक्षा, धोरणात्मक सल्लागार भूमिका बळकट करणे.
राज्य लोकसेवा आयोग (SPSC)	अध्यक्ष + सदस्य → राज्यपाल (**कलम 315**).	राज्य सेवांमध्ये भरती → प्रशासकीय सातत्य.	राजकीय हस्तक्षेप, विश्वासार्हतेचे मुद्दे.	समान मानके (Uniform standards), स्वतंत्र निवड प्रक्रिया.
नियंत्रक आणि महालेखापरीक्षक (CAG)	एकच घटनात्मक अधिकारी → राष्ट्रपती (**कलम 148**) → SC न्यायाधीशाप्रमाणे पदच्युती.	केंद्र आणि राज्याच्या वित्ताचे लेखापरीक्षण (Audit) → कायदेमंडळाची देखरेख → वित्तीय उत्तरदायित्व.	'पोस्ट-फॅक्टो' (खर्च झाल्यानंतरचे) ऑडिट, अहवालांची खराब अंमलबजावणी.	**PAC** (लोकलेखा समिती) चा पाठपुरावा बळकट करणे → रिअल-टाइम ऑडिटिंग साधने.

वित्त आयोग (Finance Commission)	अध्यक्ष + 4 सदस्य → राष्ट्रपती (**कलम 280**).	करांची उभी आणि आडवी विभागणी (Vertical & horizontal devolution) → वित्तीय संघराज्यवाद → मदत अनुदाने.	उपकर (Cesses) आणि अधिभार (Surcharges) आयोगाला बायपास करतात → केंद्राचे वर्चस्व.	उपकरांचे सुलभीकरण (Rationalise) → सहकारी संघराज्यवाद बळकट करणे.
भारताचा महान्यायवादी (Attorney General)	राष्ट्रपतींद्वारे नेमणूक (**कलम 76**) → SC न्यायाधीश होण्याची अर्हता आवश्यक.	मुख्य कायदेशीर सल्लागार → न्यायालयात केंद्राचे प्रतिनिधित्व.	हितसंबंधांचा संघर्ष (Conflict of interest) → राजकीय संरेखन.	संहिताबद्ध (Codified) नैतिक मार्गदर्शक तत्त्वे.
राज्याचा महाधिवक्ता (Advocate General)	राज्यपालांद्वारे नेमणूक (**कलम 165**).	राज्य सरकारचा कायदेशीर सल्लागार → राज्याचे प्रतिनिधित्व.	अति-राजकीयकरण (Over-politicisation).	व्यावसायिक स्वातंत्र्याचे निकष.
SC/ST साठी विशेष अधिकारी	राष्ट्रपतींद्वारे नेमणूक (**कलम 338** – पूर्वी).	संरक्षणात्मक उपाययोजनांवर अहवाल → घटनात्मक देखरेख.	केवळ सल्लागार स्वरूप → अंमलबजावणी कमकुवत.	कठोर अहवाल कृती आणि पाठपुरावा.

राष्ट्रीय अनुसूचित जमाती आयोग आणि राष्ट्रीय मागासवर्गीय आयोग

पैलू	**राष्ट्रीय अनुसूचित जमाती आयोग (NCST)**	**राष्ट्रीय मागासवर्गीय आयोग (NCBC)**
घटनात्मक दर्जा	**घटनात्मक संस्था** → कलम **338A**.	**102 व्या घटनादुरुस्तीद्वारे** घटनात्मक दर्जा → कलम **338B**.
रचना	अध्यक्ष, उपाध्यक्ष आणि **3** सदस्य → राष्ट्रपतींद्वारे नेमणूक.	अध्यक्ष, उपाध्यक्ष आणि **3** सदस्य → राष्ट्रपतींद्वारे नेमणूक.
कार्ये आणि भूमिका	• ST हक्कांचे संरक्षण करणे. • आदिवासी कल्याण आणि वन हक्कांवर (**FRA**) देखरेख. • विकास आणि विस्थापन (Displacement) मुद्द्यांवर सल्ला देणे. • सांस्कृतिक अस्मितेचे रक्षण.	• OBC समावेश/वगळणे तपासणे. • आरक्षण आणि कल्याणावर सल्ला देणे. • तक्रार निवारण (Grievance redressal). • सामाजिक-शैक्षणिक न्याय सुनिश्चित करणे.
समस्या आणि आव्हाने (Issues & Challenges)	• कमकुवत अंमलबजावणी. • **FRA, PESA** ची खराब अंमलबजावणी. • विकास वि. हक्क संघर्ष. • क्षमतेचा अभाव (Capacity gaps).	• 102 व्या दुरुस्तीनंतर राज्यांची भूमिका कमी झाली होती (सुरुवातीचा मुद्दा). • डेटाची कमतरता. • केंद्र-राज्य घर्षण.

		• धोरणात्मक विलंब.
पुढील वाटचाल (Way Forward)	• अंमलबजावणी भूमिका बळकट करणे. • आदिवासी संमती यंत्रणा समाविष्ट करणे. • डेटा आणि क्षेत्रीय उपस्थिती (Field presence) वाढवणे.	• संतुलित संघराज्यीय भूमिका पुनर्संचयित करणे (**105 वी घटनादुरुस्ती**). • नियमित जात डेटा. • पारदर्शक निकष.

राष्ट्रीय मागासवर्गीय आयोग (NCBC)

पैलू (Aspect)	**तपशील (Details)**
घटनात्मक दर्जा (Constitutional Status)	**102 व्या घटनादुरुस्तीद्वारे** घटनात्मक दर्जा (पूर्वी वैधानिक होती) → **कलम 338B**.
रचना (Structure)	अध्यक्ष, उपाध्यक्ष आणि **3** सदस्य → **राष्ट्रपतींद्वारे** नेमणूक.
कार्ये आणि भूमिका (Functions & Role)	• OBC यादीत जातींचा समावेश/वगळणे याबाबत तपासणी करणे. • आरक्षण आणि कल्याणावर सल्ला देणे. • तक्रार निवारण (Grievance redressal). • सामाजिक आणि शैक्षणिक न्याय सुनिश्चित करणे.
समस्या आणि आव्हाने (Issues & Challenges)	• 102 व्या दुरुस्तीनंतर राज्यांचे अधिकार कमी झाल्याची चिंता (जी 105 व्या दुरुस्तीने दूर केली). • अचूक डेटाची कमतरता (Data deficiency). • केंद्र-राज्य घर्षण. • धोरणात्मक विलंब.
पुढील वाटचाल (Way Forward)	• **105 व्या घटनादुरुस्तीद्वारे** राज्यांचे अधिकार पुनर्संचयित करणे (Balanced federal role). • नियमित जातनिहाय डेटा गोळा करणे. • निकषांमध्ये पारदर्शकता आणणे.

वैधानिक संस्था (Statutory Bodies)

संस्था (Body)	**रचना आणि संरचना (Structure & Composition)**	**अधिकार / कार्ये / महत्त्व (Powers / Functions / Importance)**	**समस्या / आव्हाने (Issues / Challenges)**	**पुढील वाटचाल (Way Forward)**
राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग (NHRC)	अध्यक्ष (माजी सरन्यायाधीश/न्यायाधीश) +	मानवी हक्कांचे संरक्षण → उल्लंघनाची चौकशी → सल्लागार भूमिका → जनजागृती.	मर्यादित अंमलबजावणी अधिकार → शिफारसी बंधनकारक नाहीत → अधिकारक्षेत्राची मर्यादा.	बंधनकारक अधिकार देणे → अधिकारक्षेत्र वाढवणे → वेळेवर कारवाई.

	सदस्य → **मानवी हक्क संरक्षण कायदा, 1993**.			
केंद्रीय दक्षता आयोग (CVC)	CVC + दक्षता आयुक्त → **CVC कायदा, 2003**.	भ्रष्टाचार विरोधी देखरेख → **CBI** च्या दक्षता कामावर देखरेख → प्रशासनात सचोटी.	खटला चालवण्याचा अधिकार नाही (No prosecutorial power) → कार्यकारी मंडळावर अवलंबित्व.	स्वायत्तता बळकट करणे → खटला चालवण्याचे अधिकार देणे.
केंद्रीय माहिती आयोग (CIC)	मुख्य माहिती आयुक्त + आयुक्त → **RTI कायदा, 2005**.	माहितीच्या अधिकाराची अंमलबजावणी → पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व.	रिक्त जागा, विलंब → सुधारणांद्वारे अधिकारांचे सौम्यीकरण (Dilution).	कालबद्ध नेमणुका → स्वातंत्र्य पुनर्संचयित करणे.
राज्य माहिती आयोग (SICs)	राज्य माहिती आयुक्त + आयुक्त → **RTI कायदा, 2005**.	राज्य स्तरावर RTI ची अंमलबजावणी.	राजकीय हस्तक्षेप → प्रलंबित प्रकरणे (Backlog).	क्षमता बांधणी → डिजिटल RTI प्रणाली.
राष्ट्रीय महिला आयोग (NCW)	अध्यक्ष + सदस्य → **NCW कायदा, 1990**.	महिला हक्कांचे रक्षण → धोरणात्मक सल्ला → तक्रार निवारण.	केवळ सल्लागार स्वरूप → मर्यादित अंमलबजावणी.	कायदेशीर पाठबळ (Legal backing) → समन्वय बळकट करणे.
राष्ट्रीय अल्पसंख्याक आयोग (NCM)	अध्यक्ष + सदस्य → **NCM कायदा, 1992**.	अल्पसंख्याक हक्कांचे रक्षण → सलोखा वाढवणे.	प्रभाव कमी → केवळ प्रतीकात्मक भूमिका.	बंधनकारक शिफारसी → लोकांपर्यंत पोहोच (Outreach).
केंद्रीय अन्वेषण विभाग (CBI)	संचालक + अधिकारी → **DSPE कायदा, 1946**.	भ्रष्टाचार आणि गंभीर गुन्ह्यांचा तपास.	संमतीचा मुद्दा (General Consent) → राजकीय गैरवापराचे आरोप.	वैधानिक स्वायत्तता (Statutory autonomy) → देखरेख यंत्रणा.
नीती आयोग (NITI Aayog)	पंतप्रधान (अध्यक्ष) + CEO → गव्हर्निंग कौन्सिल (कार्यकारी संस्था).	धोरणात्मक 'थिंक टँक' → सहकारी संघराज्यवाद.	कोणतेही वित्तीय अधिकार नाहीत → केवळ सल्लागार.	धोरण अंमलबजावणी भूमिका बळकट करणे.
लोकपाल (Lokpal)	अध्यक्ष + सदस्य → **लोकपाल कायदा, 2013**.	भ्रष्टाचार विरोधी लोकपाल (Ombudsman) → सार्वजनिक अधिकारी.	नेमणुकीत विलंब → कर्मचारी तुटवडा.	कार्यात्मक स्वायत्तता → खटल्यांचा जलद निपटारा (Fast-track).

****

19. निवडणूक व्यवस्था (ELECTORAL SYSTEM)

सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकाराची संकल्पना (Concept of Universal Adult Franchise)

- **सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार:** कोणत्याही भेदभावाशिवाय सर्व प्रौढांना मतदानाचा अधिकार → लोकशाही सर्वसमावेशकता → **कलम 326**.
- **वयाचा निकष (Age criterion):** 18 वर्षे किंवा त्याहून अधिक वयाचा प्रत्येक नागरिक पात्र → राजकीय समानता → **61 वी घटनादुरुस्ती कायदा, 1988** (वयोमर्यादा 21 वरून 18 केली).
- **भेदभाव नाही (No discrimination):** जात, धर्म, लिंग, संपत्ती किंवा शिक्षणाचा विचार न करता मतदानाचा अधिकार → समतावादी लोकशाही → **कलम 326**.
- **सामूदाहिक लोकशाहीचे तत्त्व (Mass democracy principle):** सार्वभौमत्व लोकांकडे असते → व्यापक प्रतिनिधित्व → उद्देशिका (आम्ही भारताचे लोक - We the People).
- **राजकीय सक्षमीकरण (Political empowerment):** उपेक्षित गटांचा सहभाग सक्षम करणे → सामाजिक न्याय → पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुका (**1951–52**).
- **प्रातिनिधिक सरकारचा पाया:** विधिमंडळ आणि कार्यकारी मंडळाला वैधता (Legitimacy) मिळते → उत्तरदायी शासन → **कलम 79, 74**.

मुक्त आणि निष्पक्ष निवडणुकांचे महत्त्व (Importance of Free and Fair Elections)

- **लोकशाही वैधता (Democratic legitimacy):** सरकारला खरा जनदेश (Public mandate) मिळतो → शासितांची संमती → **कलम 324**.
- **राजकीय समानता (Political equality):** प्रत्येक मताचे मूल्य समान → उच्चभ्रूंच्या ताब्याला प्रतिबंध → **कलम 326**.
- **राज्यकर्त्यांचे उत्तरदायित्व (Accountability of rulers):** नियमित निवडणुकांमुळे सरकारला बक्षीस/शिक्षा देण्याची संधी → प्रतिसादात्मक शासन → **कलम 83** + 5 वर्षांचा कार्यकाळ.
- **सत्तेचे शांततापूर्ण हस्तांतरण (Peaceful transfer of power):** हिंसाचार न होता सरकार बदलणे → राजकीय स्थिरता → सार्वत्रिक निवडणुका, **1977**.
- **हक्कांचे संरक्षण (Protection of rights):** निष्पक्ष प्रक्रियेमुळे नागरी आणि राजकीय हक्कांचे रक्षण → लोकशाही स्वातंत्र्य → इंदिरा नेहरू गांधी वि. राज नारायण (**1975**).
- **संघराज्यवाद बळकट करणे:** निष्पक्ष राज्य आणि राष्ट्रीय निवडणुका प्रादेशिक आकांक्षा प्रतिबिंबित करतात → संतुलित राज्यव्यवस्था → **कलम 172** अंतर्गत विधानसभा निवडणुका.
- **संस्थांवर जनविश्वास:** निवडणूक आयोग (ECI) आणि प्रक्रियेची विश्वासार्हता → लोकशाहीवरील श्रद्धा कायम → **1990** नंतरच्या सुधारणा (EVMs, MCC).

निवडणूक व्यवस्थेतील समस्या (Problems in Electoral System)

- **धनशक्ती (Money power):** निवडणुकीतील अवाढव्य खर्च → असमान राजकीय स्पर्धा → ECI खर्च मर्यादा + **ADR** अहवाल.
- **राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण (Criminalisation of politics):** गुन्हेगारी प्रकरणांचा सामना करणारे उमेदवार निवडून येणे → मतदारांच्या निवडीवर मर्यादा → **कलम 102** + असोसिएशन फॉर डेमोक्रॅटिक रिफॉर्म्स खटला (**2002**).
- **बाहुबली शक्ती आणि हिंसाचार (Muscle power & violence):** मतदारांना धमकावणे, बूथ कॅप्चरिंग → जनदेशाचा विपर्यास → लोकप्रतिनिधी कायदा, **1951**.

- **सरकारी यंत्रणेचा गैरवापर (Misuse of government machinery):** सत्ताधारी पक्षाला फायदा → समान संधीचा (Level playing field) भंग → आदर्श आचारसंहिता (MCC).
- **पेड न्यूज आणि मीडिया बायस (Paid news & media bias):** छुपी राजकीय जाहिरातबाजी → मतदारांची दिशाभूल → ECI पेड न्यूज मार्गदर्शक तत्त्वे (**2010**).
- **जातीय आणि सांप्रदायिक ध्रुवीकरण (Caste & communal mobilisation):** अस्मितेवर आधारित मतदान → धोरणाचे मुद्दे बाजूला पडणे → RPA, 1951 अंतर्गत पद्धती.
- **पक्षांतर्गत लोकशाहीचा अभाव (Low inner-party democracy):** 'हाय कमांड'द्वारे उमेदवारांची निवड → प्रातिनिधिक स्वरूप कमकुवत → विधी आयोगाचा **255** वा अहवाल (**2015**).
- **मतदारांची उदासीनता (Voter apathy):** काही विभागांमध्ये कमी सहभाग → लोकशाही तूट → शहरी मतदानाची आकडेवारी (ECI).
- **पक्षांतर आणि संधीसाधूपणा (Defection & opportunism):** निवडणुकीनंतर जनदेशाचा अनादर → अस्थिरता → पक्षांतर बंदी कायदा (**10 वे परिशिष्ट**).

निवडणूक सुधारणा

केलेल्या उपाययोजना (Electoral Reforms: Measures Taken)

- **गुन्हेगारीला आळा (Curbing criminalisation):** गुन्हेगारी प्रकरणांची अनिवार्य माहिती देणे → मतदारांना माहितीपूर्ण निवडीची संधी → **ADR** खटला (**2002**) + **कलम 33A, RPA 1951**.
- **अपात्रतेबाबत सुधारणा (Disqualification reforms):** जलद खटले आणि शिक्षेवर आधारित अपात्रता → स्वच्छ राजकारण → विधी आयोगाचा **244** वा अहवाल (**2014**).
- **निवडणूक खर्च नियंत्रण (Election expenditure control):** उमेदवारांच्या खर्चावर मर्यादा → धनशक्तीचा प्रभाव कमी करणे → **RPA 1951** + **ECI** खर्च मर्यादा.
- **निवडणूक रोखे सुधारणा (Electoral bonds reform):** राजकीय निधीमध्ये पारदर्शकता → अनामिक देणग्यांवर अंकुश → निवडणूक रोख्यांवर सर्वोच्च न्यायालयाचा निकाल (**2024**).
- **पेड न्यूज नियमन (Paid news regulation):** देखरेख आणि दंड → निष्पक्ष मीडिया कव्हरेज → **ECI** पेड न्यूज मार्गदर्शक तत्त्वे (**2010**).
- **आदर्श आचारसंहितेची अंमलबजावणी (Model Code of Conduct enforcement):** निवडणुकीदरम्यान समान संधी (Level playing field) → नैतिक प्रचार → **कलम 324** + **MCC**.
- **एकाच वेळी निवडणुका (Simultaneous elections):** खर्च कमी करणे आणि धोरणात्मक अर्धांगवायू (Policy paralysis) टाळणे → प्रशासकीय स्थिरता → विधी आयोगाचा **170** वा अहवाल + नीती आयोग.
- **पक्षांतर्गत लोकशाही (Inner-party democracy):** उमेदवारांची पारदर्शक निवड → प्रातिनिधिक पक्ष → विधी आयोगाचा **255** वा अहवाल (**2015**).
- **मतदार सहभाग सुधारणा (Voter participation reforms): SVEEP**, पोस्टल बॅलेट, **EVM–VVPAT** → सर्वसमावेशक निवडणुका → **2013** नंतरचे **ECI** उपक्रम.

निवडणूक सुधारणांवरील विविध समित्या

समिती (Committee)	**शिफारसी / महत्त्व (Recommendations / Significance)**

तारकुंडे समिती (1975)	निवडणूक सुधारणांवरील पहिली नागरी समाज (Civil society) समिती → स्वतंत्र निवडणूक आयोग आणि धनशक्तीला आळा घालण्याची शिफारस → सिटिझन्स फॉर डेमोक्रसी.
गोस्वामी समिती (1990)	निवडणूक सुधारणांवर लक्ष → पक्षांतरासाठी अपात्रता, निवडणूक खर्चावर नियंत्रण सुचवले → दिनेश गोस्वामी समिती.
इंद्रजित गुप्ता समिती (1998)	निवडणुकीसाठी शासकीय निधी (State funding) → धनशक्तीला आळा घालण्यासाठी अंशतः शासकीय निधीची शिफारस → **1998** चा अहवाल.
विधी आयोग (170 वा अहवाल, 1999)	निवडणूक व्यवस्था सुधारणा → प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व (Proportional representation) आणि पक्षांतर विरोधी कायद्याचा आढावा.
निवडणूक आयोगाचे प्रस्ताव (2004)	आदर्श आचारसंहिता (**MCC**) बळकट करणे आणि 'पेड न्यूज' नियंत्रण → पारदर्शकता.
दुसरा प्रशासकीय सुधारणा आयोग (2nd ARC, 2007)	निवडणुकीतील नैतिकता → राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण रोखणे आणि पक्षांतर्गत लोकशाही.
विधी आयोग (244 वा अहवाल, 2014)	राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण → जलदगती न्यायालये आणि अपात्रता → न्यायमूर्ती ए.पी. शाह समिती.
विधी आयोग (255 वा अहवाल, 2015)	निवडणूक निधी आणि पक्ष सुधारणा → पारदर्शकता आणि पक्षांतर्गत लोकशाही.

****

निवडणूक कायदे (Electoral Laws)

1. परिसीमन कायदा (Delimitation Act)

काय आहे (What)

- **परिसीमन कायदा:** लोकसंख्येच्या आधारावर मतदारसंघांची पुनर्रचना करणे → समान प्रतिनिधित्व → **कलम 82, 170 + परिसीमन कायदा, 2002**.
- **आदेशांची अंतिमता (Finality of orders):** परिसीमन आयोगाच्या निर्णयांना न्यायालयात आव्हान देता येत नाही → स्थिरता → **कलम 329(a)**.

समस्या (Issues)

- **लोकसंख्या 'फ्रीज'मुळे विसंगती:** जागा वाटप करताना लोकसंख्या वाढीचा विचार केला जात नाही → असमान प्रतिनिधित्व → **42 वी घटनादुरुस्ती (1976)**, 2026 पर्यंत मुदतवाढ.

- **प्रादेशिक असमतोल (Regional imbalance):** लोकसंख्या नियंत्रणासाठी दक्षिणेकडील राज्यांना शिक्षा → संघराज्यीय तणाव → 2026 नंतरची परिसीमन चर्चा.
- **शहरी कमी-प्रतिनिधित्व (Urban under-representation):** जलद शहरीकरण जागांमध्ये प्रतिबिंबित होत नाही → लोकशाहीचा समतोल बिघडणे → जनगणना **2011** चा कल.
- **मर्यादित सार्वजनिक सल्लामसलत:** तांत्रिक प्रक्रिया → तळागाळातील स्वीकृती कमी → आयोगाची कार्यपद्धती.
- **राजकीय संवेदनशीलता:** परिसीमानामुळे विरोध आणि असंतोष निर्माण होतो → प्रशासकीय आव्हान → ऐतिहासिक परिसीमन निषेध.

2. लोकप्रतिनिधी कायदा, 1950 (Representation of the People Act, 1950)

काय आहे (What)

- **मतदार यादीची चौकट (Electoral rolls framework):** मतदार नोंदणी आणि जागा वाटप → सार्वत्रिक मताधिकार → **RPA 1950**.
- **प्रशासकीय यंत्रणा:** EROs आणि DEOs याद्यांचे व्यवस्थापन करतात → विकेंद्रित प्रक्रिया → **कलम 13–13CC**.

समस्या (Issues)

- **अचूक मतदार यादीचा अभाव:** दुबार नावे, चुकीच्या पद्धतीने नावे वगळणे → मताधिकारापासून वंचित → **ECI** सुधारणा अहवाल.
- **स्थलांतरितांना वगळणे (Migrant exclusion):** स्थानावर आधारित नोंदणीमुळे गतिशीलतेवर मर्यादा → शहरी मतदारांची संख्या घटणे → शहरी मतदानाची आकडेवारी.
- **प्रशासकीय पक्षपाताचा धोका:** स्थानिक अधिकाऱ्यांवर अवलंबित्व → तटस्थतेचा अभाव → राज्य यंत्रणेची भूमिका.
- **संथ तक्रार निवारण:** दुरुस्तीस विलंब → मतदारांची निराशा → दावे आणि हरकती प्रक्रिया.
- **तंत्रज्ञान तफावत (Technology gaps):** डिजिटल दुभाजनामुळे (Digital divide) नोंदणीवर परिणाम → समावेशकतेचे आव्हान → ऑनलाइन मतदार सेवा.

3. लोकप्रतिनिधी कायदा, 1951 (Representation of the People Act, 1951)

काय आहे (What)

- **निवडणूक आचार कायदा (Election conduct law):** उमेदवारी अर्ज, मतदान, मतमोजणी → निवडणुकीची सचोटी → **RPA 1951**.
- **अपात्रता आणि नैतिकता (Disqualification & ethics):** गुन्हेगारी कृत्य आणि भ्रष्ट मार्गांवर बंदी → स्वच्छ राजकारण → **कलम 8, 123**.

समस्या (Issues)

- **राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण:** केवळ शिक्षेच्या (Conviction) निर्णयानंतर अपात्रता → संथ न्याय → **ADR** डेटा + लिली थॉमस खटला (**2013**).
- **धनशक्तीचे वर्चस्व (Money power dominance):** खर्च मर्यादेला बगल दिली जाते → असमान स्पर्धा → **कलम 77** मधील पळवाटा.
- **कमकुवत अंमलबजावणी:** भ्रष्ट मार्गांसाठी शिक्षेचे प्रमाण कमी → मर्यादित धाक → निवडणूक गुन्ह्यांचा डेटा.
- **दीर्घ निवडणूक खटले:** निकालास विलंब झाल्यामुळे शासनावर परिणाम → **कलम 329(b)**.
- **पक्ष निधीतील अपारदर्शकता:** पक्षाच्या निधीबाबत कायदा कमकुवत → पारदर्शकतेचा अभाव → निवडणूक निधीवरील चर्चा.

एक राष्ट्र, एक निवडणूक (One Nation One Election - ONOE)

ONOE म्हणजे काय? (What is ONOE)	ONOE ची गरज (Need for ONOE)
• **एकाच वेळी निवडणुका (Simultaneous elections):** लोकसभा आणि सर्व राज्यांच्या विधानसभा निवडणुका एकाच वेळी घेणे → एकच निवडणूक चक्र (Single electoral cycle) → **1967** पूर्वीची भारतातील पद्धत. • **एकच जनादेश चक्र (Single mandate cycle):** मतदार केंद्र आणि राज्यांचे सरकार एकाच वेळी निवडतात → प्रशासकीय सातत्य → **1** ल्या ते **4** थ्या सार्वत्रिक निवडणुका (**1952–67**).	• **प्रशासकीय सातत्य (Governance continuity):** वारंवार होणाऱ्या निवडणुकांमुळे आदर्श आचारसंहिता (**MCC**) लागू होते → धोरणात्मक अर्धांगवायू (Policy paralysis) टाळला जातो → **कलम 324 + MCC**. • **खर्च कपात (Cost reduction):** निवडणूक आयोग, पक्ष आणि राज्यांचा मोठा खर्च → वित्तीय कार्यक्षमता → निवडणूक खर्चाचे **ECI** अंदाज. • **प्रशासकीय कार्यक्षमता (Administrative efficiency):** सुरक्षा आणि कर्मचाऱ्यांची वारंवार तैनाती कमी → सेवा वितरण सुधारते → निवडणूक कामाचा बोजा. • **राजकीय स्थिरता (Political stability):** सततच्या प्रचाराचा मोड (Constant campaign mode) कमी → प्रशासनावर लक्ष केंद्रित → **1989** नंतरची निवडणुकांची वारंवारता. • **मतदारांची सोय (Voter convenience):** निवडणूक थकवा (Election fatigue) कमी → जास्त सहभाग → मतदानाचे कल (**ECI** डेटा).
समस्या आणि आव्हाने (Issues and Challenges)	**पुढील वाटचाल (Way Forward)**
• **संघराज्यवादाच्या चिंता (Federalism concerns):** राष्ट्रीय मुद्द्यांमुळे राज्याचे मुद्दे झाकोळले जातात → राज्याच्या स्वायत्ततेची झीज → मूलभूत संरचना (**बोम्मई खटला, 1994**). • **घटनात्मक गुंतागुंत (Constitutional complexity):** कार्यकाळ कमी/जास्त करण्यासाठी घटनादुरुस्तीची गरज → कायदेशीर कडकपणा → **कलम 83, 172**. • **त्रिशंकू विधानसभेचा धोका (Hung Assemblies risk):** मध्यावधीत सरकार पडल्यास चक्र बिघडते → प्रशासकीय पोकळी → आघाडी सरकारचा अनुभव. • **लॉजिस्टिक आव्हान (Logistical challenge):** मोठ्या प्रमाणात **EVM–VVPAT** आणि सुरक्षेची आवश्यकता → क्षमतेवर ताण → **ECI** च्या पायाभूत सुविधांची मर्यादा. • **लोकशाही निवडीचे सौम्यीकरण (Democratic choice dilution):** मतदार एकसारखे मतदान	• **टप्प्याटप्प्याने अंमलबजावणी (Phased implementation):** दोन समक्रमित (Synchronised) चक्रांमध्ये निवडणुका → हळूहळू संक्रमण → विधी आयोगाचा **170** वा अहवाल. • **घटनादुरुस्ती (Constitutional amendments):** संरक्षणासह निश्चित कार्यकाळ → कायदेशीर स्पष्टता → **कलम 83, 172** मध्ये सुधारणा. • **रचनात्मक अविश्वास ठराव (Constructive no-confidence):** केवळ पर्याय तयार असेल तरच सरकार बदलणे → स्थिरता → जर्मन मॉडेलची सूचना. • **संघराज्यीय संरक्षण बळकट करणे (Strengthen federal safeguards):** राज्य-विशिष्ट चर्चांचे रक्षण → संतुलित प्रचार → आंतर-राज्य परिषद (**कलम 263**). • **राजकीय सहमती निर्माण करणे (Political consensus building):** अंमलबजावणीपूर्वी सर्वपक्षीय करार → लोकशाही वैधता → नीती आयोगाचा चर्चा पेपर (**2017**).

करण्याची शक्यता → उत्तरदायित्व कमी होणे → 'सेकंड-ऑर्डर इलेक्शन' सिद्धांत.	

****

20. राजकीय पक्ष, दबाव गट आणि प्रसारमाध्यमे (POLITICAL PARTIES, PRESSURE GROUPS AND MEDIA)

भारतीय पक्ष पद्धतीची वैशिष्ट्ये (Features of Indian Party System)

- **बहुपक्षीय पद्धत (Multi-party system):** राष्ट्रीय, राज्य आणि प्रादेशिक पक्षांची उपस्थिती → सामाजिक विविधतेचे प्रतिनिधित्व → निवडणूक चिन्हे आदेश, **1968** अंतर्गत आयोगाची मान्यता.
- **वर्चस्ववादी पक्षांचे टप्पे (Dominant-party phases):** एकाच पक्षाचे दीर्घकाळ वर्चस्व आणि त्यानंतर स्पर्धा → व्यवस्थेची लवचिकता → काँग्रेस युग (**1950–60** चे दशक), भाजप युग (**2014** नंतर).
- **आघाडीचे राजकारण (Coalition politics):** युतीद्वारे सरकारची स्थापना → सहमतीवर आधारित शासन → **NDA/UPA** सरकारे (**1996–2014**).
- **राजकारणाचे प्रादेशिकीकरण (Regionalisation of politics):** मजबूत राज्य-आधारित पक्षांचा राष्ट्रीय धोरणावर प्रभाव → संघराज्याचे सखोलीकरण → **DMK, TMC, BJD** प्रभाव.
- **वैचारिक विविधता (Ideological diversity):** पक्ष डाव्या, मध्यम आणि उजव्या विचारसरणीत विभागलेले → धोरणात्मक स्पर्धा → **CPI(M)**, काँग्रेस, भाजप.
- **केंद्रीय पक्ष नेतृत्व (Centralised party leadership):** पक्षांमध्ये 'हाय कमांड' संस्कृती → कमकुवत अंतर्गत लोकशाही → विधी आयोगाचा **255** वा अहवाल (**2015**).
- **निवडणुकीतील अस्थिरता (Electoral volatility):** मतदारांच्या पसंतीत वारंवार बदल → स्पर्धात्मक लोकशाही → राज्यांमध्ये सत्तेचे हस्तांतरण (Alternation of power).
- **अस्मितेच्या राजकारणाची भूमिका (Role of identity politics):** जात, धर्म, प्रदेशाचे ध्रुवीकरण → व्होट-बँक राजकारण → **RPA, 1951** चा संदर्भ.

राष्ट्रीय पक्ष विरुद्ध प्रादेशिक (राज्य) पक्ष

राष्ट्रीय पक्ष (National Parties)	प्रादेशिक (राज्य) पक्ष (State/Regional Parties)
• **प्रभावाचे क्षेत्र:** एकापेक्षा जास्त राज्यांमध्ये कार्यरत → **अखिल भारतीय (pan-India)** अजेंडा → निवडणूक चिन्ह (आरक्षण आणि वाटप) आदेश, १९६८ अंतर्गत निवडणूक आयोगाची (ECI) मान्यता. • **धोरणात्मक कल:** राष्ट्रीय मुद्द्यांचे वर्चस्व → संरक्षण, अर्थव्यवस्था, परराष्ट्र धोरण → उदा. भाजप/काँग्रेसचे निवडणूक जाहीरनामे.	• **प्रभावाचे क्षेत्र:** एका किंवा काही राज्यांपुरते मर्यादित → **प्रादेशिक आकांक्षांचे** प्रतिनिधित्व → निवडणूक चिन्ह आदेश, १९६८ अंतर्गत मान्यता. • **धोरणात्मक कल:** राज्य-विशिष्ट प्रश्न → भाषा, संस्कृती, प्रादेशिक विकास → उदा. **DMK** (तमिळ अस्मिता), **TMC** (बंगालचे प्रश्न).

• **सत्तास्थापनेतील भूमिका:** केंद्र सरकार स्थापन करण्यास सक्षम → स्थिर बहुमत किंवा आघाडी सरकार → केंद्रात **NDA/UPA**. • **संघटनात्मक संरचना:** केंद्रीकृत नेतृत्व → **'हाय-कमांड' संस्कृती** → विधी आयोग २५५ वा अहवाल (२०१५) मधील उल्लेख. • **निवडणूक आधार:** व्यापक सामाजिक युती → प्रादेशिक सीमा ओलांडून आकर्षण → लोकसभा निवडणुकांचा कल.	• **संघराज्यीय महत्त्व:** संघराज्यवादाला (Federalism) बळकटी → केंद्रात राज्यांचा आवाज → **आघाडीचे युग (१९९६-२०१४)**. • **किंगमेकरची भूमिका:** आघाडी सरकारांमध्ये निर्णायक भूमिका → वाटाघाटी करण्याची शक्ती (Bargaining power) → NDA/UPA ला दिलेला पाठिंबा. • **नेतृत्व पद्धती:** खंबीर प्रादेशिक नेते → **व्यक्तिनिष्ठ राजकारण (Personality-centric)** → विशिष्ट प्रादेशिक ओळख.

प्रादेशिक पक्ष (Regional Parties)

उदयासाठी कारणीभूत घटक (Factors Responsible for Rise)	**प्रादेशिक पक्षांचे योगदान (Contribution of Regional Parties)**
• **संघराज्यीय संरचना:** राज्य-विशिष्ट राजकीय अवकाश उपलब्ध → प्रादेशिक नेतृत्वाचा उदय → **कलम २४५-२४६**. • **भाषिक पुनर्रचना:** अस्मितेवर आधारित एकत्रीकरण → प्रादेशिक आकांक्षा → **राज्य पुनर्रचना कायदा, १९५६**. • **आघाडीच्या राजकारणाचे युग:** एकपक्षीय वर्चस्वाचा ऱ्हास → प्रादेशिक पक्षांची वाटाघाटी करण्याची शक्ती वाढली → **१९८९ नंतरच्या लोकसभा निवडणुका**. • **असमान विकास:** प्रादेशिक आर्थिक विषमता → केंद्रित प्रशासनाची मागणी → **नियोजन आयोग (Planning Commission)** काळातील असमतोल. • **सांस्कृतिक आणि भाषिक अस्मिता:** प्रादेशिक ओळखीचे जतन → निवडणूक एकत्रीकरण → उदा. तामिळनाडूतील **द्रविडी चळवळ**.	• **संघराज्यवादाचे सखलीकरण:** राष्ट्रीय राजकारणात राज्यांचा खंबीर आवाज → केंद्र-राज्य संतुलन → **आंतर-राज्य परिषद (Inter-State Council)** चर्चा. • **आघाडी सरकारला स्थैर्य:** केंद्र सरकारमध्ये सहभाग/पाठिंबा → सर्वसमावेशक प्रशासन → **NDA/UPA आघाड्या**. • **धोरणात्मक नाविन्य:** राज्यस्तरावरील कल्याणकारी मॉडेल्स → धोरणांचा प्रसार → उदा. तामिळनाडूचे सामाजिक न्याय मॉडेल, ओडिशाच्या कल्याणकारी योजना. • **अल्पसंख्याकांचे प्रतिनिधित्व:** स्थानिक समस्यांची मांडणी → सर्वसमावेशक लोकशाही → ईशान्य भारतातील प्रादेशिक पक्ष. • **केंद्रीकरणावर अंकुश:** केंद्राच्या एकतर्फी कृतींना विरोध → संघराज्यीय संरक्षण → उदा. कृषी कायद्यांना झालेला विरोध (२०२०). •
विद्यमान आव्हाने (Challenges Faced)	**पुढील मार्ग (Way Forward)**
• **मर्यादित राष्ट्रीय दृष्टिकोन:** केवळ प्रादेशिक मुद्द्यांवर अति-लक्ष → विखंडित राजकीय व्यवस्था → आघाडी सरकारमधील मर्यादा.	• **पक्षांतर्गत लोकशाही बळकट करणे:** पारदर्शक नेतृत्व आणि उमेदवार निवड → विश्वासार्हता वाढवणे. • **धोरणात्मक क्षमता बांधणी:** अस्मितेच्या राजकारणापलीकडे जाऊन विकासावर लक्ष केंद्रित करणे → **नीती (NITI) आयोग** सर्वोत्तम पद्धतींचा अवलंब.

PRAYAAS

• **व्यक्तिनिष्ठ नेतृत्व:** घराणेशाही किंवा विशिष्ट नेत्याचे वर्चस्व असलेले पक्ष → कमकुवत संस्थात्मक बांधणी. • **संधीसाधू आघाड्या:** सत्तेसाठी वारंवार बदलणारी भूमिका → विचारधारेचे अध:पतन. • **प्रशासकीय त्रुटी:** सुधारणांपेक्षा 'लोकप्रियतावाद' (Populism) आणि आश्रयदाते देण्यावर भर → राज्यांवरील आर्थिक ताण. • **अंतर्गत लोकशाहीचा अभाव:** कार्यकर्त्यांच्या सहभागाचा अभाव → नेतृत्वाची मक्तेदारी → **विधी आयोग २५५ वा अहवाल (२०१५)**.	• **जबाबदार आघाडीचे वर्तन:** कार्यक्रमावर आधारित युती (Program-based alliances) → स्थैर्य → **सामायिक किमान कार्यक्रम (Common Minimum Programme)** मॉडेल. • **संस्थात्मक सहभाग:** राष्ट्रीय व्यासपीठांवर सक्रिय सहभाग → **सहकारी संघराज्यवाद (Cooperative Federalism)** → कलम २६३.

दबाव गट / हितसंबंधी गट (Pressure Groups / Interest Groups)

दबाव गट म्हणजे काय? • **व्याख्या:** सार्वजनिक धोरणांवर प्रभाव टाकण्यासाठी स्थापन झालेल्या संघटित संस्था → **थेट निवडणूक लढवत नाहीत** → 'आमंड आणि पॉवेल' (Almond & Powell) यांची व्याख्या. • **कार्यपद्धती:** लॉबिंग (Lobbying), आंदोलने, खटले (Litigation), प्रसारमाध्यम मोहिमा → **अप्रत्यक्ष प्रभाव** → लोकशाही प्रक्रियेचा भाग.	**दबाव गटांचे प्रकार (Types)** • **क्षेत्रीय गट (Sectional groups):** विशिष्ट वर्गाच्या हिताचे प्रतिनिधित्व → मर्यादित दृष्टिकोन → उदा. कामगार संघटना (**AITUC**). • **प्रवर्धक/पुरस्कर्ते गट (Promotional groups):** सार्वजनिक हिताच्या सामान्य कारणांना प्रोत्साहन → उदा. **PUCL** सारख्या स्वयंसेवी संस्था (NGOs). • **संस्थात्मक गट (Institutional groups):** राजकीय व्यवस्थेचाच भाग → 'इनसायडर' प्रभाव → उदा. नोकरशाही, सशस्त्र दले. • **सहचारी गट (Associational groups):** औपचारिकपणे संघटित संस्था → पद्धतशीर लॉबिंग → उदा. **FICCI, CII**. • **अनियंत्रित/अराजक गट (Anomic groups):** उत्स्फूर्त आणि असंघटित → निषेधावर आधारित → उदा. **शेतकरी आंदोलन (२०२०-२१)**.
वैशिष्ट्ये (Characteristics) • **गैर-राजकीय स्वरूप:** राजकीय सत्ता मिळवण्याचा उद्देश नसतो → धोरणाभिमुख कार्य → 'राजकीय पक्ष विरुद्ध दबाव गट' फरक. • **विशिष्ट मुद्द्यांवर लक्ष:** मर्यादित उद्दिष्टे → लक्ष्यित प्रभाव → उदा. पर्यावरण गट आणि वन कायदे.	**दबाव गटांचे महत्त्व (Importance)** • **हिताची स्पष्टोक्ती (Interest articulation):** समाजाच्या मागण्या सरकारपर्यंत पोहोचवणे → प्रतिसादात्मक शासन → **बहुसत्तावादी (Pluralist)** लोकशाही मॉडेल.

PRAYAAS

• **संविधानेतर पद्धती (Extra-constitutional):** औपचारिक संस्थांच्या बाहेर राहून कार्य → अनौपचारिक दबाव → उदा. बंद, धरणे. • **नेतृत्व-आधारित:** प्रभाव हा नेतृत्व आणि संसाधनांवर अवलंबून → असमान परिणाम → उदा. व्यावसायिक लॉबी.	• **धोरणात्मक तज्ज्ञता:** तांत्रिक माहिती पुरवणे → माहितीपूर्ण निर्णय प्रक्रिया → संसदीय समित्यांशी सल्लामसलत. • **लोकशाही सहभाग:** निवडणुकांपलीकडे नागरिकांचा सहभाग → लोकशाहीचे सखलीकरण → नागरी समाजाची (Civil society) भूमिका. • **कार्यकारी मंडळावर अंकुश:** धोरणातील त्रुटी उघड करणे → उत्तरदायित्व → उदा. **RTI** सक्रियता (२००५ नंतर). • **अल्पसंख्याकांचा आवाज:** उपेक्षित घटकांच्या समस्या मांडणे → सर्वसमावेशक व्यवस्था → उदा. आदिवासी हक्क चळवळी.
आव्हाने / समस्या (Challenges) • **एलिट कॅप्चर (Elite capture):** धोरणांवर बड्या व्यावसायिक गटांचे वर्चस्व → असमान प्रभाव → कॉर्पोरेट लॉबिंग वाद. • **पारदर्शकतेचा अभाव:** अनौपचारिक लॉबिंग → उत्तरदायित्वाची कमतरता → भारतात **लॉबिंगबाबत कोणताही कायदा नाही**. • **धोरण विद्रुतीकरणाचा धोका (Policy distortion):** सार्वजनिक हितापेक्षा क्षेत्रीय हितसंबंधांना प्राधान्य → प्रशासकीय पक्षपात. • **हिंसक पद्धती:** आंदोलने विस्कळीत होणे → कायदा आणि सुव्यवस्थेचे प्रश्न → अराजक गटांच्या कृती. • **परकीय प्रभावाचा धोका:** स्वयंसेवी संस्थांच्या (NGO) निधीची छाननी → सार्वभौमत्वाचे प्रश्न → **FCRA** नियमन.	**पुढील मार्ग (Way Forward)** • **लॉबिंगसाठी कायदेशीर चौकट:** प्रभावाचे नियमन आणि प्रकटीकरण → पारदर्शकता → विधी आयोगाच्या सूचना. • **सर्वसमावेशक सल्लामसलत यंत्रणा:** संतुलित स्टेकहोल्डर सहभाग → सार्वजनिक हिताचे रक्षण → **विधिसत्तापूर्व सल्लामसलत धोरण (Pre-legislative consultation policy)**. • **नागरी समाजाची क्षमता वाढवणे:** पुराव्यावर आधारित वकिली (Evidence-based advocacy) → दर्जेदार माहिती पुरवणे. • **लोकशाही निषेधाचे निकष:** शांततापूर्ण आणि घटनात्मक पद्धती → वैधता → **कलम १९(१)(अ),(ब)**.

महाराष्ट्रातील दबाव गट (Pressure Groups in Maharashtra)

प्रमुख दबाव गट (Major Pressure Groups) • **शेतकरी संघटना:** शेतीविषयक हितसंबंधांचे प्रतिनिधित्व → **MSP** (किमान आधारभूत किंमत), कर्जमाफी, सिंचन → **शेतकरी संघटना (शरद जोशी, १९८० चे दशक)**. • **सहकारी क्षेत्रातील गट:** साखर, दुग्धव्यवसाय, पतसंस्था धोरणांवर प्रभाव पाडतात → ग्रामीण राजकीय सत्ता →	**वैशिष्ट्ये (Characteristics)** • **मुद्दे-केंद्रित ध्रुवीकरण (Issue-centric mobilisation):** विशिष्ट मागण्यांवर लक्ष → कालबद्ध निदर्शने → मराठा आरक्षण आंदोलन.

महाराष्ट्र सहकारी संस्था कायदा, १९६० अंतर्गत साखर कारखाने. • **कामगार संघटना:** औद्योगिक आणि अनौपचारिक कामगारांचे संरक्षण → वेतन, नोकरीची सुरक्षा → मुंबई-पुणे पट्ट्यात **INTUC, AITUC** ची उपस्थिती. • **व्यापार आणि उद्योग गट:** गुंतवणूकपूरक धोरणांसाठी लॉबिंग → पायाभूत सुविधा, कर आकारणी → **महाराष्ट्र चेंबर ऑफ कॉमर्स (MACCIA)**. • **जाती-आधारित संस्था:** सामाजिक न्याय आणि आरक्षण → राजकीय ध्रुवीकरण → **मराठा क्रांती मोर्चा (२०१६-१८)**. • **प्रादेशिक/अस्मिता गट:** भाषा आणि प्रादेशिक अभिमान → सांस्कृतिक राजकारण → **शिवसेना** (सुरुवातीचा दबाव गट टप्पा, १९६६). • **पर्यावरण गट:** पर्यावरणदृष्ट्या हानिकारक प्रकल्पांना विरोध → शाश्वत विकास → **आरे वाचवा आंदोलन (२०१९)**.	• **भक्कम ग्रामीण आधार:** कृषी आणि सहकारी क्षेत्राचे वर्चस्व → धोरणात्मक फायदा (Leverage) → पश्चिम महाराष्ट्रातील साखर पट्टा. • **रस्त्यावरील राजकारणाकडे कल (Street politics orientation):** रॅली, मोर्चे, बंद → उच्च दृश्यमानता (High visibility) → आझाद मैदान निदर्शने.

प्रभाव आणि महत्त्व (Impact / Importance)

- **धोरणात्मक प्रभाव:** कर्जमाफी, आरक्षणाचे निर्णय → प्रतिसादात्मक शासन → शेतकरी कर्जमाफी (२०१७).
- **लोकशाही सहभाग:** निवडणुकीव्यतिरिक्त जनमागण्यांना वाट करून देणे → राजकीय जागरूकता → राज्यव्यापी आंदोलने.
- **सामाजिक न्यायासाठी पुढाकार:** मागासवर्गीयांच्या मागण्यांची मांडणी → समतावादी चर्चा (Equity discourse) → OBC आणि मराठा आंदोलने.

समस्या आणि आव्हाने (Issues / Challenges)	पुढील वाटचाल (Way Forward)
• **राजकीयकरण (Politicisation):** राजकीय पक्षांशी असलेले संबंध/आच्छादन → तटस्थतेचा अभाव → सहकारी क्षेत्र-पक्ष लागेबांधे. • **उच्चभ्रूंचे वर्चस्व (Elite dominance):** शक्तिशाली गट उपेक्षितांच्या आवाजावर मात करतात → असमतोल → साखर लॉबीचा प्रभाव. • **कायदा आणि सुव्यवस्थेवर ताण:** दीर्घकाळ चालणाऱ्या आंदोलनांमुळे सार्वजनिक जीवन विस्कळीत → प्रशासकीय आव्हान → राज्यव्यापी मोर्चे.	• **संस्थात्मक सल्लामसलत:** सरकारसोबत औपचारिक संवादासाठी व्यासपीठ → विधायक सहभाग → राज्य सल्लागार परिषद. • **पारदर्शकता निकष:** नेतृत्व आणि निधीची माहिती उघड करणे → उत्तरदायित्व → सहकारी क्षेत्रातील सुधारणा. • **शांततापूर्ण ध्रुवीकरण:** केवळ घटनात्मक मार्गांचा अवलंब → लोकशाही वैधता → **कलम १९(१)(a), (b)**.

राजकीय पक्ष आणि दबाव गट यांच्यातील फरक

पैलू (Aspect)	**राजकीय पक्ष (Political Parties)**	**दबाव गट (Pressure Groups)**
मुख्य उद्दिष्ट	राजकीय सत्ता हस्तगत करणे.	सार्वजनिक धोरणांवर प्रभाव टाकणे.

निवडणुकीतील सहभाग	निवडणुका लढवणे → सरकार स्थापन करणे.	निवडणुका लढवत नाहीत.
स्वरूप	औपचारिक आणि संस्थात्मक संघटना.	अनौपचारिक किंवा अर्ध-औपचारिक संघटना.
उत्तरदायित्व	थेट मतदारांना उत्तरदायी असतात.	निवडणूक प्रक्रियेद्वारे उत्तरदायी नसतात.
कार्याची व्याप्ती	व्यापक प्रशासकीय आणि धोरणात्मक अजेंडा.	विशिष्ट मुद्द्यांवर आधारित मागण्या.
प्रभाव टाकण्याची पद्धत	निवडणुका, कायदेनिर्मिती आणि प्रशासन.	लॉबिंग, निदर्शने, आंदोलने आणि वकिली.
कायदेशीर मान्यता	निवडणूक कायद्यांतर्गत (Representation of the People Act) मान्यताप्राप्त.	कोणतीही घटनात्मक किंवा स्वतंत्र कायदेशीर स्थिती नाही.
सातत्य	कायमस्वरूपी राजकीय घटक.	अनेकदा तात्पुरते किंवा हितसंबंधांवर आधारित.
उदाहरण (भारत)	INC, BJP, NCP, शिवसेना.	शेतकरी संघटना, कामगार संघटना, व्यापारी संघटना (उदा. FICCI).

लोकशाहीत प्रसारमाध्यमांची भूमिका

- **माहितीचा प्रसार (Information Dissemination) :** सरकारी कृती आणि धोरणांबद्दल नागरिकांना माहिती देणे → **माहितीगार मतदार (Informed Electorate)** तयार करणे → **कलम 19(1)(a)** (भाषण आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य) अंतर्गत अधिकार.
- **'वॉचडॉग' (Watchdog) म्हणून भूमिका :** भ्रष्टाचार आणि सत्तेच्या गैरवापराचा पर्दाफाश करणे → **कार्यकारी मंडळाचे उत्तरदायित्व** निश्चित करणे → उदा. **बोफोर्स प्रकरण (1987)** उघडकीस आणणे.
- **अजेंडा सेटिंग (Agenda Setting) :** सार्वजनिक हिताच्या मुद्द्यांना प्राधान्य देणे → धोरणात्मक चर्चेला आकार देणे → प्रसारमाध्यमांद्वारे सामाजिक विषयांचे कव्हरेज (उदा. भ्रष्टाचारविरोधी आंदोलने).
- **जनमत तयार करणे (Public Opinion Formation) :** नागरिकांच्या विचारांचे प्रतिबिंब उमटवणे आणि त्यांना दिशा देणे → लोकशाहीतील सहभाग वाढवणे → **संपादकीय (Editorials)** आणि **चर्चासत्रांमधून** जनमत घडवणे.
- **निवडणूक विषयक भूमिका (Electoral Role) :** मतदारांचे प्रबोधन करणे आणि निवडणुकांवर लक्ष ठेवणे → मुक्त आणि न्याय्य निवडणुका सुनिश्चित करणे → भारतीय निवडणूक आयोग (ECI) आणि प्रसारमाध्यमांच्या संयुक्त 'मतदार जागृती मोहिमा'.
- **उपेक्षितांचा आवाज (Voice of Marginalised) :** दबलेल्या किंवा दुर्लक्षित समस्यांवर प्रकाश टाकणे → सर्वसमावेशक लोकशाहीला बळकटी देणे → सामाजिक चळवळींना प्रसारमाध्यमांचा पाठिंबा.

****